

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SAV

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 54 * 2006 * ČÍSLO 3

SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

813 64 BRATISLAVA, KLEMENSOVA 19

e-mail: histcaso@savba.sk

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurík, Michal Barnovský, Valerián Bystrický, Viliam Čičaj, Vojtech Dangl, Ľudovít Haraksim, Ivan Kamenec, Eva Kowalská, Ján Lukačka, Richard Marsina, Pavol Petruf a Dušan Škvarna.

Redakčný kruh: Blanka Brezováková, Katarína Hradská, Tünde Lengyelová

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanislaw Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Hans Lemberg (Marburg), Francesco Leonicini (Venezia), Jiří Malř (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Jazyková redaktorka: Oľtília Škvarnová

Vychádza štyrikrát ročne. Rozširuje, objednávky a predplatné vrátane zo zahraničia prijíma SAP – Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, SK – 852 99. Bratislava. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevýžiadané rukopisy nevraciam. Registr. č./7036

Distributed by SAP – Slovak Academic Press, Ltd., Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08. W – 8000 München. Germany.

© Historický ústav SAV, 2006

OBSAH

Štúdie

- Miller, Jaroslav: Problém integrity: Úvaha o sociálných konfliktech
v raněnovověkých městech a městské autonomii v kontextu reformace 385
- Vöröš, László: Premeny obrazu Slovákov v maďarskej hornouhorskej
regionálnej tlači v období rokov 1914 – 1918..... 419
- Klabjan, Borut: Taliansko a Slovensko vo vojne. Vplyv talianskeho
fašizmu na Slovensku pred druhou svetovou vojnou a počas nej 451

Materiály

- Schvarc, Michal: Vývoj a zmeny organizačnej štruktúry
Deutsche Partei 1938 – 1945..... 471
- Lacko, Martin: Dočasne pod Wehrmachtom: Slovenský delostrelecký
pluk 31 na východnom fronte (február – júl 1942) 503

Rozhľady

- Janek, István: Mihaly Károlyi a usporiadanie československo-maďarských
vzťahov v rokoch 1945 – 1948..... 521

Recenzie

- Dvořáková, D.: Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboric a Žigmund
Luxemburský (Miroslava Hlavačková) 537
- Baďurík, J. – Sládek, K. (eds.): Politický zrod novovekej
strednej Európy. (500. výročie narodenia Ferdinanda I. – zakladateľa
habsburskej monarchie (Michal Bada) 540
- Binder, D. A. – Bruckmüller, E.: Essay über Österreich.
Grudfragen von Identität und Geschichte 1918 – 2000 (Milan Katuninec) 543
- Deák, L.: Viedenská arbitráž 2. november 1938.
Dokumenty I. Dokumenty II. Dokumenty III. (Valerián Bystrický)..... 545
- Šmigel, M. – Mičko, P. (eds.): Slovenská republika 1939 – 1945
očami mladých historikov IV. (Ivan Kameneč)..... 548
- Staneč, T.: Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945
a jejich vyšetřování. Sešity ÚSD AV ČR (Jan Pešek) 550

GLOSÝ – BIBLIOGRAFIA KRONIKA

C O N T E N T S

Articles

- Miller, Jaroslav: The Problem of Integrity: Consideration
of Social Conflicts in Early Modern Towns and Urban Autonomy
in the Context of the Reformation 385
- Vöröš, László: The image of the Slovaks in the North Hungarian
Magyar regional press in the years 1914-1918 419
- Klabjan, Borut: Italy and Slovakia in the War. The Influence
of Italian Fascism on Slovakia before and during the Second World War 451

Materials

- Schvarc, Michal: The Development and Changes
in the Organizational Structure of the Deutsche Partei, 1938 – 1945 471
- Lacko, Martin: Temporarily under the Wehrmacht:
the Slovak Artillery Regiment 31 on the Eastern Front (February – July 1942).. 503

Horizons

- Janek, István: Mihaly Károlyi and the Settlement
of Czechoslovak-Hungarian Relations in the Period 1945-1948..... 521

REVIEW – ANNOTATIONS – BIBLIOGRAPHY – CHRONICLE

I N H A L T

Studien

- Miller, Jaroslav: Problem der Integrität: Eine Betrachtung
über soziale Konflikte in den frühneuzeitlichen Städten
und Stadtautonomien im Kontext der Reformation 385
- Vöröš, László: Veränderungen des Bildes der Slowaken
in der ungarischsprachigen oberungarischen Regionalpresse
in den Jahren 1914-1918 419
- Klabjan, Borut: Italien und die Slowakei im Krieg.
Der Einfluss des italienischen Faschismus in der Slowakei
vor und während des zweiten Weltkrieges 451

Materialien

- Schvarc, Michal: Entwicklung und Veränderungen der Organisationsstruktur
der Deutschen Partei 1938 – 1945..... 471
- Lacko, Martin: Vorübergehend unter der Wehrmacht:
das slowakische Artillerieregiment 31 an der Ostfront (Februar – Juli 1942) ... 503

Rundschau

- Janek, István: Mihaly Károlyi und die Regelung
der tschechoslowakisch-ungarischen Beziehungen in der Jahren 1945 – 1948.. 521

KRITIK – GLOSSEN – BIBLIOGRAPHIE – CHRONIK

Š T Ú D I E

PROBLÉM INTEGRITY: ÚVAHA O SOCIÁLNÍCH KONFLIKTECH V RANĚNOVOVĚKÝCH MĚSTECH A MĚSTSKÉ AUTONOMII V KONTEXTU REFORMACE

JAROSLAV MILLER

MILLER, J.: The Problem of Integrity: Consideration of Social Conflicts in Early Modern Towns and Urban Autonomy in the Context of the Reformation. *Historický časopis*, 54, 3, 2006, pp. 385–418, Bratislava.

The comparative study is concerned with the question of the integrity of the medieval and early modern urban community, using the example of the periodically repeated conflicts within towns between councils and communities, presented by the participants as disputes over town constitutions. This aspect was also strongly manifested in the course of the Reformation movement. Introduction of the Reformation in a town was usually legitimized by appeal to the constitutional principles of an urban republican system. The first half of the text consists of a detailed discussion of the motives and nature of the dispute between the communities and political elites of towns, while the second part of the study presents an explanatory model, which should grasp the connection between these conflicts and the Reformation. Four key questions are the subject of interest: What was essence of the disputes between communities and town governments? What were the common and specific features and results of these disputes? What was the role of the Reformation in the conflicts within towns? What was the impact of the Reformation on urban autonomy?

History, conflict within towns, town constitution, Reformation.

Úvod

V českém a moravském (marxistickém) dějepisectví se studium sociálních zápasů a vnitroměstských konfliktů v období raného novověku těšilo poměrně značnému zájmu badatelů, přičemž tradice systematického studia tohoto fenoménu sahá nejméně k minuciózním a pramenně pečlivě doloženým pracem Jaroslava Dřímala publikovaným na stránkách časopisu *Brno v minulosti a dnes*.¹ V dobových pramenech jsou tyto konflikty obvykle vnímány prizmatem antagonistického vztahu mezi *Gemeyne und Rat* a k vymezení vnitroměstských nepokojů jako střetů obcí s městskými vládami se většinou přiklání také historici. Tato interpretace sociálních nepokojů však trpí jistou schematičností a v důsledku příliš zjednodušuje komplexní povahu politických, hospodářských a sociálních

1 DŘÍMAL, J.: *Sociální boje v Brně ve 20. letech 16. století. Brno v minulosti a dnes I.* 1959, s. 221 – 286; *Týž: Sociální boje v moravských královských městech ve 20. letech 16. století. Brno v minulosti a dnes V.* 1963, s. 114 – 167.

vazeb uvnitř městské společnosti. Lze například doložit, že v řadě případů se k požadavkům obcí hlásila z různých důvodů také část mocenských elit měst a občas do hry vstupovalo i venkovské poddanské obyvatelstvo. V předložené studii nicméně respektuji tradiční charakteristiku vnitroměstských konfliktů, protože v centru pozornosti bude povaha argumentace zúčastněných stran a nikoliv zkoumání jemného a sotva postřehnutelného přediva mocenských vztahů ve městech.

Na základě rozboru dlouhé vlny vnitroměstských nepokojů v první třetině 16. století se pokusím o dílčí reflexi dosavadního bádání, a to v několika směrech. Za prvé, moje argumentace vychází z přesvědčení, že výzkum je negativně poznamenán atomizací a izolovaností odborné diskuse v rámci regionální a národní historiografie. Z tohoto důvodu zaměřím svou pozornost na širší spektrum měst nacházejících se na teritoriu zemí Koruny české, polsko-litevského soustátí a habsburských Uher. Za druhé, drtivá většina dosavadních studií z pera českých, slovenských, polských i maďarských historiků přímo vychází z myšlenkových konceptů marxistického dějepisce, či je marxistickou historiografií alespoň ovlivněna. Pokusím se proto zformulovat a obhájit alternativní pohled na periodicky se opakující konflikty mezi obcí a radou ve středověkých a raněnovověkých městech.

Na otázku, proč je charakter těchto konfliktů vědeckým a tradičním předmětem badatelského zájmu, existuje snadná odpověď. Pozoruhodná série vnitroměstských bojů z první třetiny 16. století byla zdaleka největší a nejdramatičtější vlnou sociálních střetů, které mezi lety 1500 a 1700 postihly městské společnosti v námi sledovaném regionu. Jiným hlavním důvodem je přibližná časová shoda městských nepokojů se zrodem evropské reformace (pomineme-li reformaci husitskou) a jejím neuvěřitelně rychlým triumfem v širším prostoru raněnovověké střední Evropy.

Z předchozích řádků vyplývá dvojitý cíl této kapitoly. V její první polovině podrobím zkoumání motivy a povahu sporů mezi městskými obcemi (často reprezentovanými cechů) a politickými elitami měst, zatímco ve druhé části se pokusím navrhnout vysvětlující model, který by umožnil postihnout souvislost mezi těmito konflikty a reformací. Soustředím se přitom na čtyři klíčové otázky:

1. Jaké byly hlavní příčiny sporů mezi obcemi a městskými radami ?
2. Jaké byly obecné a specifické rysy a výsledky těchto sporů ?
3. Jakou roli hrála reformace ve vnitroměstských konfliktech ?
4. Jaký dopad měla reformace na autonomii měst ?

Protože spory mezi obcemi a městskými vládami jsou většinou doloženy v sídlech se širokými politickými a hospodářskými privilegii a rozsáhlou samosprávnou autonomií, ocitne se v centru naší pozornosti pouze kategorie svobodných královských měst. Dříve než přistoupíme k analýze naznačených problémů, musíme také přesněji vymezit sociální skupinu tvořící politickou elitu města, která bude v této kapitole jedním z hlavních objektů naší pozornosti. V širším chápání je nepochybně možné zahrnout do této kategorie poměrně značný počet lidí, včetně měšťanů zastávajících nižší, avšak společensky prestižní funkce v městské administrativě. Mezi takové úřady, těšící se značné úctě a většinou svěřené starším a zkušeným sousedům, patřil ve větších městech například "kapitán nad ohni", který byl pověřený kontrolou protipožárního opatření v jednotlivých čtvrtích a v případě obléhání města byl také zodpovědný za mobilizaci a organizaci obrany. Stejně tak lze v kontextu politických elit uvažovat o jedincích či rodinách z různých

důvodů se přímo nepodílejících na městské vládě, avšak uplatňujících díky svému bohatství, osobní autoritě a společenským kontaktům neformální a tedy historikem nesnadno postžitelný vliv na rozhodovací proces a chod města. V rámci této studie je však termín politická elita města vymezen úžeji a vztahuje se výhradně na početně velmi omezenou skupinu mužů, aktuálně vykonávajících vládu nad městem z titulu své funkce v sedici, popřípadě širší městské radě.

A. Městská ústava a charakter konfliktů mezi obcí a radou

V prvních dekádách 16. století se mnoho měst středovýchodní Evropy stalo jevištěm více či méně dramatických sporů mezi městskými obcemi a městskými radami. Tato vlna vnitroměstských nepokojů nebyla ani náhodným jevem izolovaným v čase ani regionální záležitostí. Dějiny každého středověkého a raněnovověkého města byly, mimo jiné, dějinami periodicky se opakujících sociálních otřesů, které příležitostně ústily ve změnu mocenských poměrů a v částečné přeskupení městských politických elit. Navíc, vnitroměstské konflikty v námi sledovaném období se odehrávaly také na celém území Svaté říše římské. Jenom z německých měst byly zasaženy vnitřními nepokoji a sociálními boji například Frankfurt nad Mohanem, Kolín nad Rýnem, Osnabrück, Minden, Münster, Mohuč, Limburg, Špýr, Worms, Goslar, Mühlhausen, Schweinfurt, Erfurt či Schwabisch-Gmünd, přičemž podle německých historiků většina těchto nepokojů zřejmě neměla bezprostřední a prokazatelnou souvislost se selskou válkou.² Tabulku 4.1, evidující vnitroměstské konflikty ve středovýchodní Evropě, nelze v žádném případě považovat za úplný výčet měst, ve kterých proběhly spory mezi obcemi a městskými radami. Svě odůvodnění by mělo například zařazení série sociálních otřesů v pražských městech na přelomu 15. a 16. století nebo povstání horníků v Banské Bystrici (Besztercebánya) v letech 1516 – 1517 a 1525 – 1526, i když oba případy nerepresentují klasický model sporu obec/rada.³ Tabulka také zachycuje pouze vnitroměstské konflikty v českých, moravských, lužických, slezských, polských a pruských městech. V případě uherských měst se mi nepodařilo o hnutích obcí v tomto období najít průkazná svědectví, ačkoliv sporů mezi měšťany a radou nebyla zřejmě ušetřena ani královská města v habsburských Uhrách.

-
- 2 RAMMSTEDT, O.: *Stadtunruhen 1525*. In: Wehler Hans-Ulrich (ed.): *Der Deutsche Bauernkrieg*. Göttingen 1975, s. 239 – 276; SCHILLING, H.: *Aufstandsbewegungen in der Stadtbürgerlichen Gesellschaft des Alten Reiches: Die Vorgeschichte des Münsteraner Täuferreichs, 1525–1534*. In: Tamtéž, s. 193–238; MOELLER, B.: *Reichsstadt und Reformation*. Gütersloh 1962, s. 20–21; SCRIBNER, R. W.: *Civic Unity and the Reformation in Erfurt*. *Past and Present* 66, 1975, s. 29 – 60.
 - 3 RATKOŠ, P.: *Banskobystrické baníctvo za feudalizmu*. In: J. Kováč (ed.): *Banská Bystrica, Martin 1955*, s. 34. K situaci v Praze například MACEK, J.: *Jagellonský věk v českých zemích* 3. Praha 1998, s. 300 – 321; LEDVINKA, V. – PEŠEK, J.: *Praha*. Praha 2000, s. 260 – 262.

Tabulka 4.1:

Konflikty mezi městskou radou a obcí v první polovině 16. století (vybraná města) ⁴

MĚSTO	Přibližný počátek konfliktu	MĚSTO	Přibližný počátek konfliktu
Bautzen	1508	Louny	20. léta 16. století
Olomouc	1513	Kraków	1521
Znojmo	1516	Lublin	1522
Jawór	1516	Krasnystaw	1523
Nymburk	1517	Drohobycz	1523
Danzig	1517	Wschówa	1523
Wieliczka	1518	Toruń	1523
Poznań	1518	Sambor	1524
Lwów	1519	Wilno	1524
Kołomyja	1519	Warszawa	1525
Plzeň	1519	Elbląg	1525
Przemyśl	1519	Braniewo	1525
Bochnia	1520	Olkusz	1525
Jihlava	1520	Königsberg	1525
Brno	1520	Görlitz	20. léta 16. století
Swidnica	1520	Cheb	1525
Kadaň	20. léta 16. století	Strzegom	1526, 1532
Žatec	20. léta 16. století	Hradec Králové	1534

V hodnocení těchto konfliktů zdaleka nepanuje ani elementární názorová jednotna. Naopak, vlna vnitroměstských nepokojů byla v minulosti historiky interpretována nej-

4 Údaje pro polská města především BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: *Dzieje miast w Polsce przedrozbiarowej*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. 479; BUŁAWA, J.: *Walki społeczno-ustrojowe w Toruniu w I połowie XVI wieku*. Toruń 1971; SZCZYGIEL, R.: *Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej połowie XVI wieku*. Warszawa 1977; DWORZACZKOWA J.: *O genezie i skutkach rewolty gdańskiej 1525/1526 roku*. In: *Roczniki historyczne*, XXVIII, 1962, s. 97 – 109. Pro Čechy a Moravu viz DRÍMAL, J.: *Sociální boje v moravských královských městech*. s. 114 – 167; Týž: *Sociální boje v Brně*, s. 221 – 286; BĚLOHLÁVEK, M.: *Dějiny Plzně I*. Plzeň 1965, s. 110; MIKULKA, J.: *Dějiny Hradce Králové I/2*. Hradec Králové 1997, s. 182–191; KAISEROVÁ, K.: *Sociální konflikty v českých a moravských královských městech v první třetině 16. století*. In: *Ústecký sborník historický*, 1985, s. 119 – 141; MACEK, J.: *Jagellonský věk* 3, s. 47 – 66, 300 – 321. Pro slezská města Jawór a Swidnica viz HALBSGUTH, J.: *Bericht des Stadtschreibers Christoff Hertwigk über den Aufstand des gemeinen Mannes in Jauer im Jahre 1516*. In: *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 70, 1936, s. 207 – 223; MATWIJOWSKI, K. (ed.): *Strzegom – Zarys monografii miasta i regionu*. Wrocław – Strzegom 1998, s. 86.

různějšími a často překvapivými způsoby – jako symptom krize městské ekonomiky, jako zápas měšťanů a nižších sociálních vrstev proti radní oligarchii a za demokratizaci městské vlády, jako výraz politických ambic cechů, jako signál blížící se reformace či, slovy polského historika Jana Ptašnika jako projev národnostního boje mezi polským a německým etnikem ve městech.⁵ Zatímco část badatelů spatřuje v programu městských obcí progresivní požadavky a označuje tyto vnitroměstské nepokoje jako třídní konflikty či dokonce revoluce (Macek, Dřimal, Kaiserová, Maur, Szczygieł, Buława), jiní (Janáček) charakterizují střety mezi obcí a radou jako projev „krátkozraké a zpátečnické“ snahy cechů o dosažení politické kontroly nad městem.⁶

Jak vidno, dosavadní bádání poněkud postrádá koncepční zakotvenost. Navíc je zřejmé, že většina historiků dostatečně nepřihlédla k dlouhodobému a systematickému studiu problematiky v západoevropském dějepisectví. Již v 60. letech 20. století začali badatelé zkoumat úspěch reformace v městském prostředí v kontextu středověkého městského republikanismu. Podle nich poskytla reformace novou municii v tradičním boji za komunální principy, které byly periodicky narušovány jak nelegitimními a oligarchickými tendencemi městských rad, tak zásahy vrchnosti do vnitřních poměrů ve městech. Tato teorie, původně naznačená Berndem Moellerem v monografii *Reichsstadt und Reformation*, byla dále rozpracována dalšími generacemi historiků, mezi jinými Gottfriedem Schrammem, Robertem W. Scribnerem, Stevenem E. Ozmentem či Heinzem Schillingem.⁷ Právě Schilling ve své nedávno vydané práci o sociálních a konfesijních otázkách v německých městech počátku 16. století dokládá, že vnitroměstské boje za prosazení reformačních myšlenek úzce souvisely se středověkými komunálními nepokoji v tom smyslu, že reprezentovaly kvalitativně vyšší fázi tradičních hnutí městských obcí.⁸ Tato teze v sobě nese dvojí poselství. Za prvé, reformační hnutí ve městech může být historiky zkoumáno s pomocí stejného vysvětlujícího modelu jako boje měšťanů za jejich politická a ekonomická práva. Za druhé, politické, sociální a hospodářské příčiny vnitroměstských konfliktů hrály v raném novověku nadále důležitou roli, ale často tvořily součást zápasu o osud reformace ve městě. Vyjádřeno slovy Heinze Schillinga „*rychle se vytvořilo pouto mezi požadavky na změnu církevních a náboženských poměrů ve městě a nároky měšťanů, vycházejících z existence komunálních a korporativních principů. Tyto*

5 Tyto pohledy budou podrobeny diskusi dále v textu. Ke sporům mezi obcí a radou jako projevům národnostního boje ve městech viz PTAŠNIK, J.: *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Warszawa 1949, s. 267 – 268.

6 MAUR, E.: *K programu lidových hnutí v Čechách a na Moravě roku 1525*. Československý časopis historický, 2, 1976, s. 209 – 243; JANÁČEK, J.: *K problému sociálních zápasů ve městech v první polovině 16. století*. Československý časopis historický, 4, 1964, s. 516 – 519; DŘIMAL, J.: *Sociální boje v Brně*, s. 221 – 286; Týž: *Sociální boje v moravských královských městech*, s. 114 – 167; KAISEROVÁ, K.: c. d., s. 119 – 141; BUŁAWA, J.: c. d.; SZCZYGIEŁ, R.: c. d.

7 MOELLER, B.: c. d.; SCHRAMM, G.: *Danzig, Elbing und Thorn als Beispiele städtischer Reformation (1517 bis 1558)*. In: Fenske, H. – Reinhard, W. – Schulin, E. (eds.): *Historia Integra*. Berlin 1977, s. 125 – 154; OZMENT, S. E.: *The Reformation in the Cities*. New Haven – London 1980; SCRIBNER, R. W.: *Civic Unity and the Reformation in Erfurt*. Past and Present 66, 1975, s. 29 – 60; MOMMSEN, W. J. – ALTER, P. – SCRIBNER, R. (eds.): *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation*. Klett-Cotta 1979.

8 SCHILLING, H.: *Religion, Political Culture and the Emergence of early modern Society*. Leiden – New York – Köln 1992, s. 61 – 71.

*principy legitimizovaly jak právo obce na politickou účast na výkonu městské vlády, tak sociální a hospodářské požadavky obyčejných měšťanů“.*⁹

Možná souvislost mezi reformací a městskými konflikty v první třetině 16. století byla přitom zvažována také českými a polskými historiky. Většina z nich se shodla na tom, že náboženská otázka nebyla prvotním impulsem vnitroměstských nepokojů. Někteří, jako například Jaroslav Dřímál ve své studii o sociálních zápasech v moravských královských městech, dokonce odmítli jakoukoliv souvislost mezi reformací a hospodářskými a politickými nároky nespokojených měšťanů. A skutečně, mezi hlavními body ve stížnostech obcí v Jihlavě, Znojmě, Olomouci a Brně bychom stěžii našli požadavky přímo se týkající náboženství a církevních poměrů.¹⁰ Na druhé straně však část především polských badatelů rozpoznává jak v reformačním hnutí tak v periodicky se opakujících vnitroměstských nepokojích podobný motiv, totiž široce sdílenou nespokojenost středních a nižších sociálních vrstev městského obyvatelstva s jejich hospodářskými a politickými možnostmi a životními podmínkami. Tito historici argumentují, že první ozvěny reformace eskalovaly již probíhající konflikty v polských městech, aniž by však byly jejich prvotními příčinami.¹¹

Historická věda tedy převážně odmítá bezprostřední kauzální souvislost mezi idejemi reformace a vlnou sociálních zápasů ve městech středovýchodní Evropy, zároveň však nevěnuje hlubší pozornost potenciální typologické příbuznosti obou jevů. Ještě jednou proto přihlédněme k inspirujícím argumentům Heinze Schillinga, který při svém popisu politického zřízení ve středověkých a raněnovověkých městech upozorňuje, že jeho nejcharakterističtější znakem byla existence městské konstituce. V tom nejširším smyslu vycházela městská ústava ze souboru obyčejů, historických privilegií, práv a svobod, které jednak upravovaly vztahy mezi městem a vnějším světem, a jednak formovaly podobu vnitroměstského politického a správního systému, policejního řádu a spoluurčovaly práva a povinnosti měšťanů a ostatních obyvatel sídla.¹² Praktická funkčnost městských ústav – neboli *Willküren*, jak byly nazývány v pruských městech – však byla zajištěna ještě přítomností jiného faktoru, na který Schilling nepoložil dostatečný důraz. Tím byl široce sdílený konsensus všech měšťanů (a snad i ostatních obyvatel), že svobody a privilegia, stejně jako nepsané historické obyčeje a specifické rituály existují ve prospěch celé komunity, od řadového řemeslníka k politickým elitám sídla. Tato elementární *concordia* byla jedním ze zdrojů legitimacy a platnosti městské ústavy a spoluurčovala její republikánský charakter. To zdaleka neznamena, že jednotlivé městské ústavy byly zcela identické. Naopak, města si obvykle zakládala na jedinečnosti svého politického zřízení a zřejmě nebudeme příliš přehánět, když uvedeme, že bychom stěžii našli dvě sídla, jejichž struktura a povaha samosprávy, mocenský systém a nepsané zvykové právo vy-

9 Tamtéž, s. 65.

10 DŘÍMÁL, J.: *Sociální boje*, s. 114 – 167; Týž: *Sociální boje v Brně*, 1959, s. 221 – 286. Ke kritickému pohledu na závěry Jaroslava Dřímála viz JANÁČEK, J.: c. d., s. 516 – 519.

11 Tento názor najdeme především v BOGUČKA, M.: *Towns in Poland and the Reformation. Analogies and differences with other countries*. In: *Acta Poloniae Historica*, 40, 1979, s. 55 – 74; DWORZACZKOWA, J.: *Reformacja i kontrareformacja w Wielkopolsce*. Poznań 1995, s. 52 – 87.

12 SCHILLING, H.: c. d., s. 4 – 5.

kazovaly úplnou shodu. Přesto však konstituce všech středověkých a raněnovověkých měst spočívaly na stejných zásadách, které Schilling vymezil ve čtyřech bodech:¹³

- existence základních práv a osobních svobod,
- sdílení veškerých komunálních povinností a břemen,
- právní nárok obce účastnit se výkonu moci,
- demokraticko/oligarchický charakter městské vlády.

Studium konfliktů mezi obcí a radou ve středověkých a raněnovověkých evropských městech ukazuje, že tyto spory měly převážně podobu kolektivní reakce na porušování výše uvedených principů nebo kolektivních požadavků na jejich rozšíření ve shodě s městskou ústavou. Z logiky věci tedy vyplývá, že většina středověkých a raněnovověkých měšťanských hnutí měla v zásadě konzervativní charakter, protože odvolání k minulosti a restaurace původní republikánské konstituce, jak ukážeme v textu, tvořily jádro argumentace městských obcí.

V sérii konfliktů mezi měšťany a radami z počátku 16. století byla konzervativní povaha požadavků obcí jasně vyjádřena periodicky se opakujícím voláním po veřejném vystavení a předčítání městské ústavy, tedy městu udělených historických listin, práv a svobod. Tento požadavek obvykle pramenil z obavy měšťanů, že republikánský charakter politického zřízení města, zakotvený ve starých dokumentech právní povahy, je ohrožován tendencí městské rady k jednostranně oligarchickému či dokonce despotickému výkonu moci. Veřejné prezentace, popřípadě hlasité předčítání městských práv a privilegií plnily v podstatě dvojitý účel – připomenout konšelům, že legitimita jejich vlády i jejich politická moc jsou odvozeny zdola, a také oživit povědomí měšťanů o jejich individuálních svobodách a o právech celé obce. Ve sporech s městskou vládou tak odvolání měšťanů na původní stav věcí sloužilo jako potenciální důkaz protiprávního počínání rady a jeho smyslem bylo odstranit protiústavní novoty a defekty v politickém systému města. Za všechny ostatní příklady uvedme požadavky vznesené vzbouřenými brněnskými měšťany v roce 1520. V tomto případě se pod palbou kritiky ocitl způsob nominace nových konšelů, kteří byli do svých úřadů jmenováni odstupující městskou radou. Obec však tento systém napadla jako nelegitimní a zcela v rozporu s městskou ústavou. S odvoláním na královské privilegium z roku 1292 měšťané argumentovali, že rada musí být volena kolektivně, a to odstupujícími konšely, zástupci obce a všemi měšťany.¹⁴ Protože odkaz k minulosti měl ve středověké a raněnovověké kultuře zcela zásadní právní váhu, legitimizoval historický argument jak ozbrojený odpor stavů proti panovníkovi, tak i hnutí měšťanů proti městským vládám. V případě Brna máme k dispozici pramen, který poskytuje vynikající vhled do právní a politické mentality raněnovověké městské společnosti. Městský písař Jan Munka z Ivančic, očitý svědek dobového konfliktu mezi brněnskou obcí a radou, nás informuje ve svých zápisech o povaze diskuse mezi politickými elitami města a nespokojenou obcí, která poukazovala na *alte Gewohnheit*. Z Munkova textu vyplývá, že měšťané trvali na ukázání *unser Frayheit und Privilegia*

13 Tamtéž, s. 6 – 30.

14 DRŮMAL, J. – PEŠA, V. (eds.): *Dějiny města Brna I*. Brno 1969, s. 125.

a opakovaně požadovali *dass man alle Privilegien verlesen soll*.¹⁵ Apel na starobylou, původní ústavu měl nezastupitelné místo ve sporech obcí s městskými vládami. Proto nepřekvapí, že také v Olomouci, omezíme-li se na prostředí moravských měst, měšťané opírali své právo na výběr fojta o privilegium Jana Jindřicha z roku 1351.¹⁶ V Jihlavě si dokonce obec stěžovala, že městská privilegia jsou dlouhodobě skrývána a žádala jejich zveřejnění.¹⁷

Podívejme se nejprve, jakou úlohu hrál republikanismus, jeden z prvků hodnotové hierarchie raněnovověkého měšťana, v konfliktech mezi obcí a radou ve městech středovýchodní Evropy. Ve druhé části kapitoly se pokusíme nastínit souvislost mezi republikánskou městskou ústavou a reformací.

Měšťanská práva a svobody: finanční hospodaření rady a jeho kontrola

Provedeme-li srovnávací analýzu hlavních příčin sporů mezi obcemi a městskými vládami, zjistíme, že téměř ve všech případech směřovala veřejná kritika proti svévolné a neprůhledné finanční a fiskální politice konšelů. Prostudujme nejdříve seznam stížností odevzdaný v roce 1522 lublinskými měšťany představitelům rady. Čtyři nejzávažnější z celkového počtu devatenácti bodů se bezprostředně týkaly finančních a hospodářských záležitostí. Mezi nimi dominoval požadavek podpořený poukazem na historické svobody obce, na pravidelnou veřejnou kontrolu městských příjmů a výdajů. Naproti tomu lublinští konšelé obhajovali ustálenou praxi, podle které byli kontrolou hospodaření rady pověřováni pouze dva vybraní cechmířtři.¹⁸ Přibližně rok před vypuknutím vnitroměstských nepokojů v Lublinu vznesla stejné požadavky také krakovská obec.¹⁹ Ani města v Královských Prusech se nevyhnula veřejným diskusím o finančních otázkách a v Gdaňsku, Královci i Elbinku měšťané shodně obviňovali konšely ze špatného hospodaření a z machinací s městskými penězi.²⁰ Zřejmě nejvyhrocenější byla situace v Gdaňsku, kde se veřejné kritice finančního hospodaření rady dostalo rozhodujícího impulsu v podobě kolapsu městského rozpočtu v roce 1517.²¹

Také studium konfliktů mezi obcemi a městskými vládami v zemích Koruny české naznačuje, že zacházení konšelů s obecními penězi bylo stejně jako v polských městech jedním z hlavních zdrojů veřejné nespokojenosti. Jaroslav Dřímál ukázal, že možnost dohledu nad hospodařením rady požadovaly obce všech čtyř hlavních moravských měst.²²

15 Archiv města Brna, Rukopisy, Knihy, Staré paměti brněnské Jana Munky z Ivančic, č. 7329, fol. 44a – 45b, 59a – 62b.

16 DŘÍMÁL, J.: *Sociální boje*, s. 135.

17 LEUPOLD VON LÖWENTHAL, M.: *Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402 – 1607)*. In: Christian D'Elvert (ed.): *Mährische und Schlesische Chroniken I*, Brünn 1861, s. 34.

18 SZCZYGIEL, R.: c. d., s. 65.

19 SZCZYGIEL, R.: tamtéž, s. 56; dále BIENIARZÓWNA, J. – MAŁECKI, J.: *Dzieje Krakowa II*. Kraków 1994, s. 58.

20 GAUSE, F.: *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preussen I*. Köln – Weimar – Wien 1996, s. 220; GROTH, A. (red.): *Historia Elbląga II/1*, Gdaňsk 1996, s. 34 – 39; CIESIAK, E. (ed.): *Historia Gdańska II*. Gdaňsk 1982, s. 224 – 248.

21 CIESIAK, E.: tamtéž, s. 225.

22 DŘÍMÁL, J.: *Sociální boje*, s. 114 – 167; Týž, *Sociální boje v Brně*, s. 221 – 286.

V jiné souvislosti se tohoto problému nedávno dotkl Tomáš Sterneček. Jím provedený rozbor berních příznání Brna v předbělohorském období ukázal, že obavy měšťanů skutečně mohly mít jisté opodstatnění. Autor studie doložil, že odevzdávané sumy berních peněz zdaleka nedosahovaly výše sumy vybírané pro berní účely od obyvatel města. Finanční přebytek vznikající v důsledku rozdílu mezi skutečným a příznávaným počtem domů podléhajících berni tak zůstal v rukou konšelů, přičemž neprůhledně evidované transakce nedovolují uspokojivě zodpovědět otázku, k jakému účelu byly tyto peníze využívány.²³ Analogické projevy nespokojenosti s hospodařením městských vlád pozorujeme také v českých městech. Například v Plzni si roku 1519 měšťané trpce stěžovali, že konšelé plýtvají veřejnými financemi namísto toho, aby je využívali ve prospěch celé obce.²⁴ V několika sledovaných městech stála navíc rada před závažným obviněním z defraudace jí svěřeného majetku sirotků a vdov. O závažnosti stížností na finanční politiku konšelů svědčí statistický rozbor požadavků obcí v českých a moravských městech provedený Kristinou Kaiserovou. Ačkoliv její postup postrádá smysluplnou koncepci, výsledky analýzy poslouží pro naše účely alespoň jako ilustrační příklad. Kaiserová dokládá, že největší skupina sporných bodů se týkala finančního hospodaření rady a to autorka do této skupiny kupodivu nezařadila stížnosti na zacházení s penězi sirotků či požadavek kontroly účtů odstupující rady.²⁵

Abychom ještě více posílili naši argumentaci, pohlédneme krátce na zacházení s obecními financemi ve slezských městech. Neocenitelný zdroj informací o dramatickém průběhu nepokojů v Javoru skýtá dochované písemné svědectví z pera městského písaře Christoffa Hertwiga. Podle jeho výpovědi se bezprostřední příčinou pozdvižení mezi měšťany v roce 1516 stalo podezřelé chování konšelů pověřených vybíráním ročního příspěvku na podporu vojenské aliance mezi svobodnými městy ve svídnicko-javorském knížectví a Fridrichem II. z Lehnice. Někteří z těchto konšelů byli totiž opakovaně spatřeni, jak s penězi vybranými od svých sousedů a uloženými ve svých kapsách vyseďávají v městských putykách a nalévají si hojně piva.²⁶ Také svídnický kronikář Michael Steinberg ve svém komentáři o sociálních nepokojích ve městě v letech 1520 – 1524 lakonicky poznamenává, že jejich zdrojem byly nejasné finanční záležitosti.²⁷

Konečně do třetice obraťme naše zraky do Uher. Jediný námi uváděný příklad vnitroměstského konfliktu z uherského prostředí, spor mezi horníky a městskou vládou v Banské Bystrici v letech 1516 – 1517, nese stejné znaky frustrace z peněžních machinací. V tomto případě horníci trvali na svém podílu na správě finančních prostředků patřících jejich charitativnímu bratrstvu *Corpus Dei*.²⁸

23 STERNEČEK, T.: *K objektivitě berních příznání z předbělohorské Moravy na příkladu královských měst v brněnském berním kraji*. In: *Folia historica bohemia*, 21, 2005, s. 105 – 106.

24 BĚLOHLÁVEK, M.: c. d., s. 110.

25 KAISEROVÁ, K.: c. d., s. 130 – 140.

26 HALBSGUTH, J.: *Bericht des Stadtschreibers Christoff Hertwigk über den Aufstand des gemeinen Mannes in Jauer im Jahre 1516*. In: *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 70, 1936, s. 207 – 223.

27 SCHIMMELPFENNIG, A. – SCHÖNBORN, T. (eds.): *Schweidnitzer Chronisten des XVI. Jahrhunderts*. Breslau 1878, s. 136.

28 RATKOŠ, P.: c. d., s. 34.

Občas byly vášnivé reakce měšťanů a nepokoje uvnitř obce zažehnuty finanční nenasytností Koruny. V českých zemích začala být města stále častěji konfrontována s finančními požadavky panovníka krátce po nastoupení Ferdinanda I. na trůn v roce 1526. V takovém případě se městské rady jako orgány stojící mezi dvorem a k peněžním obětem neochotnými měšťany ocitaly v nezáviděníhodné situaci. V Hradci Králové podobně jako v jiných městech vyvolaly Ferdinandovy snahy o zavedení nové daně z obratu hlasité protesty, které vyvrcholily dramatickým konfliktem mezi měšťany a radou. Obec využila této příležitosti a napadla také domněle podvodné nakládání s obecními penězi ze strany konšelů.²⁹

Ve sporech mezi obcemi a orgány městské vlády nebyla v žádném případě zpochybňována nutnost finančních příspěvků vybíraných ve prospěch státu nebo obyvatel města. Ve všech případech však komunita poukazovala na to, že nekontrolovaná fiskální a finanční politika městských vlád zásadním způsobem podkopává svobody obce a osobní práva měšťanů a tedy ústavu města. Jak jsme uvedli, pobouření měšťanů vzbuzovala buď snaha konšelů držet hospodaření s městskými penězi v tajnosti a nepřipustit jeho veřejnou kontrolu, nebo nové či vyšší zdanění bez souhlasu daňových poplatníků. Legitimitu svého jednání obce odvozovaly od republikánského charakteru městského zřízení, které bylo v jejich očích ohrožováno jednáním rady. V případě fiskálních záležitostí a požadavků veřejné kontroly městských účtů se obce odvolávaly především na majetkovou práva, která tvořila jeden z pilířů měšťanských svobod. Vzhledem k přímé vazbě mezi mírou zdanění měšťanů a jejich vlastnictvím měla být všechna rozhodnutí rady týkající se fiskálních a finančních záležitostí sankcionována celou obcí nebo alespoň jejími vybranými zástupci. Za požadavkem komunity dohlížet na závažná finanční rozhodnutí městské rady a kontrolovat městské příjmy a výdaje tak rozeznáváme dvojí motiv – jednak snahu o vytvoření mechanismů, které by vedly k veřejné kontrole městských účtů, a jednak obranu plnoprávných obyvatel města proti svévolnému zdanění bez jejich souhlasu.

Dlouhý příběh sporů mezi obcemi a konšely o veřejné finance měl zajímavé rozuzlení. Zatímco ještě v první polovině 16. století byl vyvíjen tlak na přísnější kontrolu fiskální a finanční politiky městských rad především zdola, od měšťanů, v následujícím období začal iniciativu na tomto poli stále více přebírat protomoderní, rychle se byrokratizující stát, jehož postup vyvěral ze snahy konsolidovat městské hospodářství a zvýšit daňovou výtěžnost měst. Uvedme alespoň jeden příklad z počátku 18. století, kdy Komise pro obnovu měst v Čechách navrhla reformy vedoucí k větší transparentnosti městského hospodaření. Ty paradoxně počítaly se stejným opatřením, o němž dlouhá staletí usilovaly generace řadových měšťanů, totiž s posílením kontrolních funkcí obce, která měla získat právo vybírat nezávislé úředníky dohlížející na městské účty.³⁰

29 MIKULKA, J.: c. d., s. 182 – 191.

30 KLEPL, J.: *Královská města česká počátkem 18. stol.* In: *Český časopis historický* XXXVIII, 1932, s. 260 – 284, 489 – 521; tamtéž, XXXIX, 1933, s. 57 – 71.

Charakter městské vlády a podíl měšťanů na výkonu politické moci

V předchozích odstavcích jsme naznačili, že boj za individuální svobody měšťanů byl nedílnou součástí konfliktů mezi obcemi a městskými radami. Protože tyto svobody tvořily jeden z pilířů středověké městské konstituce, byly stížnosti proti finančním praktikám konšelů zároveň obhajobou republikánského ducha městského zřízení. V případě většiny vnitroměstských nepokojů se však v sázce ocitaly také jiné ústavní principy, které jsme označili jako demokraticko/oligarchický charakter městské vlády a právo obce podílet se na výkonu politické moci.

Systematické studium konfliktů mezi měšťany a městskými vládami přivedlo německého badatele Heinze Schillinga k závěru, že středověká a raněnovověká hnutí obcí byla obecně konzervativní v tom smyslu, že měšťané nezpochybňovali samotný oligarchický a elitářský charakter městské vlády, ale vedli zápas o rovnováhu mezi oligarchickým a demokratickým principem v politickém systému města.³¹ Poválečná historiografie v Polsku, Československu i Maďarsku, většinou ovlivněná marxistickou koncepcí dějin, nechala tento úhel pohledu téměř bez povšimnutí. Většina badatelů měla naopak tendenci definovat mocenský systém ve městě spíše v kategoriích sociálního a politického antagonismu než jako projev společenského konsensu a dlouhodobě existujících politických tradic. V důsledku měli historici tendenci spatřovat ve středověkých a raněnovověkých vnitroměstských konfliktech pokrokový a v moderním smyslu slova revoluční náboj.³² Často prováděné rozbory sociálního složení městských rad sloužily badatelům v mnoha případech jako důkaz pro následující tvrzení: Vztah mezi oligarchickou městskou vládou a ostatními měšťany a obyvateli sídla byl poznamenán latentním napětím, protože hospodářské a politické zájmy obou skupin (nebo tříd v marxistické terminologii) se většinou rozcházely. Tento předpoklad se stal východiskem pro názor, že hnutí obcí v první řadě aspirovalo na demokratizaci politického systému ve městě a na otevření přístupu do rady sociálně nižším vrstvám městské společnosti. Takový pohled trpí značnou jednostranností, protože nezohledňuje všeobecný respekt středověku a raného novověku k hierarchickému uspořádání společnosti. Pro ilustraci této skutečnosti nemusíme odbíhat od městského prostředí. Vzpomeňme, jakou váhu přikládala česká královská města odstupňovanému postavení v rámci svého stavu na zemském sněmu. Jak žárlivě střežila pražská města – Kutná Hora a Hradec Králové svá přednostní, byť spíše formální práva, se ukázalo po roce 1547, kdy Ferdinand I. změnil pořadí městských vyslanců na sněmu a určil, že za Starým a Novým Městem pražským mají nadále sedat zástupci jemu loajálních měst, totiž Plzně, Českých Budějovic a Ústí nad Labem. Především ze strany Kutné

31 SCHILLING, H.: *Religion, Political Culture*, s. 28.

32 Viz například DRÍMAL, J.: *Sociální boje*, s. 114–167; Týž, *Sociální boje v Brně*, s. 221–286; MACEK, J.: c. d., s. 47–65, 312–321.

Hory vyprovokoval tento čin značnou řevnivost a celý spor se protáhl až hluboko do 17. století.³³

Přirozená nerovnost a hierarchické členění společnosti byly považovány za základní předpoklad jejího efektivního fungování. Představy o nutnosti a užitečnosti společenské nerovnosti bychom našli u všech sociálních skupin raného novověku. Soustředíme se na autory, kteří měli blízko k měšťanskému prostředí, ať již svým původem nebo svým profesním působením. V první polovině 16. století píše autor městských práv Brikcí z Licka: „(...) pro řád v každém národu správce a lidé povýšenější býti mají a musejí (...). Ano i pohanstvo správců potřebu a rozdílnost přirozeným rozumem uznávše, je sou měli, a kdož sou se jim v nich rozumnější a umelejší býti zdáli, těm sou se v správu dobrovolně poddávali (...)“.³⁴ Také pobělohorský exulant, intelektuál a měšťan Pavel Stránský ze Zápské Stránky sdílel podobný názor a ve své práci *Respublica Bojema* uvádí, že „v každé lidské společnosti lze zřejmě pozorovati jisté jakési známky, podle nichž se poznává, že jeden muž vyniká nad druhého, že jeden je druhému roven nebo neroven. Někdo předčí druhého zdatností, jiný leskem své urozenosti, jiný rozsahem majetku (...). Podle takových asi prvků se ustálily také na veřejnosti a v uspořádání států všeho druhu jisté stupně cti a důstojnosti (...)“.³⁵ Abychom nezůstávali pouze v českém prostředí, podívejme se, co říká ve svém panegyrickém dile věnovaném slezské Vratislavi Bartholomeus Stein o podmínkách účasti v městské vládě: „*Der Rath besteht aus neunzehn Bürgern, für deren Wahl Vermögen und freie Geburt maßgebend sind.*“³⁶ Všichni čtyři autoři se tedy shodovali v tom, že pouze jisté předpoklady kvalifikují jedince k výkonu moci a k dosažení společenského uznání. V prostředí raněnovověkého města takovou všeobecně uznávanou kvalifikací pro členství v městské radě byla kombinace bohatství, osobních kvalit, dobré pověsti, životních zkušeností a v rostoucí míře také vzdělání, v první řadě právnického. Tato kritéria sama o sobě vytvářela poměrně úzkou, privilegovanou vrstvu měšťanů způsobilých k výkonu úřadu a přirozené tendence k postupnému formování vládnoucí oligarchie nebyly v očích obce samy o sobě nutně negativním jevem, a to ani v případech dlouhodobé a opakované účasti jednotlivých osob v městské radě. V programech městských obcí bychom proto stěžii našli zpochybnění samotného oligarchického principu vlády. Privilegium účastnit se výkonu moci však pouze znamenalo, že konšelům byly svěřeny nejvyšší úřady v hierarchii politického systému města, ale základním zdrojem jejich rozhodovacích pravomocí a legitimacy jejich postavení zůstávala obec.

33 ČELAKOVSKÝ, J.: *Postavení vyslaných král. měst na sněmích českých a spor měst Kutné Hory, Plzně a Českých Budějovic o přednost' místa a hlasu na sněmě.* In: *Časopis Muzea Království českého*, 43, 1869, s. 115 – 156. Jedním z důsledků této polemiky byl vznik několika panegyrických děl, s pomocí kterých chtěly jednotlivé obce dokázat své starobylé nároky na přední postavení mezi českými královskými městy. Mezi takové texty nepochybně patří dílo jezuita Jana Kořínka *Staré paměti kutnohorské* či konkurenční, byť tiskem nikdy nevydaná práce jiného jezuita Jana Tannera *Historia urbis Plsnae*.

34 Z LICKA, B.: *Titulové Stavů Duchovního a Světského.* Totiž Papeže, Císaře, Králuov, Knížat, Hrabat, Kardynáluov, Kurfirštuov, Arcibiskupuov, Biskupuov, Opatuov, Proboštuov, Administrátoruov etc. Pán-uov, Rytířuov, Vladyk, Měst některých, kdo jse jak a odkud piší v Království Českém, v Markrabství Moravském, V Knížetství Slezském a což jse jich shledati odjinud z jiných přisedících zemí na tento čas mohlo. Praha 1534.

35 STRÁNSKÝ, P.: *O státě českém.* Praha 1946, s. 229.

36 STEIN, B.: *Descriptio tocius Silesie et Civitatis regie Vratislaviensis.* Breslau 1902, s. 65.

Oligarchický charakter rady tedy nijak nenarušoval republikánský duch městské ústavy vyjádřený měšťanskou přísahou, která odkazovala ke stejnému právnímu statusu, právům a povinnostem všech členů obce. V tomto ohledu může být užitečným nástrojem k vysvětlení povahy městské vlády aristotelovská klasifikace státní moci, která hrála v politickém myšlení evropského středověku a raného novověku klíčovou roli. Použijeme-li aristotelovskou charakteristiku vlády v kontextu raněnovověkého města, potom republikánské městské zřízení nejlépe odpovídalo smíšenému modelu aristokratické (vláda několika) a demokratické (vláda všech) moci.³⁷ Podporu pro tuto tezi nacházíme mimo jiné opět u Bartholomea Steina, který na začátku 16. století hořekuje nad vzrůstající mocí vratislavské obce a dodává, že „*die früher aristokratische Republik ist zu einer plebejischen geworden*“.³⁸ K aristotelovské klasifikaci se v předmluvě k práci o městských právech uchýlil ve své charakteristice města a jeho politického systému také Bričí z Licka.³⁹ Bezpochyby nejobsáhlejší popis aristokraticko-demokratické povahy městského politického zřízení zanechala raněnovověká historiografická produkce věnovaná Gdaňsku. Autor popisu města a člen městské rady Reinhold Curicke (1610 – 1667) zpochybnil na příkladu gdaňského politického zřízení platnost Bodinova argumentu o nedělitelném charakteru moci a doslova uvedl, že *statum mixtum* neboli aristokraticko-demokratická vláda je základním principem výkonu vlády ve městě.⁴⁰

Marxistickou teorii latentního antagonismu mezi radní oligarchií a demokratickými principy městského života můžeme podrobit kritickému zkoumání ještě z jiného úhlu. Komplikovaná a v raném novověku již značně rozvětvená struktura správního aparátu města, který se i v menších sídlech skládal z několika desítek více či méně důležitých a často pouze formálních úřadů a funkcí, vyžadovala účast poměrně vysokého počtu měšťanů. Není pochyb, že předimenzovaný rozměr byrokracie byl částečně důsledkem i charakteristickým znakem přílišné regulace společenského a hospodářského života středověké a raněnovověké městské společnosti. Zároveň však vysoké procento měšťanů vtažených do soukolí administrativy opticky i psychologicky demokratizovalo způsob výkonu městské vlády. Názorný příklad složitosti městské správy nabízí Kutná Hora, jejíž populace se na začátku 16. století zřejmě blížila hranici 10 000 osob. Podívejme se na kutnohorský správní aparát očima dobového pramene, úřední městské knihy z roku 1525, který skýtá výmluvné svědectví o rozbujelém správním aparátu Kutné Hory (viz Tab. 4. 2).

Případná námitka, že kutnohorská správa se vyznačovala jistými specifiky, která vyplývala především z úzkého propojení městské a důlní administrativy, by nepochybně měla své odůvodnění.⁴¹ Proto se pokusíme ukázat, že alespoň formálně byl koncept

37 ARISTOTELES: *Politika*. Praha 1895, s. 133 – 145.

38 STEIN, B.: tamtéž, s. 65.

39 Z LICKA, B.: *Práva městská*. Praha 1880, s. 7.

40 CURICKE, R.: *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*. Amsterdam – Danzig 1687, faksimilie, Hamburg 1979, s. 126.

41 Ke správnímu systému v Kutné Hoře viz také KAPAVÍKOVÁ, M.: *Kutnohorské radní knihy z let 1462 – 1527 a městská správa v tomto období*. In: Sborník archivních prací, 1973, s. 128 – 152; BISINGEROVÁ, M. – VANĚK, L.: *Agenda kutnohorské městské správy v 16. století ve světle radních manuálů*. In: Práce z okresního archivu v Kutné Hoře, 1984, s. 1 – 28.

“rozptýleného výkonu moci” stejně jako republikánská mentalita městské společnosti zohledněn také v jiných městech. Například v Litoměřicích se na činnosti 33 městských komisí podřízených radě podílela v roce 1603 více než stovka osob.⁴² Řádově vyšší kategorii městské samosprávy představovalo Staré Město pražské, ve kterém historik Jaroslav Douša evidoval pro rok 1579 stěží uvěřitelných 357 úřadů a funkcí.⁴³ Z tohoto pohledu nacházíme ideální typ městské správy v poměrně malých a skromně zalidněných hornouherských městech, jejíž dominantním rysem byla nadměrná velikost sborů obecních starších, které zároveň fungovaly jako zásobárna městských radních, tedy jako vnější rada. Například v Prešově se v roce 1496 tento orgán skládal z 80 měšťanů, ale jejich počet stejně jako v jiných městech nezůstával konstantní. Zatímco v roce 1532 měla vnější rada „pouze“ 55 členů, v roce 1686 se jejich počet vyšplhal na 71.⁴⁴ V ještě menším Bardejově čítalo před rokem 1500 toto těleso nazývané *centumviri* okolo 70 – 86 zástupců a v první polovině 16. století přibližně 50.⁴⁵ Vezmeme-li do úvahy všechny ostatní městské úřady, musíme konstatovat, že na výkonu městské správy se alespoň symbolicky podílelo poměrně vysoké procento měšťanů.

Tabulka 4.2:

Městská správa v Kutné Hoře, 1525⁴⁶

	Počet osob
Soud a šepmistři	18
Obecní starší páni (consules communi)	6
Obecní starší (seniores civitatis)	71
Zvláštní úřady (officia privata)	14
Nižší funkce ve správním aparátu města	15
Kapitáni čtvrtí a strážci nad ohni	22
Kostelníci	11
Úřady spojené s dolováním	30
Soudce (Richter)	1
Konšelé na předměstích (consules suburbani)	39
Cechmistři	65

42 KOTYZA, O. – Smetana, J. – TOMAS, J. (eds.): *Dějiny města Litoměřic*. Litoměřice 1999, s. 175.

43 DOUŠA, J.: *Staroměstští konšelé v jiných funkcích městské samosprávy v letech 1571 – 1602 a 1630 – 1650*. In: *Documenta pragensia*, 15, 1997, s. 47.

44 SEDLÁK, I.: *Dejiny Prešova I*. Košice 1965, s. 81, 164 – 168.

45 HOLOTÍK, L.: *Dejiny Bardejova*. Košice 1975, s. 55 – 56.

46 Státní okresní archiv Kutná Hora, Archiv města Kutná Hora, Liber memorabilium, inv. č. 10, fol. 26b – 28a.

Jak vyplývá z požadavků obcí v českých, moravských, polských, lužických a slezských městech, opozice proti radě byla většinou vyvolána vědomým úsilím konšelů o posilování oligarchických rysů ve výkonu moci na úkor městské demokracie a o narušení rovnováhy mezi oligarchickými a demokratickými principy v politickém systému města. V praxi se tyto snahy nejčastěji projevovaly kumulací městských úřadů a funkcí v rukou několika jednotlivců a dále v uzavírání přístupu do rady novým uchazečům aspirujícím na zařazení mezi politické elity sídla. Zcela běžně také docházelo k prorůstání vlivu městské vlády do institucí, které měly plnit vůči radě kontrolní funkce. Z tohoto důvodu se hnutí obcí často obracelo nejenom proti konšelům, ale také proti sborům obecních starších, kteří byli vystaveni obviňování z přílišné loajality vůči radě a z rezignace na obhajobu kolektivních práv.⁴⁷ Raněnovověká historiografie stejně jako dobová literatura městské provenience poskytují celou řadu svědectví o tom, že veřejná obava z degenerace oligarchicko-demokratického politického systému na tyranii jednotlivce či malé skupiny mužů byla častým tématem debat a teoretických úvah. Pavel Stránský, který měl dlouholetí zkušenosti s výkonem městské správy v Litoměřicích, například kladl důraz na pravidelnou měsíční rotaci osob v purkmistrovském úřadu a považoval toto opatření za důležitý mechanismus bránící přílišné koncentraci moci.⁴⁸

Převrat v Praze v roce 1524 a následná hrůzovláda Paška z Vratu namířená proti luteránům a politickým oponentům nepochybně mohly posílit obecné přesvědčení, že tyranie jednotlivce znamená velmi reálnou hrozbu pro republikánské principy městské vlády. Jak snadno může dojít k vyvrácení oligarchicko-demokratické městské ústavy a jak zhoubné mohou být následky samovlády, naznačuje tzv. Bartošova kronika pražských událostí z let 1524 – 1530, k jejímuž sepsání zřejmě došlo brzy po skončení celého dramatu. Domnívám se dokonce, že Bartošův popis Paškovy hrůzovlády můžeme číst jako moralitu. Mravní poselství autor rozvíjí v samém závěru, který věnuje zevrubnému vylíčení tragického a bedného údělu Paška a jeho hlavních přívrženců. Bartošovo sdělení je zcela jasné: Ti, kdo uzurpují moc na úkor obce a měšťanů a pošlapávají fundamentální principy politického zřízení, se nemohou vyhnout svému potrestání, ať již ze strany osudu nebo světské spravedlnosti.⁴⁹

Předcházející odstavce naznačily, že zdrojem napětí nebyl ani tak charakter městské vlády, ale spíše způsob jejího výkonu. Nejčastější reakcí měšťanů na postupné převládání oligarchických a autokratických principů v řízení města byl tlak na účast obce na výkonu moci. Odvolání k historickému právu participovat na řízení města proto vždy tvořilo významnou součást požadavků obcí. Vedle účasti na volbě samotné rady trvaly obce také na volbě držitelů nižších úřadů. Například v Olomouci měšťané poukazovali na privilegium Jana Jindřicha z r. 1351, podle kterého měl být městský rychtář vybírán obcí a podobně postupovali měšťané ve Znojmě.⁵⁰ V Krakově a v Lublinu se obec dožadovala účasti na výběru přísedících městského soudu.⁵¹ Konečně ve většině polských měst obce trvaly na

47 Viz např. MACEK, J.: *Jagellonský věk 3*, s. 50, 312 – 321.

48 STRÁNSKÝ, P.: c. d., s. 264.

49 ERBEN, K. J. (ed.): *Bartošova kronika pražská od léta páně 1524 až do konce léta 1530*. Praha 1851, s. 326 – 329.

50 DŘÍMAL, J.: *Sociální boje*, s. 135, 144.

51 SZCZYGIEŁ, R.: c. d., s. 56.

vzniku kontrolních a na městské radě autonomních orgánů ve formě obecních starších. Je nepochybně pravda, že obce vytvářely tlak na větší sociální otevřenost městské rady. Tyto požadavky však nebyly výrazem snahy zcela potlačit oligarchický princip v politickém zřízení města, ale byly spíše projevem obrany vůči jeho nekontrolované expanzi. Značnou hrozbu představovaly například tendence politických elit ke zformování vlády uzavřené skupiny mužů nebo rodinných klanů, protože dlouhodobá koncentrace moci mohla v očích měšťanů snadno vést ke zničení republikánského politického zřízení a k nastolení tyranie. V moravských a českých sídlech stejně jako například v Gdaňsku či Toruni se nepotismus a vytváření rodinných klanů ve výkonných orgánech města proto staly terčem nesmlouvavé kritiky ze strany měšťanů.⁵² Požadavek pregnančně formulovaný jihlavskou obcí *aby zeti, ujci, bratři a strejci sobě příbuzní krve v radách nebýval, jako prve bývali*, zněl ve většině měst, ve kterých došlo v námi sledovaném období ke konfliktu mezi měšťany a městskými vládami.⁵³ Z tohoto důvodu docházelo v průběhu či střetů obce a politických elit (popřípadě v jejich důsledku) k úplné nebo částečné rekonstrukci rady, avšak málokdy ke zpochybnění oligarchického charakteru městské vlády. Dlouhodobě se v jednotlivých městech míra uzavřenosti či otevřenosti politických elit přirozeně lišila, a to především v závislosti na politické tradici, sebevědomí obce a městských cechů, síle kontrolních mechanismů a také na existenci veřejných potřeb, které způsobily tlak na postupné změny ve složení rady. Takovým příkladem vnějšího faktoru, který podnítil postupnou restrukturalizaci politických elit, byla byrokratizace státní i městské administrativy a plíživé pronikání římského práva do života raněnovověké společnosti. Následkem tohoto jevu rostl již v průběhu 16. a v rostoucí míře v 17. století význam právnického vzdělání a profesní skupina právnický erudovaných osob získávala stále výraznější zastoupení mezi politickou elitou měst.

Sociální a profesní fluktuace uvnitř městských politických elit stejně jako míra vlivu obce na složení rady a důležitých městských úřadů vykazovaly tedy v jednotlivých městech významné odlišnosti. Extrémním příkladem, avšak nikoliv zcela výjimečným, byla absence zájmu ze strany měšťanů podílet se aktivně na správě města a výkonu moci. Ve většině případů tato situace nastávala v menších a spíše agrárních městských společnostech s málo vyvinutou republikánskou mentalitou obce. Ve Vodňanech, v jednom z nejmenších královských měst v Čechách, vyústily chronické problémy s obsazováním míst obecních starších, kteří tvořili čekatele na konšelský úřad, v žádost o snížení jejich počtu z 12 na 6.⁵⁴ Jak vyplývá z městských knih Kostelce nad Černými lesy, toto středočeské městečko se dokonce dlouhodobě potýkalo s nezájmem měšťanů o účast v samotné radě. Situace se stala kritikou po třicetileté válce, kdy za problémy s obsazováním rady mohl především citelný pokles místního obyvatelstva a tudíž nedostatek vhodných kandidátů

52 DŘÍMAL, J.: *Sociální boje*, s. 135, 144, 150; KAISEROVÁ, K.: c. d., s. 131; CIEŠLAK, E.: c. d., s. 227.

53 LEUPOLD VON LÖWENTHAL, M.: c. d. In: Christian D'Elvert (ed.), *Mährische und Schlesische Chroniken* 1. Brünn 1861, s. 34.

54 SLAVÍČKOVÁ, P.: *Měšťanská společnost ve Vodňanech v druhé polovině 16. století na základě rozboru civilněprávních pramenů*. Olomouc 2003, s. 67, rukopis diplomové práce.

na výkon úřadu. Městu nakonec nezbylo než navrhnout restrukturalizaci městské vlády, která měla spočívat ve snížení počtu konšelů z 12 na 8.⁵⁵

Nerozvinutost zastupitelských orgánů městských obcí byla pravděpodobně jedním z důvodů zcela odlišné situace v polských městech. Okolo roku 1500 zůstávala exekutiva v největších polských sídlech, Gdaňsku, Elbinku, Krakově či Lvově ještě pevně v rukou poměrně úzkého a uzavřeného okruhu patricijských rodin.⁵⁶ V některých ohledech se převážně elitářský a oligarchický způsob výkonu moci v těchto městech blížil podobě politického systému v říšském Norimberku, který se vyznačoval patricijskou vládou, uzavřeným počtem rodin oprávněných k účasti v radě (*ratfähig Familien*) a dědičnými nároky těchto rodin na výkon moci.⁵⁷ Ve většině měst středovýchodní Evropy se však mocenský systém vyznačoval více či méně ohraničenou sociální propustností a tento stav byl výrazem kompromisu mezi veřejně uznávanou potřebou continuity moci a stability městské vlády a tlakem na přirozenou obměnu politických elit.

Základní principy městské ústavy, totiž právní nárok obce účastnit se výkonu moci a demokraticko/oligarchický charakter vlády předpokládaly existenci institucionalizovaných vazeb mezi měšťany a politickou elitou. U většiny měst měly tyto vazby formu zastupitelských orgánů, které vznášely právo kontrolovat a případně potvrzovat rozhodnutí rady. V průběhu konfliktů mezi obcemi a městskými vládami byla případná absence těchto těles nebo jejich nefunkčnost (způsobená buď přílišnou loajalitou k politice rady nebo nízkou důvěryhodností držitelů úřadu) měšťany napadána jako porušení kolektivního práva podílet se na projednávání záležitostí zásadní povahy, mezi které patřily především oblasti fisku a vojenské politiky města. Přehled požadavků městských obcí v českých, lužických, slezských, moravských a polských sídlech naznačuje, že problém participace měšťanů na výkonu moci byl ve hře ve všech sledovaných případech. Hlubší analýza konfliktů v první třetině 16. století však zároveň prozrazuje značné rozdíly v míře institucionalizace kontrolní a rozhodovací moci obce ve vztahu k městské vládě. Okolo roku 1500 se raněnovověká struktura samosprávy v polských městech stále nacházela v procesu svého zrodu. Pouze několik největších měst (Krakov 1475, Lublin 1504) dokázalo vykoupit dědičný úřad fojta (*wójt*) a v některých případech jako ve Varšavě k tomu došlo až v 17. století. V mnoha dalších královských městech byla tato funkce vykoupěna samotným panovníkem, což znamenalo, že se soudní a policejní systém města dostal z velké části pod kontrolu starostů, královských úředníků pověřených dozorem nad městy.⁵⁸ Po roce 1500 navíc obce (*pospólstwo*) ve většině polských a litevských měst postrádaly vlastní mocenskou základnu a kontrolní mechanismy, které by omezovaly autokratické tendence politických elit. V Polsku byl proto zápas měšťanů o účast na politické moci bezprostředně spjat s požadavky na strukturální reformu městské vlády. Jedním

55 Státní okresní archiv Kolín, AM Kostelec nad Černými lesy, Kniha kontraktní I (1622 – 1815), inv. č. 3, fol. 7a – 7b.

56 BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: c. d., s. 455 – 456; DAVIES, N.: *God's Playground – A History of Poland I*. Oxford 1991, s. 300 – 301; CIEŚLAK, E.: c. d., s. 215 – 233; GROTH, *Historia Elbląga II/1*, s. 34 – 39.

57 STRAUSS, G.: *Nuremberg in the Sixteenth Century – city politics and life between middle ages and modern times*. Bloomington & London 1976, s. 57 – 115.

58 PTAŚNIK, J.: c. d., s. 36 – 58; BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: c. d., s. 324.

z hlavních výsledků konfliktů mezi měšťany a radami z první třetiny 16. století byl vznik kontrolních orgánů zastupujících obec, tzv. *trzeci ordynek* (*dritte Ordnung*). Tyto instituce podobně jako sbory obecních starších v českých městech se měly podílet na rozhodovacím procesu a uplatňovaly nárok na dohled nad financemi a hospodařením města. V Krakově bylo právo kontroly městské vlády svěřeno od roku 1521 do rukou tělesa složeného z několika desítek volených zástupců. Ve své klasické formě se však krakovský *trzeci ordynek* zformoval až v roce 1548, kdy se počet jeho členů ustálil na čtyřicet. Volební systém tohoto sboru, nazývaného *Quadragesimaviratus*, demonstroval formální nezávislost na městské vládě. Polovinu kontrolního orgánu obce tvořili obchodníci, zvolení zástupci cechů a druhou polovinu obsazovaly cechy, jejichž delegáty naopak volili obchodníci.⁵⁹ Krakovský model se v různých modifikacích uchytil také v jiných městech jako například ve Lvově, kde *trzeci ordynek* vznikl v roce 1578.⁶⁰ V Gdaňsku vyústily městské nepokoje ve vytvoření tzv. Rady sta mužů, zatímco ve Varšavě vznikl kontrolní orgán složený pouze z dvanácti a později dvaceti členů.⁶¹ Ještě skromnější rozměr měly tyto nově vzniklé instituce v menších městech. Například v Chelmnu se počet zástupců obce ustálil na deseti. V důsledku konfliktů mezi obcí a radou vznikla podobná tělesa také v mnoha jiných polských městech, včetně Lublinu (1530) a Elbinku (1526).⁶² Zdá se, že v litevských sídlech probíhal analogický proces poněkud opožděně a například ve Vilně se zformoval *Sexagesimaviratus* (Rada šedesáti mužů) až po roce 1600.⁶³ Autonomie těchto orgánů však zůstala značně rozdílná. Na rozdíl od Krakova, kde výběr sboru obecních starších probíhal více méně nezávisle na městské vládě, si rady v Gdaňsku, Varšavě či Chelmnu udržely poměrně vysoký vliv na složení kontrolních institucí, což v důsledku značně podvazovalo jejich schopnost reprezentovat zájmy a práva obce.⁶⁴

Zatímco hnutí obcí v polských městech vedla k podstatným strukturálním reformám jejich mocenského a administrativního aparátu, v Čechách k podobnému vývoji nedošlo, protože sbory obecních starších byly v tomto období již součástí politického systému většiny městských sídel. Jak naznačily v posledním období především studie Hany Jordánkové a Ludmily Sulitkové, situace v moravských městech se poněkud lišila v tom smyslu, že funkci obecních starších si do značné míry zřejmě usurpovali majetkově i politicky vlivní měšťané s úzkým vztahem k městské vládě.⁶⁵ Toto zjištění autorky uzavřely konstatováním, že v moravských městech „*chyběl regulativ v podobě obecních starších, což mělo nepochybně za následek daleko větší míru autokracie městských rad při rozho-*

59 BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: tamže, s. 463; DAVIES, N.: c. d., s. 301.

60 BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: tamže, s. 463; PTAŚNIK, J.: tamže, s. 165.

61 BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: tamže, s. 462 – 463.

62 GROTH, *Historia Elbląga*, II/1, s. 31; Szczygieł, *Konflikty społeczne w Lublinie*, s. 116.

63 BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: tamže, s. 464.

64 BOGUCA, M. – SAMSONOWICZ, H.: tamže, s. 463; BISKUP, M. (ed.): *Dzieje Chelmu i jego regionu*. Toruń 1968, s. 156.

65 JORDÁNKOVÁ, H. – SULITKOVÁ, L.: *Kompetence brněnských radních v předbělohorské době. Porovnání se situací v dalších moravských královských městech*. In: *Documenta pragensia XXI*, 2002, s. 39 – 54; Tytíž: *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období (Diplomatická a prosopografická studie)*. In: *Sborník archivních prací* 45, 1995, s. 451 – 469; SULITKOVÁ, L.: *Měšťané, jejich společenství a elity v Brně v předbělohorském období*. In: Jiří Jurok (ed.): *Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci*. Ostrava – Příbor – Nový Jičín 2002, s. 115 – 123.

dování v celoměstských záležitostech“.⁶⁶ Nefunkčnost sboru obecních starších, popřípadě jejich přílišná loajalita k městské vládě v případě českých měst a uzurpace kontrolních mechanismů skupinou měšťanů zájmově provázanou se sedící radou v případě měst moravských měly podobné následky, totiž růst politických ambicí celých obcí. V prostředí českých měst byl tento jev navíc zvýrazněn husitskou revolucí, v jejímž průběhu obce začaly ve větší míře ovlivňovat diskusi o městských záležitostech a ve druhé polovině 15. a na začátku 16. století se jejich sebevědomí projevovalo tlakem na institucionálně zakotvenou přímou účast velkých obcí na výkonu vlády. Právě neschopnost či neochota obecních starších účinně hájit zájmy všech měšťanů vedla k tomu, že v mnoha českých městech postupovaly obce buď proti sboru obecních starších nebo nezávisle na nich.⁶⁷ Na Moravě byla značně omezená možnost kontroly politické elity ze strany obcí pravděpodobně jedním z důvodů, proč vnitroměstské konflikty v Brně, Olomouci, Jihlavě a Znojmě měly celkově dramatičtější průběh než v Čechách. Z těchto čtyř měst podnikli zřejmě nejradikálnější kroky k restrukturalizaci politického systému sídla měšťané v Jihlavě, kteří sesadili radu, převzali kontrolu nad městem a celá situace musela být řešena až zásahem panovníka.⁶⁸

V první části studie jsem se pokusil na příkladu sporů mezi měšťany a městskými vládami z první třetiny 16. století nastínit tezi, že hnutí obcí byla zpravidla motivována obhajobou historické městské ústavy, která tvořila základní kámen republikánských politických systémů středověkých a raněnovověkých měst. Jádrem požadavků městských obcí mělo výrazně konzervativní charakter, protože směřovalo k restauraci hypotetického původního stavu. Proto odvolání měšťanů k minulosti a městské konstituci zároveň legitimizovalo projevy neposlušnosti vůči městským vládám, které byly obviňovány z jejího porušování a protiprávních inovací. V drtivé většině případů tak vzbouřené obce argumentovaly stejně jako měšťané a cechy v roce 1517 ve slezském městě Bolesławiec: „...wir nichts Unbilliges vornehmen, und, was wider Recht ist, nicht begehren, verhoffen alleine bei unserm alten Stadtrechte und Bürgerrechte, wie die von kgl. Majestät uns zugelassen sind, zu verbleiben.“⁶⁹ Paradoxně jako zcela legitimní se v tomto světle jeví marxistické teorie o revolučních hnutích v raněnovověkých městech. Paradox spočívá v zásadním rozdílu mezi moderním a raněnovověkým chápáním termínu revoluce. Marxistická (či marxistickým dějepiscetvím ovlivněná) historická věda spatřovala v programech městských obcí snahu o rekonstrukci a celkovou změnu politického systému středověkého a raněnovověkého města s cílem demokratizovat výkon vlády. Posuzování historických procesů optikou třídního boje tak přivedlo mnohé historiky k

66 JORDÁNKOVÁ, H. – SULITKOVÁ, L.: c. d., s. 52. Autorky tak vystoupili proti staršímu tvrzení o existenci sboru obecních starších. Viz např. DŘÍMAL, *Sociální boje v moravských městech*, s. 148 – 161.

67 DŘÍMAL, J.: *Sociální boje v moravských městech*, s. 114 – 167.

68 DŘÍMAL, J.: tamtéž, s. 148 – 161. Z dobových pramenů informují o zjištěné situaci v Jihlavě především dvě městské kroniky. Viz MAYER, A. (ed.): *Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik (1547)*. In: *Zeitschrift des Deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 40, 1938, s. 3 – 22, 41 – 56; VON LÖWENTHAL, L.: *Chronik der königlichen Stadt Iglau*.

69 WERNICKE, E. (ed.): *Chronik der Stadt Bunzlau von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*. Bunzlau 1884, s. 158.

tomu, že hnutím obcí přiznávali pokrokový charakter. Jestliže, s nadsázkou řečeno, je smyslem moderních revolucí boj o budoucnost a společenský pokrok, potom středověká a raněnovověká společnost chápala revoluci převážně jako návrat k původnímu stavu či k výchozímu bodu v minulosti. Označíme-li tedy ve shodě s marxistickou historiografií hnutí městských obcí v první třetině 16. století za revoluční, potom se jednalo o revoluci v kontextu politické kultury a mentality raného novověku, jejímž cílem nebyla progresivní změna, ale spíše restaurace původního, byť často obtížně historicky doložitelného stavu. Většina požadavků městských obcí, ať se jednalo o kolektivní volání po účasti na výkonu moci nebo po kontrole městských financí, do tohoto schématu zapadá velmi dobře, protože se odvolávala na dva pilíře městské konstituce, na existenci historicky podmíněných práv a osobních svobod měšťanů a na právní nárok obce participovat na vládě. Ve střetech mezi obcemi a městskými vládami nelze přirozeně přehlížet častou přítomnost lidového radikalismu a požadavků postrádajících jakékoliv ukotvení v minulosti, a to především v případech, kdy docházelo k aktivizaci sociálně nejnižších vrstev městské společnosti, popřípadě venkovského obyvatelstva.⁷⁰ Obecně však apel k minulosti tvořil jádro argumentace městských obcí, protože propůjčoval jejich odporu proti právoplatné radě punc legitimacy.

Domnívám se, že stejnou argumentaci lze aplikovat na boj o městskou autonomii mezi městy a raněnovověkým, postupně se byrokratizujícím státem. Skutečnost, že státní moc uplatňovala právo na intervenci do vnitřních záležitostí sídla, odhaluje další dimenzi výkonu městské vlády, kterou jsme dosud úmyslně ponechali stranou, totiž její závislost na vyšší politické autoritě. Již jsme uvedli, že v odborné literatuře lze najít názor podporující teorii o latentním antagonismu mezi měšťanskou komunitou a politickou elitou. Podle některých historiků totiž odvozovaly městské vlády v královských městech svou legitimitu výhradně od krále, zatímco autorita obecních starších a jiných komunálních institucí pocházela od měšťanů.⁷¹ Takový pohled by logicky znamenal, že konšelé jako zástupci feudálního pána města byli oprávněni jednat autonomně ve vztahu k obci. Je pravda, že vznik protomoderního státu, charakterizovaný procesem byrokratizace a mocenské centralizace, byl doprovázen narušením středověké autonomie měst a zásadními změnami v jejich politickém systému. Na rozhraní 15. a 16. století však byl růst státní moci ve všech regionech střední a středovýchodní Evropy ještě záležitostí budoucnosti a status měst jako autonomních právních a politických subjektů ještě nebyl bezprostředně ohrožen. Ve skutečnosti odvozovaly městské vlády svou legitimitu jak zdola, od městských obcí, tak shora od panovníka, který (většinou v zastoupení) zasahoval do politického systému města nejčastěji prostřednictvím potvrzování nových politických elit a městských privilegií. Dvojitá odpovědnost vůči obcím i panovníkovi měla pro městské rady závažné důsledky. V konfliktech s měšťany obvykle nacházely městské vlády ve feudální vrchnosti klíčového spojence, který přirozeně podporoval tradiční politické elity skýtající záruku stability a kontinuity ve správě města. Vnitroměstské nepokoje v první třetině 16. století v polských, slezských, moravských i českých městech tento scénář vesměs

70 O zapojení venkovských poddaných do konfliktu obce s radou referuje například jihlavský kronikář Franz Setzenschragen a uvádí, že proti městské vládě „*sein mitsamt der ganzen Gemein, Mann und Weib, Vorstädter und etlich Bauern*“ . Viz MAYER, A. (ed.), *Die älteste uns erhaltene Iglauer Chronik*, s. 44.

71 MACEK, J.: *Jagellonský věk III*, s. 50.

potvrdily. Na druhé straně ovšem tato podpora neměla vždy bezvýhradný a jednoznačný charakter, protože konflikty mezi radou a obcí poskytovaly feudální vrchnosti zároveň ideální příležitost zasahovat do městských záležitostí. Bylo spíše pravidlem než výjimkou, že panovník nebo jeho zástupce využívali nespokojenosti obcí k diskreditaci příliš sebevědomě a nezávisle vystupujících politických elit.

Pozice mezi feudální vrchností a obcí byla pro městskou vládu choulostivá ještě z jiného důvodu. V případě nařízení panovníka, které v očích měšťanů odporovaly historickým privilegiím a městské ústavě, se rady občas dostávaly do pozice obilného zrna mezi dvěma mlýnskými kameny a tato situace je nutila buď ke složitému manévrování a zdržovací taktice nebo k rozhodnutím, které mohly vyvolat buď sankce shora nebo výbuch nespokojenosti zdola. Právě vnitroměstské diskuse o náboženské otázce v období reformace byla takovým příkladem *par excellence*, protože měla úzkou spojitost jak s ústavními principy politického zřízení města, tak s autoritou panovníka.

B. Městská autonomie v kontextu reformace

Studium vnitroměstských konfliktů mezi politickými elitami a měšťany na počátku 16. století naznačilo, že volání po restauraci původních republikánských principů městské ústavy hrálo v hnutích obcí důležitou roli. Diskuse o změně církevních a náboženských poměrů v raněnovověkých městech měla bezprostřední souvislost se stejnými otázkami. Proto historici často spatřují v městské reformaci novou dimenzi v tradičním zápase za historické principy městského zřízení. Náboženské požadavky však zůstaly úzce spojeny s bojem za politické, hospodářské a finanční reformy ve prospěch městských obcí. Snaha o analýzu městské reformace ve srovnávacím pohledu je však komplikována minimálně dvěma zásadními problémy. Za prvé, obrovské množství místních specifík od národnostního složení městského obyvatelstva až po charakter vztahu mezi městem a vnějšími mocenskými strukturami dělá z osudu reformace v každém městě zcela unikátní příběh. Za druhé, prameny zřídka odhalují v plné míře vnitřní mocenské vazby ve městě, stejně jako konfesijní strukturu městského obyvatelstva a jeho politických elit. Reformace, přinášející zcela zásadní kvalitativní změny v životě městských společností, sice přímo podnítila městskou historiografickou nadprodukcí v 16. století, ta však orientaci v problematice v jistém ohledu spíše znesnadňuje. Jak nedávno ukázala ve své výtečné studii německá historička Susanne Rau, cílem těchto textů bylo obhájit novou konfesijní identitu města a zdůvodnit změnu, případně kontinuitu s předchozím obdobím. Protože autoři městských kronik reformačního období byli ve své většině ve službách politické elity města, pokud nebyli přímo jejími členy, nesla historiografická díla vesměs dvojí ideologické zabarvení – konfesijní (protestantské či katolické) a politické (obraz událostí ve shodě se zájmy mocenské elity).⁷² I proto se pokus o obecnou charakteristiku vztahů mezi reformací a politickou i správní autonomií raněnovověkého města musí, alespoň

72 RAU, S.: *Geschichte und Konfession – Städtische Geschichtsschreibung und Erinnerungskultur im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisierung in Bremen, Breslau, Hamburg und Köln*. Hamburg – München 2002.

v této fázi, spokojit s načrtnutím několika základních tezí, které mohou být dalším badáním potvrzeny nebo revidovány. Jisté možnosti v tomto směru nepochybně skýtá koncept konfesionalizace vypracovaný v 70. – 80. letech 20. století Wolfgangem Reinhardem a Heinzem Schillingem, který je ovšem pro městské společnosti středovýchodní Evropy zatím uplatňován spíše sporadicky.⁷³

Reformace destabilizovala společenské klima ve městech ve více ohledech. Za prvé, pronikání reformačních myšlenek do měst vytvářelo novou rovinu konfliktních situací mezi městskými vládami a zbytkem městského obyvatelstva. Nejčastější formou vnitřní nestability byl spontánní nátlak zdola na politickou elitu zdráhající se akceptovat a institucionalizovat novou konfesi. Vnitřní nepokoje byly také vyvolávány represivní politikou městských rad vůči konfesijním menšinám žijícím ve městě. Za druhé, reformace podnítila konfesijní fragmentaci uvnitř městské společnosti samotné. Například v českých městech byl převážně utrakvisticko-katolicko-luteránský profil městského obyvatelstva navíc rozostřen přítomností dalších konfesijních skupin, především Jednoty bratrské, kalvinistů či okrajově a přechodně novokřtěnců. Za třetí, náboženská otázka se stala brzy důvodem i záminkou ospravedlňující intervence do vnitřních záležitostí města, ať už ze strany panovníka, feudálních vrchností či katolické církve.

Studium vývoje triangulárního vztahu obec – městská vláda – vnější politická autorita v období evropské reformace ukazuje, že ve středovýchodní Evropě byl problém většinou vyřešen jedním ze tří způsobů. Pravděpodobně nejčastějším modelem byl prohlubující se rozpor mezi obcí (popřípadě její podstatnou částí) volající po legalizaci městské reformace a katolickou městskou radou a katolickou vrchností. V případě, že myšlenky reformace měly masovou podporu zdola a vnější politické síly (církvní instituce, místní šlechta) byly oslabené, nerozhodné nebo sympatizovaly s reformačním učením, politické elity ve městě (nebo jejich rozhodující část) se většinou dříve nebo později, dobrovolně nebo z donucení připojily k obci. Tento typický scénář nastal ve většině pruských, lužických a slezských měst a také v mnoha městech uherských, moravských a českých. Povaha celého procesu se však v jednotlivých městech značně lišila. Zatímco městské rady v Horní Lužici se pod vlivem rostoucího radikalismu obce rychle luteranizovaly, v jiných městských sídlech přetrvávaly konfesijní hranice mezi politickou elitou a většinou oby-

73 Dosud nejsystematičtěji byla problematika konfesionalizace studována v případě měst Královských Prus. Viz MÜLLER, M. G.: *Protestant confessionalization in the towns of Royal Prussia and the practice of religious toleration in Poland-Lithuania*. In: Grell, O.P. – Scribner, B. (eds.): *Tolerance and intolerance in the European Reformation*. Cambridge 1996, s. 262 – 267; Týž: *Unionsstaat und Region in der Konfessionalisierung: Polen – Litauen und die grossen Städte des Königlichen Preussen*. In: Bahlcke, J. – Strohmayer, A. (eds.): *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Stuttgart 1999, s. 123 – 137; Týž: *Zur Frage der Zweiten Reformation in Danzig, Elbing und Thorn*. In: Schilling, H. (ed.): *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der 'Zweiten Reformation'*. Gütersloh 1986, s. 251 – 265; Týž: *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preußen: Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557 – 1660)*. Berlin 1997. Ke konfesionalizaci ve slezských městech především DEVENTER, J.: *Gegenreformation in Schlesien: die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526 – 1707*. Köln 2003.

vatel až několik desetiletí.⁷⁴ Například městská vláda v Kadani zůstávala převážně katolická i po polovině 16. století, ačkoliv většina obyvatel města se přikláněla k luteránské víře.⁷⁵ Přestože v celé středovýchodní Evropě zůstávala feudální vrchnost královských měst, tedy uherští, čeští a polští panovníci oporou katolické církve, v některých případech byl úspěch reformace v městském prostředí usnadněn jejím paralelním přijetím ze strany teritoriálních vládců a regionálních mocenských elit. Námi zkoumaná oblast středovýchodní Evropy nabízí hned několik takových příkladů. Ve Slezsku probíhalo šíření reformace pod politickou patronací Fridricha II. z Lehnice a Jiřího Ansbašského a Krnovského.⁷⁶ Lužické šestiměstí mohlo naopak hledat politickou podporu v rychle se luteranizujícím Sasku a města v Královských Prusech na sousedním teritoriu Prus vévodských. Pro další osudy městské reformace ve výše zmíněných regionech měla tato skutečnost zásadní vliv, protože jakékoliv protireformační strategie ze strany Koruny i katolické církve musely brát do úvahy existenci politicko-konfesijních pout mezi protestantskými městy a nábožensky spřízněnými teritoriálními vládci.

Alternativním scénářem, který se prosazoval především v polských městech, byla trvalá příslušnost městských vlád (nebo jejich rozhodujících částí) ke katolickému vyznání. Tento vývoj byl zpravidla umožněn buď slabou odezvou reformačních idejí obyvatelstvem sídla nebo trvalou podporou politických elit, popřípadě nátlakem ze strany vnější katolické authority. Podobná situace nastávala většinou ve městech, ve kterých bylo německojazyčné obyvatelstvo v menšině a ve kterých se nacházely instituce katolické církve a centrální orgány státní moci. Z významných městských center středovýchodní Evropy si udržely převážně katolický charakter například Varšava a Lvov v Polsku, Trnava a Skalica v Uhrách či Plzeň a České Budějovice v Čechách. Důležitost výše zmíněných faktorů pro vývoj konfesijních poměrů ve městech naznačují výzkumy Gottfrieda Schramma. Ve svých studiích o vlivu luteránské reformace ve Varšavě a Lvově Schramm poukázal na trvale nízkou intenzitu německé imigrace a na převážně polskojazyčný profil obou městských společností. Katolická městská rada ve Varšavě navíc po polovině 16. století mohla trvale těžit z přítomnosti hlavních státních institucí a podpory církevních hodnostářů sídlících ve městě. Podobně ve Lvově poskytovali účinnou mocenskou oporu katolické víře starostové, úředníci pověřeni dohledem nad královskými městy.⁷⁷ V Uhrách zůstala jedním z mála bašt katolicismu mezi královskými městy Trnava. Také v jejím případě se národnostní profil a dočasná role centra ostříhomského arcibiskupství ukázaly jako účinná překážka výraznější luteranizaci či kalvínzaci města.⁷⁸

74 Nejnověji k šíření reformace a protestantské konfesionalizaci v hornolužických městech viz BLASCHKE, K. – SEIFERT, S.: *Reformation und Konfessionalisierung in der Oberlausitz*. In: Joachim Bahlcke – Volker Dudeck (eds.): *Welt – Macht – Geist. Das Haus Habsburg und die Oberlausitz 1526 – 1635*. Görlitz – Zittau 2002, s. 121 – 127.

75 WINTER, Z.: *Život církevní v Čechách I*. Praha 1895, s. 119.

76 Viz například MACHILEK, F.: *Reformation und Gegenreformation in Schlesien unter besonderer Berücksichtigung Oberschlesiens. Eine Einführung*. In: Thomas Wünsch (ed.): *Reformation und Gegenreformation in Oberschlesien*. Berlin 1994, s. 9 – 29.

77 SCHRAMM, G.: *Problem Reformacji w Warszawie w XVI wieku*. In: *Przegląd historyczny LIV*, 1963, s. 557 – 571; Týž: *Lemberg und die Reformation*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XI/3*, 1963, s. 343 – 350.

78 ŠIMONČIČ, J.: *Dejiny Trnavy*. Bratislava 1988, s. 77 – 80.

Ve většině svobodných královských měst středovýchodní Evropy tak příklon politické elity (nebo její většiny) k protestantské nebo katolické víře rozhodujícím způsobem ovlivnil vývoj vnitřních náboženských záležitostí sídla a byl zásadním předpokladem buď k postupné protestantské konfesionalizaci nebo postupné katolické stabilizaci. Kromě těchto dvou modelů však přirozeně nelze opominout specifický případ utrakvistických Čech. Zatímco většina městských společností střední a středovýchodní Evropy stála před dilematem, zda přistoupit k reformaci, v mnoha českých městech byla tato otázka vyřešena již v 15. století. Na počátku evropské reformační vlny bylo konfesijní prostředí ve městech nacházejících se v centrálních a východních částech země převážně utrakvistické. V Praze a v mnoha jiných městech byl proto luteranismus zpočátku konfrontován ani ne tak s katolicismem jako spíše s utrakvismem, hlavním produktem husitské reformace. Ačkoliv Jihlavská kompaktáta z roku 1436, potvrzená kutnohorským náboženským mírem z roku 1485, legalizovala v Čechách konfesijní dualitu, na začátku 16. století byla vnitřní jednota utrakvistické církve již konfrontována s problémem silícího napětí mezi konzervativním (staroutrakvistickým) a radikálnějším (novoutrakvistickým) pojetím reformace.⁷⁹ Existence těchto proudů uvnitř utrakvistické církve vyvrcholila v průběhu 16. století *de facto* jejím rozštěpením, protože konzervativní utrakvismus se postupně sblížoval s katolickou vírou, zatímco novoutrakvismus inklinoval spíše ke splynutí s luteránskou reformací. V důsledku tohoto vývoje vykazovala tenze uvnitř utrakvistické církve do jisté míry podobné rysy jako katolicko/protestantská polarita ve většině městských společností středovýchodní Evropy. Velmi dramatický, ale v mnoha ohledech symptomatický byl raný osud luteranismu v Praze, kde byly konfesijní záležitosti bezprostředně spojeny s probíhajícím mocenským bojem uvnitř městských politických elit. V roce 1524 se konzervativní utrakvistické křídlo, podporované katolickou církví a katolickou šlechtickou oligarchií, zmocnilo politické moci ve městě a okamžitě zahájilo tvrdý útok proti luteránům a luteranizujícím utrakvistům.⁸⁰ V dlouhodobé perspektivě však tato reakce nezabránila ani postupnému rozšíření luteránské konfese v Praze ani jejímu pronikání mezi pražské politické elity.

Historik mapující náboženský vývoj v českých městech předbělohorského období je však konfrontován s matoucí skutečností, že značná část nekatolického obyvatelstva stojícího mimo oficiální dvojevěří (luteráni i Jednota bratrská) se snažila vyhnout případné perzekuci formálním přihlášením se k utrakvismu. Pouze s velkým rizikem zjednodušení proto historická věda dospěla k názoru, že v průběhu 16. století byl staroutrakvismus navzdory podpoře dvora a katolické církve postupně zatlačován do pozadí v důsledku luteránsko-neoutrakvistické ofenzívy. Před rokem 1600 byl tento vývoj patrný také v jedné z posledních bašt staroutrakvismu, Hradci Králové.⁸¹

Literatura o konfesijním vývoji uvnitř raněnovověkých městských společností středovýchodní Evropy stejně jako uvedené schématické modely naznačují, že v kontextu

79 K osudům utrakvismu v 16. století viz EBERHARD, W.: *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen, 1478–1530*. Munich 1981; DAVID, Z. V.: *Bohemian Utraquism in the Sixteenth Century: The Distinction and Tribulation of a Religious Via Media*. In: *Folia Historica Bohemica* 17, 1984, s. 29–58; JANÁČEK, J.: *České dějiny – doba předbělohorská I/1*. Praha 1968, s. 197–206.

80 MACEK, J.: *Jagellonský věk III*, s. 315–321.

81 MIKULKA, J.: *Dějiny Hradce Králové I/2*, s. 301–328.

reformace se vztah mezi vnější autoritou, politickými elitami sídla a městskými obcemi vyznačoval jistou uniformitou. Obecné rysy mohou být zformulovány ve dvou postulátech. Za prvé, ve většině případů ovlivnily myšlenky reformace nejdříve střední a nižší vrstvy městského obyvatelstva, popřípadě duchovenstvo a intelektuální kruhy spíše než politické elity města.⁸² Alternativní scénář, kdy byla reformace od počátku podporována politickými elitami proti vůli konzervativních a většinově prokatolických (utrakvistických) městských obcí, byl výjimečný, pokud vůbec někde došlo k jeho realizaci. V tomto smyslu měla reformace ve městech spíše lidový charakter a byla, alespoň zpočátku, podporována především zdola. Za druhé, v průběhu diskuse o konfesijních otázkách jednaly jak obce, tak vnější politické autority značně autonomně, zatímco nezávislost rozhodování městských politických elit a jejich manévrovací prostor byly značně zúženy. Tváří v tvář paralelním tlakům zdola i shora musely rady jako reprezentativní orgány měst zvážít všechna potenciální rizika nutně plynoucí z jejich postojů vůči reformaci. Domnívám se, že platnost těchto dvou axiomů, navzdory přítomnosti místních specifik, jako bylo například odlišné národnostní složení městských populací, lze vztáhnout na většinu městských sídel v rámci středověké Evropy.

Protože postoj politických elit měl zásadní význam pro osud reformace ve městě, je nutné věnovat přiměřenou pozornost jejich delikátnímu postavení mezi městskými obcemi a městskými vrchnostmi, popřípadě jinými vnějšími autoritami. Tímto způsobem se pokusím ilustrovat, že problém městské reformace je možné zasadit do tradičního rámce debaty o městské autonomii a městské ústavě. Již jsme zmínili, že alespoň v počáteční fázi byla reformace v městském prostředí podporována spíše zdola. V jednotlivých městech se však intenzita tlaku značně lišila. Obecně získaly Lutherovy myšlenky nejširší podporu v městských centrech se silným zastoupením německého či německojazyčného obyvatelstva a ve městech, které udržovaly úzké kulturní, akademické a ekonomické kontakty s Wittenbergem a rychle se luteranizujícím Saskem. Proto měl tlak zdola ve prospěch reformace největší intenzitu v lužických, pruských, slezských, ale také v mnoha moravských, severočeských, hornouherských a velkopolských městech.⁸³ Gottfried Schramm, který podrobně studoval povahu a průběh městské reformace v Gdaňsku, Elbinku a Toruni, například ukázal, že k hlavním iniciátorům náboženských a sociálních nepokojů v těchto městech patřili především studenti univerzity ve Wittenbergu, kde se podrobně seznámili s Lutherovým učením.⁸⁴ Na druhé straně v převážně utrakvistickém a českojazyčném prostředí většiny českých měst vyvolal luteranismus zpočátku pouze omezenou reakci. Pro výraznější expanzi luteránské konfese se vytvořily příhodnější podmínky teprve v pozdějším období v důsledku postupného sblížení obou reformací a obnovení migračních proudů mezi německými zeměmi a teritoriem českého

82 Viz např. SCHRAMM, G.: *Problem Reformacji w Warszawie*, s. 557 – 571; DWORZACKOWA, J.: *Reformacja i kontrareformacja*, s. 52 – 87; BOGUČKA, M.: *Towns in Poland and the Reformation*, s. 55 – 74.

83 Viz BLASCHKE, K.–SEIFERT, S.: *Reformation und Konfessionalisierung in der Oberlausitz*, s. 121–127; BOGUČKA, M.: *Towns in Poland and the Reformation*, s. 55 – 74; BUCSAY, M.: *Der Protestantismus in Ungarn 1521 – 1978*. Wien – Köln – Graz 1977, s. 42 – 82; DWORZACKOWA, J.: *Reformacja i kontrareformacja*, s. 52 – 87.

84 SCHRAMM, G.: *Danzig, Elbing und Thorn als Beispiele städtischer Reformation (1517 – 1558)*. In: Hans Fenske – Wolfgang Reinhard – Ernst Schulz (eds.): *Historia Integra*, Berlin 1977, s. 134 – 136.

státu. Jak naznačil opět Gotfried Schramm, míra lidové podpory idejím reformace ve Varšavě, Lvově a Vilně, tedy ve městech situovaných ve vnitrozemí polsko-litevského státu evokuje jistou analogii s českým prostředím. Schramm došel totiž k závěru, že již značně polonizované sociální prostředí těchto sídel mělo velký vliv na poměrně vlažnou odezvu ze strany městského obyvatelstva na luteránskou reformaci.⁸⁵ Jiní historici jako například Maria Bogucka v zásadě přijali Schrammovu argumentaci. Zároveň však upozornili na přítomnost doplňujících faktorů, které otupily tlak městského obyvatelstva na institucionalizaci reformace, totiž na nevyvinutý městský republikanismus a slabou autonomii polských měst.⁸⁶ Protože městské společnosti v polsko-litevské šlechtické republice nedisponovaly dostatečným hospodářským, politickým a vojenským potenciálem k obhájení své náboženské autonomie, byl osud reformace ve městech těsně spjat s mírou podpory zvnějšku. Na rozdíl od uherských městských center, ve kterých byl úspěch reformace usnadněn ochromením katolické církve po bitvě u Moháče a masivním rozšířením nových konfesijních směrů mezi uherskou šlechtou, se v polském prostředí neuplatnil ani jeden z těchto faktorů. Naopak, expanze reformačních idejí se v polských městech setkávala s větší rezistencí ze strany vnějších politických autorit. V mnoha polských a litevských městech, převážně katolických nebo úspěšně rekatolizovaných, proto mohly protestantské komunity dlouhodobě existovat pouze v případě aktivní podpory ze strany politicky vlivných souvěrců, především z řad místní aristokracie a královských úředníků.⁸⁷

Podpora reformace zdola dodala tradičním sporům mezi politickými elitami měst a měšťany novou dimenzi, protože katolické nebo v českých městech utrakvistické městské rady se zpočátku k institucionalizaci reformace stavěly buď odmítavě, nebo s takovým krokem alespoň váhaly. Tento postoj byl charakteristický pro politické elity většiny měst středovýchodní Evropy, od Budyšina a Zhořelce v Horní Lužici až ke Lvovu v Haliči, Gdaňsku v Královských Prusech a Levoči v Uhrách.⁸⁸ Velmi dramatický průběh měl boj za prosazení reformace například v Gdaňsku, kde byla náboženská otázka těsně propojena s politickým a sociálním zápasem mezi obcí a vládnoucím starým patriciátem. Neústupnost obou stran zde vedla ke svržení městské vlády a navzdory hrozbě přísných represí ze strany panovníka nakonec politické elity města podlehly tlaku zdola a přiklonily se k reformaci.⁸⁹ Pokud události v Gdaňsku představují příklad města, ve kterém

85 SCHRAMM, G.: *Problem Reformacji w Warszawie*, s. 557 – 571; Týž: *Lemberg und die Reformation*, s. 343 – 350; Týž: *Protestantismus und städtische Gesellschaft in Wilna (16. – 17. Jahrhundert)*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XVII*, 1969, s. 187 – 214.

86 BOGUCA, M.: *Towns in Poland and the Reformation*, s. 55 – 74.

87 Viz MÜLLER, M. G.: *Protestant confessionalization in the towns of Royal Prussia*, s. 262 – 267; Týž: *Unionsstaat und Region*, s. 123 – 137.

88 Viz KERSKEN, N.: *Die Oberlausitz von der Gründung des Sechstädtebundes bis zum Übergang an das Kurfürstentum Sachsen (1346 – 1635)*. In: *Geschichte der Oberlausitz – Herrschaft, Gesellschaft und Kultur vom Mittelalter bis zum Ende des 20. Jahrhundert*. Leipzig 2001, s. 128 – 131; BLASCHKE, K. – SEIFERT, S.: *Reformation und Konfessionalisierung in der Oberlausitz*, s. 121 – 127; SCHRAMM, G.: *Lemberg und die Reformation*, s. 343 – 350; SUCHÝ, M.: *Dejiny Levoče I*. Košice 1974, s. 149 – 164; CIEŚLAK, E.: *Historia Gdańska II*, s. 233 – 248.

89 CIEŚLAK, E.: *Historia Gdańska II*, s. 233 – 248; CIEŚLAK, E. – BIERNAT, C.: *History of Gdańsk*. Gdańsk 1995, s. 130 – 142; SCHRAMM, G.: *Danzig, Elbing and Thorn*, s. 125 – 154.

odmítavé postoje městské vlády přispěly k radikálnímu vyústění situace, potom politické elity ve slezské Vratislavi překonaly své váhání poměrně brzy a vyšly vstříc většinovému volání po institucionalizaci reformace.⁹⁰ Podobný scénář se odehrál také ve většině uher-ských měst, v jejichž čele stály převážně německé politické elity.

Na základě předchozích odstavců můžeme konečně přistoupit k úvaze o souvislosti mezi tlakem na institucionalizaci reformace a městskou ústavou. Ve více než jednom ohledu reaktivovala vnitroměstská diskuse o náboženských otázkách republikánské a komunální principy zabudované v politickém zřízení města. V první části této studie věnované konfliktům mezi obcemi a městskými vládami jsme doložili, že politické elity měst čelily obvinění z porušování základních práv obce a osobních svobod jednotlivých měšťanů. Stejně principy byly v sázce v první fázi pronikání reformačních myšlenek do měst středovýchodní Evropy, protože náboženské záležitosti sloužily politickým elitám v mnoha případech jako záminka k perzekuci, věznění či veřejnému zostuzení politických oponentů. Za extrémní příklad aplikace zstrašujících strategií můžeme považovat diktaturu Jana Paška z Vratu v Praze, v průběhu které byli radikální utrakvisté a (domnělí) luteráni podrobováni tortuře, věznění a posléze byli vyháněni z města.⁹¹

S ohledem na vztah mezi ústavou města a reformací však měla mnohem větší význam diskuse o jiném pilíři městského politického zřízení, totiž o kolektivním sdílení veškerých obecních břemen a povinností. Ačkoliv se dodržování tohoto principu nejdůsledněji vyžadovalo od plnoprávných měšťanů, z republikánského charakteru městské ústavy jasně vyplývalo, že všichni stálí obyvatelé města, nezávisle na svém sociálním a právním statusu, jsou povinni nést část městských břemen a povinností. Tato argumentace byla obvykle uplatňována proti cizorodým sociálním skupinám usazeným ve městě, ať se již jednalo o šlechtu nebo židovské obyvatelstvo, které vyžadovaly vynětí z obecních povinností a městského práva. Další sociální vrstvou uplatňující stejný nárok bylo katolické duchovenstvo a církevní instituce, které se na území měst těšily mnoha privilegii. Protože všude tvořili duchovní poměrně početnou skupinu městského obyvatelstva, jejich sociální, právní a fiskální exklusivita byla žhavým tématem veřejných debat dlouho před reformací. Abychom lépe porozuměli kořenům městského antiklerikalismu, nahlédněme do sporů mezi Olomoucí a katolickým duchovenstvem v první polovině 16. století. *Libri citationum et sententiarum*, dokumentující spory města na půdě moravského zemského soudu, naznačují, že nejčastějšími důvody konfliktů s institucemi katolické církve byly kompetence městského práva, patronace nad církevními institucemi, status církevního majetku ve městě a kontrola poplatků a církevních donací.⁹² Velmi podobné zdroje antiklerikalismu nachází v prostředí velkopolských měst také polská historička Jolanta Dworzackowa, která uvádí, že nejobvyklejším terčem útoku ze strany obcí i městských

90 BUŠKO, C. – GOLIŇSKI, M. – KACZMAREK, M. – ZIĄTKOWSKI, L.: *Historia Wrocławia I*. Wrocław 2001, s. 262 – 273.

91 MACEK, J.: *Jagellonský věk III*, s. 316 – 321; PEŠEK, J.: *Některé problémy bádání o spojené Praze let 1518 – 1528*. In: *Documenta Pragensia* 4, 1984, s. 188 – 191.

92 MILLER, J.: *Konfliktní soužití: Královské město – šlechta – duchovenstvo v raném novověku. Knihy půhonné a nálezové královského města Olomouce (1516 – 1616)*. Olomouc 1998.

rad byly církevní *jurydyki* a patronátní práva k církevním obročím a nadacím zřizovaným bohatými měšťany.⁹³

Ještě jeden klíčový aspekt reformace musíme zmínit v souvislosti s městským republikanismem a městskou ústavou. Idea komunální církve, inherentně přítomná v evropských reformačních hnutích, korespondovala s republikánskou mentalitou měšťanů a měla proto v jejich očích nepochybně značnou přitažlivost. Tato skutečnost vnesla důležitý prvek do tradičního zápasu měšťanů o podíl na výkonu politické moci ve městě. Definice církve jako městské instituce totiž ospravedlňovala komunální dohled nad církevními záležitostmi a financemi. Reformace tedy vycházela vstříc republikánskému městskému zřízení, protože skýtala možnost elegantně zrušit četná privilegia duchovenstva, podřídit ho dohledu městské rady a obce a plně integrovat duchovní do městské společnosti.

Kromě právní integrace církve do městského prostředí a sociální asimilace duchovenstva profitovaly obce a především městské vlády z přijetí reformace ještě v jiném ohledu. V důsledku zrušení či podřízení části církevních institucí a duchovenstva světské kontrole totiž získaly politické elity měst přístup ke kontrole značných finančních prostředků, protože na kostely a kláštery byly vázány často poměrně velké majetky. Navíc dohled nad komunální církví a duchovními dal městským vládám do rukou mocný nástroj propagandy využitelný k ovlivňování „veřejného mínění“ a postojů městského obyvatelstva. V celkovém důsledku tak reformace značně rozšířila mocenský potenciál a pravomoce městských rad v mnoha oblastech, od školní výuky a charitativních aktivit až po výběr duchovních.

Podřízení církve světské kontrole bylo pravděpodobně jedním z nejvýraznějších rysů městské reformace a sociální integrace reformovaného duchovenstva do městské společnosti, kterou Bernd Moeller označil přílehlavým termínem *Verbürgerlichung*, byla jejím nejviditelnějším projevem.⁹⁴ V tomto ohledu navazovala evropská reformace raného novověku přímo na reformaci husitskou, jejímž výsledkem byla sekularizace církevního majetku ve prospěch českých měst a šlechty a také značná závislost utrakvistické církve a duchovenstva na městských institucích. Z perspektivy konfliktů mezi obcemi a městskými radami však triumf reformace vytvořil poněkud paradoxní situaci. Ačkoliv ve většině měst byl tlak na podporu reformace původně vyvíjen zdola, z její institucionalizace nakonec těžily především městské politické elity. Rozšířením svého vlivu a kompetencí do výše jmenovaných oblastí totiž městské rady *de facto* posílily svou mocenskou pozici vůči měšťanům a ostatním obyvatelům města, kteří původně spojovali reformaci s prohloubením komunálních a republikánských principů městského politického zřízení. Přesněji řečeno, městské vlády mohly využít širšího spektra nástrojů k sociální i politické disciplinaci a kontrole městského obyvatelstva.

Model městské reformace diskutovaný v předchozích odstavcích se vztahuje samozřejmě k ideálnímu případu a v mnoha městech buď k jeho úplné realizaci nedošlo, nebo se plně prosadil až v dlouhém časovém horizontu. Rozpor mezi teoretickým modelem a jeho uskutečněním v praxi, abychom uvedli alespoň jeden příklad, představoval

93 DWORZACZKOWA, J.: *Reformacja i kontrareformacja*, s. 58 – 64.

94 MOELLER, B.: *Kleriker als Bürger*. In: *Festschrift für Hermann Heimpel zu 70. Geburtstag*. Göttingen 1972, s. 198.

vývoj městské reformace v Prešpurku, kde institucionalizaci protestantské konfese výrazně komplikovala blízkost vídeňského dvora stejně jako stálá či častá přítomnost královských úředníků a hodnostářů katolické církve. Navzdory skutečnosti, že okolo roku 1600 byl náboženský profil prešpurské městské vlády a drtivě většiny obyvatel nekato-lický, museli stoupenci reformace navštěvovat bohoslužby na venkově, protože městské kostely zůstaly v katolických rukou a výkon protestantské liturgie byl na území města oficiálně zakázán. Teprve zákon o náboženské toleranci z roku 1608 poskytl prostor pro legální vybudování městské protestantské církve.⁹⁵

Příklad Prešpurku výmluvně dokumentuje komplexní povahu vztahu mezi městskou reformací a vnější mocenskou autoritou. Teoreticky posílilo vítězství reformace a její institucionalizace politickou autonomii města jak ve vztahu k panovníkovi, tak k hodnostářům katolické církve. Co se týče pouta mezi městy a panovníkem, městská reformace přinášela velmi jasné poselství. Ačkoliv formálně nedošlo ke zpochybnění politické podřízenosti města vůči panovníkovi, reformace značně omezila jeho možnosti interve- novat do městských záležitostí. Institucionalizace reformace tak byla projevem faktické politické a náboženské emancipace měst a městských rad, které si v mnoha oblastech začaly dělat nárok na zcela autonomní rozhodování. Dlouhodobý *modus vivendi* mezi katolickou vládou a protestantskými královskými městy byl však vladaři akceptován po- uze ve výjimečných případech. V kontextu středovýchodní Evropy tvořily takovou vý- jimku, a to s výhradami, jenom bohatá města Královských Prus, která profitovala ze své strategické polohy na pobřeží Baltu, své hospodářské, finanční a vojenské síly a chro- nické finanční a vojenské slabosti polské Koruny. Za vyplacení obrovské sumy 100 000 zlatých dosáhl Gdaňsk v roce 1557 oficiálního potvrzení privilegia *ius reformandi*, zatím- co Elbink a Toruň obdržely stejné právo o rok později. Od poloviny 16. století se tak tři nejdůležitější města Královských Prus stala *de iure* uznanými centry (luteránské) refor- mace v Polsku.⁹⁶ Protože institucionalizace luteránské víry byla zároveň jedním z hlav- ních pilířů široké autonomie těchto měst, představují Gdaňsk, Elbink a Toruň ojedinělý případ úspěšně završené a dlouhodobě politicky garantované protestantské konfesiona- lizace v městském prostředí středovýchodní Evropy. Je pravda, že také například v Uhrách byla koncepce umírněného luteranismu obsažená v *Confessio Pentapolitana* (1549), *Confessio Heptapolitana* (1559) and *Confessio Scopusiana* (1569) neochotně akceptována panovníkem a že zákon z roku 1608 zajistil protestantskému obyvatelstvu v královských městech náboženskou svobodu. Tento stav věcí, který bránil vzniku proto- moderního byrokratického modelu státu, byl však chápán ze strany Habsburků i katolic- ké církve pouze jako dočasný, což jasně ukázal vývoj ve druhé polovině 17. století, kdy

95 KAMENICKÝ, M.: *Náboženský zákon z roku 1608 a Bratislava*. In: Historické štúdie 40, 1999, s. 159 – 168; FEDERMAYER, F.: *Původ, etnická a náboženská struktúra prešporského patričiátu v 17. storočí*. In: Historické štúdie 40, 1999, s. 177 – 185.

96 BOGUČKA, M.: *Towns in Poland and the Reformation*, s. 57; CIEŚLAK, E. – BIERNAT, C.: *History of Gdańsk*, s. 133 – 142; GROTH, A.: *Historia Elbląga II/1*, 173 – 190; BISKUP, M.: *Stadt und Reformation am Beispiel von zwei königlich-preußischen Städten – Elbing und Thorn – am Anfang des 16. Jahrhunderts*. In: Evamaria Engel – Konrad Fritze – Johannes Schildhauer (eds.): *Hansische Stadtgeschichte – Branden- burgische Landesgeschichte*. Weimar, 1989, s. 203 – 216; BOGUČKA, M.: *Reformation, Kirche und der Danziger Aufstand in den Jahren 1517 – 1526*. In: Evamaria Engel – Konrad Fritze – Johannes Schildhauer (eds.): *Hansische Stadtgeschichte – Brandenburgische Landesgeschichte*. Weimar, 1989, s. 217 – 224.

uherská města již nedokázala vzdorovat rostoucí vojenské a finanční síle státu a jejich náboženská, politická a správní autonomie začala být postupně odbourávána.⁹⁷

Úsilí habsburských i polských panovníků o posílení kontroly nad královskými městy nevyhnutelně vedlo ke konfliktu s městskou reformací. Střet státu s konfesijní autonomií měst tak otevírá poslední otázku, kterou se v této úvahové studii budeme zabývat. Dosud jsme popisovali reformaci v kontextu politického zřízení města a vývoje uvnitř městských společností. Povaha konfliktů mezi obcemi a politickými elitami měst ani rozbor národnostní struktury městského obyvatelstva však nemohou samy o sobě uspokojivě objasnit postoje a okolnosti rozhodování městských vlád v rané fázi šíření reformačních idejí. Již jsme uvedli, že tvář v tvář tlaku zdola na institucionalizaci reformace zaujaly městské rady zpočátku většinou buď odmítavé stanovisko, nebo se uchýlovaly k vyčkávací taktice. Příčin bylo několik a jejich důležitost se v jednotlivých městech nepochybně lišila. Značnou roli hrál například strach z radikalizace městského obyvatelstva a také obavy, že tlak na provedení církevní reformy oživí komunální a republikánské principy městské ústavy. V některých případech mohla být důvodem úzká hospodářská, kulturní a příbuzenská provázanost mezi politickými elitami měst a katolickým klérem či neochvějná věrnost konšelů katolické víře. Neméně významnou roli však mohlo hrát také vědomí městských vlád, že případná institucionalizace reformace pronikavým způsobem změní více či méně stabilizovanou povahu vztahů mezi městem a vnějším světem. V mnoha případech ukázal následující vývoj oprávněnost takového předpokladu, protože diskuse o náboženské otázce otevřela prostor pro intervenční zásahy do vnitroměstských záležitostí, ať už jejich cílem byla podpora reformace nebo naopak její potlačení.

Jakkoliv habsburští a polští vladaři patřili k věrným stoupencům katolické víry, v počátečních fázích šíření reformace měla tato skutečnost pouze malý význam. Protože reformace byla celospolečenským a spontánním procesem, který oslovoval všechny sociální vrstvy, od venkovského a městského obyvatelstva až po šlechtu a duchovenstvo, ani polští ani habsburští panovníci nebyli schopni efektivně čelit šíření luteranismu a později kalvinismu. Navíc v případě habsburské monarchie byl manévrovací prostor Ferdinanda I. zúžen v důsledku turecké ofenzívy a vojenského konfliktu s Janem Zápolským. Proto efekt tlaku shora zůstal omezený do doby, než došlo ke konsolidaci politických poměrů a než se státní moc mohla opřít o protireformační program modernizované potřidentské církve a o vlivné katolické rody v řadách aristokracie.⁹⁸

Kromě panovníka však do vnitroměstských náboženských poměrů zasahovaly ještě regionální politické struktury a mocenské autority, především šlechta a královští i zemští úředníci, kteří často sledovali své individuální politické a konfesijní zájmy. Vnějšími zásahy byl osud reformace zřejmě v nejvyšší míře ovlivňován v hospodářsky i politicky slabých polských městech. Protože svobodná města v Polsku se obvykle nacházela pod bezprostředním dohledem královských úředníků, většinou starostů, měla konfesijní orientace těchto osob na vnitroměstskou diskusi o náboženských otázkách zpravidla

97 CHALUPECKÝ, I.: *Protireformácia alebo rekatolizácia?* In: *Historické štúdie* 40, 1999, s. 131 – 140; MAREČKOVÁ, M.: *K náboženským poměrům a mentalitám východoslovenského měšťanstva v 17. a 18. století.* In: *Historické štúdie* 40, 1999, s. 169 – 176

98 K šíření reformace v Uhrách viz především FATA, M.: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung.* Münster 2000, především s. 65 – 186.

značný dopad. Pod přímou politickou patronací starostů například došlo k institucionalizaci augšpurské konfese v některých velkopolských městech. Zatímco Maciej Górski aktivně podporoval luteránskou reformaci ve Wschówě, Mikołaj Myszkowski poskytoval mocenskou oporu protestantům v Międzyrzeczi a Andrzej Górka mladší ve Wałczy. Díky politické patronaci ze strany konfesijně spřízněných královských úředníků dokázal luteranismus v těchto městech úspěšně vzdorovat protireformačnímu úsilí Janusze Kościeleckého, který zastával po polovině 16. století post generálního starosty pro Velkopolsko.⁹⁹

Ze své podpory městské reformaci královští úředníci i regionální mocenské elity výrazně profitovali, protože jejich patronace nad protestantskými obyvateli města znamenala podstatné zvýšení vlivu na vnitroměstské záležitosti, což naopak poškozovalo politickou a mocenskou autonomii městských center. Vývoj náboženských poměrů v Poznani představuje v tomto ohledu ideální příklad. Většímu rozšíření luteránské reformace ve velkopolské metropoli a její případné institucionalizaci účinně bránila energická opozice ze strany generálního starosty a církevních institucí nacházejících se na teritoriu města. Zároveň však katolická strana nedisponovala dostatečnými mocenskými prostředky k úplnému potlačení protestantismu ve městě, protože luteránům a také početným českým bratřím se dostávalo dlouhodobé podpory od velkopolských magnátů, jako byli Stanislaw Górka, Jakub a Stanislaw Ostroróg a Jan Tomicki. Tato politická patronace trvala i po vydání královských protireformačních mandátů v polovině 16. století.

Ve snaze upevnit pozici protestantské menšiny v Poznani vyvíjeli zmínění magnáti systematickou snahu o exempci svých městských a předměstských majetků z municipální jurisdikce, což však narušovalo právní integritu městského prostoru a podstatně oslabovalo politickou autoritu městské vlády. V důsledku tohoto úsilí dostaly šlechtické *jurydyki* formu protestantských enkláv uvnitř města nebo v jeho těsné blízkosti. Vnější zásahy velkopolských magnátů do vnitroměstských záležitostí ještě zesílily po jmenování Jakuba Ostroróga velkopolským generálním starostou v roce 1566. Pod vlivem jeho intervencí do politických poměrů v Poznani totiž došlo k dočasnému odstranění katolické většiny v poznaňské městské radě ve prospěch místních protestantů.¹⁰⁰

Prakticky stejnou podobu měl útok na městskou autonomii v případě Varšavy. V regionální metropoli Mazovska rostla veřejná podpora idejím reformace po polovině 16. století, především v souvislosti se stoupajícím přistěhovalectvím z německých zemí. Ve snaze zabránit nástupu reformace přistoupila městská vláda na spolupráci s královnou Annou a papežským nunciem. Město si sice udrželo většinou katolický charakter, avšak zároveň se nepodařilo výrazně oslabit postavení místní protestantské menšiny, která se dovolávala pomoci ze strany varšavských starostů Zygmunta Wolského a Jerzyho Niemsty a rawského vojvody Anzelma Gostomského.¹⁰¹

Pokusme se nyní vyvodit hlavní závěry vyplývající z úvahy o vztahu reformace k městské autonomii a městské ústavě. V případech, kdy došlo k přijetí reformace většinou městského obyvatelstva i politických elit a k její následné institucionalizaci, vznikl dvojjí

99 DWORZACZKOWA, J.: *Reformacja i kontrareformacja*, s. 73 – 79.

100 DWORZACZKOWA, J.: *tamtéž*, s. 71 – 72, 84.

101 SCHRAMM, G.: *Problem Reformacji w Warszawie*, s. 557 – 571.

paradox. Navzdory úzkému sepětí reformace s republikánskými a komunálními principy městského politického zřízení to byly především městské vlády, které nakonec nejvíce profitovaly z prosazení nové konfese, protože získaly vyšší kontrolu nad městskou církví a jejími funkcemi, a tedy nad širší oblastí veřejného života ve městě.

Druhým paradoxem byla povaha vztahu mezi městskou autonomií a vnějšími autoritami. Většina historiků se kloní k názoru, že přijetím protestantské konfese města značně rozšířila své pravomoci v náboženských, správních a politických záležitostech. Například Heinz Schilling dokládá, že v důsledku institucionalizace reformace a podřízení církevních struktur dohledu konšelů posílila města *de facto* svou autonomii jak ve vztahu k církevním, tak světským autoritám. Podobně Bernd Moeller ve své pionýrské práci *Reichsstadt und Reformation* argumentuje, že ze 65 svobodných říšských měst více než 50 přestoupilo k reformaci a většina z nich si udržela svůj protestantský charakter a v některých byla katolická minorita tolerována. Pouze naprostá menšina říšských měst, tvrdí autor, později podlehla vnějšímu tlaku a vrátila se do lůna katolické církve.¹⁰²

Konečně do třetice citujme Roberta J. W. Evanse, který upozorňuje, že v kontextu rodící se habsburské monarchie uvolnila reformace pousta mezi městy a feudální vrchností a umožnila jejich autonomní politiku ve vztahu k panovníkovi. Ve své výtečné monografii *Vznik habsburské monarchie* Evans doslova uvádí, že „rozšíření protestantství přineslo největší politické výhody stavům – šlechticům a městům. Nové náboženství je osvobodilo od biskupské rivality a přineslo jim sílu a jistotu pro jednání s dosud katolickým vladařem.“¹⁰³ Domnívám se, že právě v habsburské monarchii, ale také v polsko-litevském soustátí nebyla situace zdaleka tak jednoznačná. V dlouhodobé perspektivě se institucionalizace nové konfese a posílení autonomie měst ukázaly spíše jako Pyrrhovo vítězství, protože triumf reformace nutně posílil antagonistické rysy v nejednoduchém vztahu k panovníkovi a katolické církvi a v nové situaci se města většinou nacházela v hluboké defenzivě.

Podpora katolických enkláv či zakládání jezuitských kolejí měly ve většinově protestantském městském prostředí značný destabilizační potenciál a především dovolovaly vnějším katolickým autoritám, světským či církevním, vměšovat se do vnitroměstských záležitostí. V podstatě zrcadlový však byl také vývoj v katolických městech s více či méně početnými protestantskými menšinami, které přirozeně hledaly podporu a politickou pomoc u vlivných souvěrců z řad regionální šlechty a aristokracie. Závěry o přímé vazbě mezi reformací a posílením městské autonomie tedy jsou, podle mého názoru, zjednodušením reálného stavu. Institucionalizace protestantské konfese ve městech totiž zároveň mohla být vnímána ze strany katolických vladařů i církevních autorit jako více či méně legitimní důvod pro intervence do vnitřních náboženských, ale i politických poměrů, jejichž důsledkem bylo, dříve či později, okleštění autonomního statutu měst a jejich začlenění do správních struktur protomoderního státu.

Přesto nebo právě proto je zjevné, že zápas o městskou reformaci byl pevně svázán se zápasem o městskou autonomii ve vztahu ke státní moci. Poté, co došlo k potlačení protestantismu ve městech a k restauraci katolické církve a katolických politických

102 MOELLER, B.: *Reichsstadt und Reformation*. Berlin 1987, s. 9.

103 EVANS, R. J. E.: *Vznik habsburské monarchie 1550 – 1700*. Praha 2003, s. 20.

elit, města ztratila podstatnou část své středověké samosprávy a autonomie ve prospěch centrální moci. Jak jsme ukázali na výjimečném případě Královských Prus, k naplnění tohoto scénáře nedošlo ve všech regionech středovýchodní Evropy. Až do konečného rozpadu polsko-litevské šlechtické republiky na konci 18. století si Gdaňsk, Elbink a Toruň udržely zcela výjimečné politické postavení a širokou vnitřní samosprávu, jejímž základním kamenem bylo úspěšné uhájení městské reformace v převážně katolickém prostředí polského státu. Stejně tak zmíněný proces zdaleka neprobíhal paralelně. V českých zemích umožnilo bělohorské vítězství zahájení systematické represivní politiky vůči protestantským konfesím.

Potlačení autonomie měst v náboženské oblasti se v následujícím období odrazilo také v úpadku jejich středověké autonomie politické, administrativní i právní. Naopak, města v Uhrách si udržela svůj většinově protestantský charakter, a tedy vysokou míru vnitřní samosprávy až do posledních desetiletí 17. století. Jakmile však politické okolnosti (odhalení tzv. Wessélenyiho spiknutí), vítězství nad Turky a rostoucí vojenská moc dovolily Habsburkům zahájit ofenzivu proti nekatolíkům a městské reformaci, ocitla se také uherská města na jednosměrné cestě vedoucí do chřtánu hobbesiánského Leviatana.

PROBLEM DER INTEGRITÄT: EINE BETRACHTUNG ÜBER SOZIALE KONFLIKTE IN DEN FRÜHNEUZEITLICHEN STÄDTEN UND STADTAUTONOMIEN IM KONTEXT DER REFORMATION

JAROSLAV MILLER

In der Periode der Frühneuzeit geriet die innere Integrität der Stadtgesellschaften unter den wachsenden Druck der ethnischen, religiösen und kulturellen Fragmentierung der Bevölkerung. Diese potenziell destabilisierende Erscheinung war unmittelbar mit der frühneuzeitlichen Verstädterung und Mobilität der Bevölkerung verbunden, aber latente Konfliktquellen existierten natürlich auch innerhalb beliebiger Formen des kollektiven Zusammenlebens. Dazu gehörte die wachsende soziale Spannung infolge Hungersnot oder Epidemien, Kollision zwischen privaten Zielen und dem Gemeininteresse, ebenso wie das Zusammentreffen des Prinzips der öffentlichen Ordnung und der langfristigen Planung mit den momentanen Bedürfnissen und Forderungen der Stadtbevölkerung. Soziale und politische Unruhen stellten eine ernsthafte Bedrohung für das gemeinschaftliche kollektivistische Prinzip des Stadtlebens dar und bedeuteten eine Verletzung der (virtuellen) idealen Ordnung par excellence. Die Erhaltung der inneren Einheit galt als Grundvoraussetzung für den Wohlstand Prosperität der Stadt und umgekehrt, jede Disharmonie konnte bis zu ihrem Fall bzw. zur Tyrannei eines Einzelnen bzw. zu einer zügellosen Anarchie führen.

Konflikte innerhalb der Stadtgemeinschaft hatten, außer, dass sie die perfekte, sei es auch nur eine gedachte Harmonie störten, auch noch in anderer Hinsicht einen Destabilisierungseffekt. Sie ermöglichten äußeren Autoritäten (Herrschern, Ständen, Kirche) direkt in die autonomen Angelegenheiten des Ortes einzugreifen, häufig auf Anforderung einer oder aller beteiligter Seiten. Zudem war STETS ein Streitgegenstand in diesen Konflikten der Charakter der politischen Ordnung der Stadt und die Stadtinstitute, die den organisatorischen Rahmen des Lebens in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen urbanen Zentren bildeten. Diskussionen über Verfassungsrechte

der Gemeinde bzw. des Einzelnen waren somit unweigerlich Diskussionen über die gemeinsamen Werte, zu denen sich die Bewohner des Ortes bekannten.

Aufgrund einer Analyse der langen Konfliktwelle zwischen Räten und Stadtgemeinden im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts versucht die Studie eine Teilreflexion und Revision der bisherigen Forschung, und zwar in mehreren Richtungen. Erstens, die Studie überschreitet die Grenzen der nationalen Historiographien und lenkt die Aufmerksamkeit auf das breite Spektrum der auf dem Territorium des Landes der Böhmisches Krone, des polnisch-litauischen Staates und des Königreichs Ungarn befindlichen Städte. Zweitens, die erdrückende Mehrheit der bisherigen Studien aus der Feder tschechischer, slowakischer, polnischer und ungarischer Historiker ging entweder von dem Ideenkonzept der marxistischen Geschichtsschreibung aus oder war zumindest beeinflusst durch die marxistische Historiographie. Die Studie entdeckt daher eine alternative Sichtweise der periodisch wiederkehrenden Zusammenstöße zwischen Gemeinde und Rat in den mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Städten.

PREMENY OBRAZU SLOVÁKOV V MAĎARSKEJ HORNOUNHORSKEJ
REGIONÁLNEJ TLAČI V OBDOBÍ ROKOV 1914 – 1918*

LÁSZLÓ V Ö R Ö S

VÖRÖS, L.: The image of the Slovaks in the North Hungarian Magyar regional press in the years 1914-1918 and its changes. *Historický časopis*, 54, 3, 2006, pp. 419–450, Bratislava.

In this study the author analyses the modes and changes of representation of the Slovak speaking population of the north-western part of the Hungarian Kingdom in the regional Magyar press during the years of the Great War. The Hungarian nationalist discourse of the period was determined by the predominant ideology of the Hungarian political nation, which was represented as the only nation within the borders of the Hungarian Kingdom. The non-Hungarian populace of the Kingdom was accordingly represented in ways, which conformed to this idea of the sole and unitary Hungarian nation. The present article is based on analyses of five Magyar regional newspapers (issued in mainly Slovak inhabited areas), in which the author explores the usage of various categories (such as “people/folk”, “nationality”, “nation”, as well as notions of “loyalty”, “treacherousness”, and “Pan-Slavism”) and stereotypes as they were utilized in the representations of the Slovaks. The author argues that the represented images of the Slovaks before and during the Great War were neither unvarying nor inadvertent (as is usually assumed by historians), but that they were contingent and variable. Distinctive representations of the Slovaks (as a “people/folk” and/or a “nationality”, and eventually as a “nation”) were contingent upon the prevailing Hungarian nationalist ideology (within which there were shifts from the emphasis on the “etatist” to the “ethnic” domain in the last decades of the 19th and the beginning of the 20th century), as well as upon particular events in domestic and foreign political affairs.

Social history. Representations of the Slovaks in Hungarian nationalist discourse. Hungarian nationalism in the 19th century. Hungarian regional newspapers during the Great War.

Jedným z ústredných prvkov fungovania nacionalizmu je sociálna kategorizácia, stereotypizácia, resp. mentálna reprezentácia „nás“ (a v nadväznosti na to i „seba“) a iných, cudzích („ich“) istým vyhraneným spôsobom, ktorý je pre „zasvätených“ (teda „nás“)

univerzálne zrozumiteľný.¹ V prípade sociálnej kategorizácie, t. j. klasifikácie istej skupiny ľudí na základe nejakej „sady znakov“, keď je individuum vo svojich kvalitách vnímané ako totožné s kvalitami domnejšej skupiny, s ktorou je identifikované (môže to byť napr. „etnikum“, resp. „národnosť“, „trieda“, „konfesia“ a pod.), ako aj v prípade stereotypizácie ide o komplexné kognitívne procesy, ktoré sa odohrávajú v rôznych sociálnych kontextoch. Tieto procesy boli o to intenzívnejšie, o čo viac bol jedinec vťahovaný do sociálneho života mimo svojho mikrokozmu, teda s postupom procesov modernizácie (tu myslím predovšetkým na jej odraz v sociálnej sfére) sa jedinec nevyhnutne stále viac a viac dostáva do situácií, keď nielen sám podlieha rôznym kategorizáciám („národnosť“, „sociálne postavenie“, „zamestnanie“ a pod.) prostredníctvom inštitúcií, ako aj jednotlivcov, ale sám sa stáva chronickým kategorizátorom. Učí sa a vníma už existujúce „obrazy“ a stereotypy o sebe, o „nás“ a tých „iných“, a tiež sa sám podieľa na ich reprodukcii a utváraní. Rôzne „etnické“ či „národné“ klasifikačné schémy sa stávajú v podmienkach moderných spoločností 19. a 20. storočia rozšírenými a univerzálne zrozumiteľnými a koniec koncov aj nevyhnutnými na pochopenie čoraz viac nacionalizovaného verejného života. Kategorizácia, stereotypizácia a reprezentácia sú teda zložitými a úzko súvisiacimi kognitívnymi (mentálnymi) procesmi, prebiehajúcimi na rôznych sociálnych „poliach“ a v tých najrozmanitejších kontextoch, ktoré sa postupujúcimi procesmi modernizácie čoraz viac rozširujú do ďalších sfér sociálneho života. Nás bude v tomto článku zaujímať len jedna z množstva foriem kategorizácie, stereotypizácie

1 V slovenčine má slovo „reprezentácia“ len jeden dominantný význam: jednotlivec alebo menšia skupina ľudí zastupujúca väčšiu skupinu ľudí, resp. pôsobiaca ako jej zmocnenec, reprezentant. To sa v prvom rade vzťahuje na rôzne formy politickej reprezentácie alebo na reprezentácie v športe. V tejto štúdií sa pojem „reprezentácia“ ani raz nevyskytuje v tomto význame. Používam ho tu v takom zmysle, ako sa používa pojem „representation“ (resp. „mental representation“) v sociologickej a antropologickej literatúre anglosaskej proveniencie zaoberajúcej sa sociálnymi a kolektívnymi identitami. V tomto chápaní „representation“, teda po slovensky „reprezentácia“ znamená: utváranie charakteristického obrazu o istej skupine ľudí, ktorý je prezentovaný (t. j. *reprezentovaný*) ako skutočný. Inými slovami, „obsah reprezentácie“ – ktorý je nevyhnutne postavený na sociálnych kategóriách a stereotypoch – odkazuje na istú *spoločenskú kategóriu* (napr. slovenský ľud), ktorú predstavuje (t. j. *reprezentuje*) ako skutočnú, reálne existujúcu a prisudzovanými (t. j. *reprezentovanými*) kvalitami sa vyznačujúcu entitu. Napr. Slováci boli a sú v médiách (ale nielen v nich) niekedy reprezentovaní ako „národ s holubičou povahou“, Rómovia ako „nepriateľské etnikum“, Maďari žijúci na Slovensku ako „národnostná menšina“ a pod. V tejto štúdií sa budem zaoberať výlučne reprezentáciami sociálnych kategórií a v celom texte používam pojem reprezentácie iba v tomto zmysle. K otázkam súvisiacim so sociálnymi kategorizáciami, kategóriami, stereotypmi a mentálnymi reprezentáciami pozri CHARTIER, R.: *The World as Representation*. In: Revel, J. – Hunt, L. (eds.): *Histories. French Constructions of the Past*. New York University Press, New York 1995, s. 544 – 558; CHARTIER, R.: *The Powers and Limits of Representation*. In: Chartier, R.: *On the Edge of the Cliff. History, Language, and Practices*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1997, s. 90 – 103; BOURDIEU, P.: *Identity and Representation. Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region*. In: Bourdieu, P.: *Language & Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge 1991, s. 220 – 228; BRUBAKER, R.: *Ethnicity without Groups*. In: *Archives Européennes de Sociologie*, 43, 2002, 2, s. 163 – 189; BRUBAKER, R. – LOVEMAN, M. – STAMATOV, P.: *Ethnicity as Cognition*. In: *Theory and Society*, 33, 2004, 1, s. 31 – 64; JENKINS, R.: *Rethinking Ethnicity: Identity, Categorization and Power*. In: *Ethnic and Racial Studies*, 17, 1994, 2, s. 197 – 223; a klasické dielo TAJFEL, H.: *Human Groups and Social Categories*. Cambridge University Press, Cambridge 1981. Viacero štúdií v slovenčine zaoberajúce sa týmito otázkami vyšlo v zborníku: Marušiak, J. – Ferencová, M. (eds.): *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*. Veda, Bratislava 2005. Pozri texty Z. Kusej, A. Findora, E. Krekovičovej a M. Ferencovej.

a reprezentácie v konkrétnom presne ohraničenom historickom období. Ako to vyplýva už z názvu tejto štúdie, budem na príklade vybraných maďarských týždenníkov vychádzajúcich v prevažne slovenskom jazykovom prostredí tzv. Horného Uhorska v období prvej svetovej vojny analyzovať, ako sa kategorizovalo, aké stereotypy a kategórie sa uplatňovali pri reprezentácii slovenského obyvateľstva v tlači; k akým jemným, ale významným posunom a zmenám dochádzalo v reprezentáciách Slovákov v podmienkach svetovej vojny. Avšak ešte skôr, než sa pustím do samotnej analýzy vybraných periodík, kvôli lepšiemu pochopeniu stručne načrtnem „nacionalizačný kontext“ v Uhorsku druhej polovice 19. storočia, v ktorom sa utvárali „národné“, „národnostné“ a iné kategorizácie. Takisto veľmi stručne naznačím, ako boli Slováci reprezentovaní v uhorskom/maďarskom diskurze druhej polovice 19. storočia a k akým jemným zmenám a posunom došlo v obraze Slovákov v tomto období.²

Uhorský/maďarský nacionalizmus prešiel v priebehu 19. storočia viacerými fázami a v rôznych obdobiach bol ideovo rôzne zakotvený, vďaka čomu ani predstava národa,

2 Vzhľadom na charakter analýzy, o akú sa v tejto štúdii pokúšam, považujem za dôležité venovať niekoľko viet otázkam terminológie. V tomto texte nepoužívam niektoré kľúčové kategórie inherentné nacionalistickej praxi 19. storočia ako *pojmy analýzy*, aby som sa tak vyhol zdaniu, že tieto termíny svojimi význammi odrážajú sociálnu skutočnosť obdobia, v ktorom boli používané. Pojmy ako „*národnosť*“ (napr. „slovenská národnosť“), „*národ*“ („uhorský národ“, „uhorský politický národ“), „*ľud*“ („slovenský ľud“, „maďarský ľud“) alebo „*pansláv(i)*“ boli v dobovom diskurze používané a vnímané ako kategórie pomenúvajúce (odrážajúce) sociálnu realitu, teda že „národnosť“ či „národ“ sú reálne existujúce substanciálne veličiny vyznačujúce sa istými kvalitami, prostredníctvom ktorých ich možno pomenovať a opísať ako skutočné. Takéto vnímanie týchto sociálnych kategórií do veľkej miery pretrvávajúca podnes. To sú dôvody, prečo tieto termíny uvádzam v celom texte v úvodzovkách. Chcel som tak zdôrazniť, že ich nepoužívam ako pojmy analýzy (t. j. nereferujem prostredníctvom nich o „sociálnej skutočnosti“ 19. storočia), ale len ako odkaz na daný termín, tak ako bol *vnímaný* v skúmanom období. Naopak, ako kategóriu analýzy používam pojem *nacionalizmus*. Bez akejkoľvek negatívnej konotácie – vychádzajúc z práce Johna Breuillyho – termín „nacionalizmus“ v tejto práci používam v prvom rade ako odkaz na politické hnutie, ktoré tvrdí, že: 1. istá skupina ľudí tvorí „*národ*“ a ono je jeho skutočným reprezentantom, 2. záujmy „*národa*“ stoja nad akýmkoľvek inými záujmami a samotný „*národ*“ sa považuje za najvyššiu hodnotu, 3. finálnym cieľom nacionalistického hnutia je vydobýť pre „*národ*“ takú vysokú mieru nezávislosti (vo forme politickej suverenity), aká je možná. (Pozri BREUILLY, J.: *Nationalism and the State*. 2nd ed. Manchester University Press, Manchester 1993, s. 2 – 3 a nasl.).

V slovenskej historiografii ostáva stále nevyriešenou otázkou, ako si pri práci s maďarskými jazykovými prameňmi poradiť s dichotómiou pojmov „uhorský“ – „maďarský“ spôsobenou faktom, že maďarčina takto nerozlišuje medzi štátnym a etnickým rámcom a pre oba používa slovo „magyar“. Domnievam sa, že tento problém nie je možné s definitívnou platnosťou vyriešiť. V tejto štúdii budem používať trochu netradičnú formu: „uhorský/maďarský“, keď budem hovoriť o nacionalistickom hnutí sledujúcim doktrínu „uhorského (politického) národa“, t. j. nacionalizmus prevažne – ale v žiadnom prípade výlučne (!) – presadzovaný etnickými Maďarmi. Myslím si, že v danom prípade by ani jeden z termínov „uhorský“ – „maďarský“ použitý osve nebol náležitý a bol by skresľujúci. Domnievam sa, že by sa malo rozlišovať medzi „uhorským/maďarským nacionalizmom“ pred zánikom Uhorského kráľovstva a „maďarským nacionalizmom“ v období po roku 1918, resp. 1920. Pojem „uhorský/maďarský nacionalizmus“ výstižnejšie akcentuje zmiešaný charakter dominantného nacionalistického hnutia v Uhorsku – na jednej strane silne etatistický (*uhorský*), na druhej strane nevyhnutne poprepletaný „etno-nacionalistickými“ sentimentmi (*maďarský*). Ďalším argumentom v prospech používania tejto kategórie je fakt, že takpovediac mienkotvorní predstavitelia uhorského/maďarského nacionalizmu najneskôr od 80. rokov 19. storočia vyvíjali obrovské úsilie – konkrétne v súvislosti so slovenským jazykom – , aby zrušili dichotómiu pojmov „uhorský“ – „maďarský“ a dosiahli výlučné používanie slova „uhorský“ (a jeho odvodenín) vo všetkých možných kontextoch. K tomu pozri pozn. č. 8.

ktorú v jednotlivých časových obdobiach nacionalistické elity sledovali, nebola úplne rovnaká.³ Základné ideologické východisko však bolo vo všetkých prípadoch jednotné a určujúce, a to doktrína „jednotného uhorského politického národa“, ktorá bola dokonca zakotvená i v zákone (v preambule tzv. národnostného zákona).⁴ Idea „uhorského politického národa“ ako nacionalistická koncepcia zameraná na jazykovú či kultúrnu homogenizáciu štátu nebola v Európe 19. storočia ničím výnimočná. Podobnú integračnú (homogenizačnú) nacionalizujúcu (asimilačnú) politiku presadzovali i francúzske nacionalistické elity vo Francúzsku, ako aj anglické vo Veľkej Británii alebo nemecké v zjednotenom Nemecku (obzvlášť v oblastiach obývaných Poliakmi). Snahy o jazykovú a kultúrnu homogenizáciu obyvateľstva štátu tvorili v 19. storočí univerzálny politický model, ktorý nenasledovali len nacionalistické elity v štátoch západnej a strednej Európy. S relatívnym časovým posunom podobnú homogenizačnú (asimilačnú) politiku vidíme i v Rusku, Rumunsku, Srbsku a ostatných štátoch východnej či juhovýchodnej Európy a dokonca i mimo Európy.⁵

Doktrína „uhorského politického národa“ takisto nebola statická a v priebehu 19. storočia tiež prešla istými vývojovými zmenami. Z dôvodu obmedzeného rozsahu tejto štúdie sa tu nemôžem podrobnejšie venovať vývinu tejto doktríny, ktorá je integrálnou a kľúčovou súčasťou uhorského/maďarského nacionalizmu 19. storočia. Pre potreby tohto textu sa budeme musieť uspokojiť len s poukázaním na posun v ponímaní pojmu „uhorského národa“, ku ktorému došlo v 70. a 80. rokoch 19. storočia. Klasická liberálna koncepcia „uhorského národa“, resp. „uhorského politického národa“ (artikulovaná v preambule „národnostného zákona“ 1868) hlásala, že „*všetci občania Uhorska podľa základných zásad ústavy tvoria v politickom zmysle jeden národ, nedeliteľný jednotný uhorský národ, ktorého je rovnoprávnym členom každý občan vlasti, nech by patrili ku*

-
- 3 Zajímavý rozbor uhorského/maďarského nacionalizmu v 19. storočí pozri in KISS, E.: *A Typology of Nineteenth Century Concepts of Nationhood*. In: *East European Quarterly* 30, 1996, 1 (Spring), s. 47–62. Tiež pozri literatúru uvedenú v pozn. č. 6.
 - 4 Zák. čl. XLIV/1868 o rovnoprávnosti národností. Slovenský preklad zákona možno nájsť in: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. I. Národné literárne centrum, Bratislava 1998*, s. 361–366.
 - 5 K prípadu Francúzska pozri klasické dielo WEBER, E.: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Chato & Windus, London 1977; ANDERSON, R. D.: *France, 1870–1914: Politics and Society*. Routledge, London 1977; FORD, C.: *Religion and the Politics of Cultural Change in Provincial France: The Resistance of 1902 in Lower Brittany*. In: *The Journal of Modern History*, 62, 1990, 1, s. 1–33; GUILLOREL, H.: *France: Religion, Periphery, State and Nation-Building*. In: Torsvik, P. (ed.): *Mobilization, Center-Periphery, Structures and Nation-Building*. A volume in commemoration of Stein Rokkan. Bergen–Oslo–Tromsø 1981, s. 390–428. K anglickému nacionalizmu pozri BAUCOM, I.: *Out of Place: Englishness, Empire, and the Locations of Identity*. Princeton University Press, Princeton 1999; tiež pozri dnes už klasické diela NAIRN, T.: *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-nationalism*. 2nd expand. edition. Verso, London 1981; HECHTER, M.: *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. Routledge & Keagan Paul, London 1975, obzvlášť 5. a 6. kapitola. K politike nemeckého nacionalizmu v pruskom zábore pozri BLANKE, R.: *Prussian Poland in the German Empire, 1871–1900*. Boulder 1981; Tenže: *Polish-speaking Germans? Language and National Identity among Masurians since 1871*. Böhlau, Köln-Weimar-Wien 2001, s. 87–114. K situácii v stredo-východnej Európe pozri ROSHWALD, A.: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. Routledge, London-New York 2001, obzvlášť 2. a 3. kapitola; WEEKS, T. R.: *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*. Northern Illinois University Press, DeKalb 1996, s. 92–109 a nasl.

ktorejkoľvek národnosti“. Táto koncepcia – presadzovaná predovšetkým liberálnymi typmi Józsefa Eötvösa a Ferencza Deáka – predpokladala, že lojalita voči „uhorskému národu“ nemusí byť (v prípade Nemaďarov) v konflikte s lojalitou voči vlastnej „národnosti“. Národnostný zákon sa *de facto* snažil nájsť rovnováhu medzi dvoma typmi lojalít, ktorých existenciu predpokladal, a zároveň zdefinovať, čo ešte nie je a čo už je ohrozením integrity „uhorského politického národa“, resp. uhorského štátu. Táto liberálna koncepcia sa však presadila len čiastočne a iba na krátku dobu. Ako som už naznačil, v druhej polovici 70. a v 80. rokoch 19. storočia došlo k posunu vo vnímaní koncepcie „uhorského politického národa“: lojalita voči vlastnej „národnosti“ sa začala vnímať ako nezlučiteľná s lojalitou voči „uhorskému politickému národu“. Preto sa homogenizačná politika uhorských/maďarských nacionalistických elít okrem „politickej asimilácie“ zameriavala na marginalizáciu nemaďarských jazykov a kultúr v politickom a verejnom živote, ale predovšetkým na elimináciu nemaďarských nacionalistických hnutí, ktoré boli vnímané ako permanentná hrozba pre integritu štátu. Posun v chápaní idey „uhorského politického národa“ priniesol so sebou aj posun v „nacionalistickej rétorike“ a v spôsoboch reprezentácie „uhorského národa“ ako aj „Nemaďarov“.⁶ Od 80. rokov, ale obzvlášť od začiatku 90. rokov 19. storočia a na prelome storočí badať v tlači, v oficiálnej úradnej korešpondencii⁷ aj v učebniciach pre nemaďarské školy výrazný posun v spôsobe, akým sa vyjadrovalo o „nemaďarských národnostiach“. Na rozdiel od predošlého obdobia sa čoraz menej hovorilo o „národnostiach“ („*nemzetiségek*“), o to viac sa v súvislosti s nemaďarským obyvateľstvom začalo používať slovné spojenie: „ľud/obyvatelia/občania nemaďarskej reči“, resp. konkrétne „ľud slovenskej reči“ alebo len „slovenský ľud“ („*nem magyar ajkú honpolgárok*“, „*tót ajkú nép*“, „*tót nép*“), menej často „občania cudzej reči“ („*idegen ajkú polgárok*“). Samozrejme, slovo „národnosť (národnosti)“ nevyzrádlo a ďalej sa používalo, ale badateľne v menšej miere a takmer nikdy nie v súvislosti s „uhorským politickým národom“. Dokonca aj toto označenie sa z textov takmer úplne vytrácalo a bolo nahradené etatickejšim pojmom „uhorská štátna idea“ („*magyar álla-*

6 Kotázke koncepcie „uhorského politického národa“ pozri SZARKA, L.: *Szlovák nemzetiségfejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867 – 1918* (Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku 1867 – 1918). Kalligram, Bratislava 1999, s. 164 – 172; KATUS, L.: *Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára*. In: Regio. Kisebbségi Szemle, 4, 1993, s. 99 – 128; Tenže: *József Eötvös and Ferenc Deák: Laws on Nationalities*. In: Romsics, I. – Király, B. (eds.): *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts 1848 – 1998*. Budapest 1998, s. 133 – 160; GERGELY, A.: *A 19. századi magyar nemzetfelfogások*. In: *Mozgó Világ* 1983, č. 3, s. 120 – 128; PÉTER, L.: *Law XLIV of 1868 on the Equality of Nationality Rights and Language of Local Administration*. In: Glatz, F. (ed.): *Modern Age, Modern Historian In Memoriam György Ránki (1930 – 1988)*. Budapest 1990, s. 211 – 218.; GOGOLÁK, L.: *Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates*. In: Wandruszka, A. – Urbanitsch, P. (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. III/2. Die Völker des Reiches*. Wien 1980, s. 1 207 – 1 303; ISLAMOV, T. M.: *From Natio Hungarica to Hungarian Nation*. In: Rudolph, R. L. – Good, D. F. (eds.): *Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union*. St. Martin's Press, New York 1992, p. 159 – 183.

7 Už pri zbežnom štúdiu materiálov uhorského ministerstva vnútra a ministerstva kultu a osvety alebo ministerského predsedníctva, ale i župnej agendy v Slovákmi obývaných župách (napr. komunikácie medzi notármi a slúžnymi s hlavnými slúžnymi, resp. hlavných slúžnych s podžupanmi a hlavnými županmi) v období medzi rokmi 1880 – 1910 si možno všimnúť zmeny vo výrazových prostriedkoch.

meszme“). Tieto posuny vo výrazových prostriedkoch odrážajú a zároveň sú dôsledkami zmeny vo vnímaní koncepcie „(politického) národa“ v Uhorsku.

Ďalším nesmierne dôležitým momentom, ktorý v odbornej historickej literatúre vôbec nie je reflektovaný, je striktné rozlišovanie medzi slovensky hovoriacou populáciou indiferentnou voči slovenskému nacionalistickému hnutiu (t. j. „slovenským ľuďom“) a slovenskou nacionalistickou elitou (t. j. „panslávmi“) v uhorskom/maďarskom nacionalistickom diskurze 19. storočia. Toto rozlišovanie logicky zapadalo do asimilačného (integračného) charakteru uhorského/maďarského nacionalizmu. „Slovenský ľud“ bol najčastejšie reprezentovaný – a platí to pre celé obdobie druhej polovice 19. storočia – ako mierumilovný, pracovitý, nábožný a poslušný a predovšetkým ako lojálny vlasti.⁸ Predstavitelia slovenského nacionalistického hnutia boli vnímaní a reprezentovaní v kontraste k „lojálnemu ľudu“ ako samozvanci, ktorí nie sú zástupcami „slovenského ľudu/slovenskej národnosti“ a nehája jeho záujmy, ako to o sebe vyhlasujú. Prototypom takýchto „vlasti nepriateľských buričov“ boli ľudia otvorene sa hlásiaci k slovenskému nacionalizmu, ktorí boli asociovaní so Slovenskou národnou stranou (SNS). Jej predstavitelia sa považovali za „panslávov“, ktorých skutočným cieľom bola dezintegrácia Uhorska. Podľa prevládajúcich stereotypných obrazov boli vo „vlastizradnej činnosti“ motivo-

8 „Slovenský ľud“ bol bežne považovaný za najlojálnejšiu a najvlasteneckejšiu „národnosť“ v Uhorsku. Takúto reprezentáciu Slovákov opäť nájdeme na rôznych úrovniach, od tlače (ako uvidíme pri analýze spomínaných týždenníkov) až po úradné dokumenty. Popri viac-menej pozitívnych stereotypoch pracovitosti, zručnosti v manuálnych prácach, poslušnosti, zbožnosti a oddanosti vlasti boli rozšírené i záporné stereotypy neobratnosti, zákernosti, pomstychtivosti, alkoholizmu a hlúposti. Posledne menované negatívne stereotypizácie však takmer úplne chýbajú v uvedenom type prameňov, o to viac ich však nájdeme napr. v ľudovej slovesnosti. K tomu pozri MARGALITS, Ede: *Magyar közmondások és közmondászerű szövegek* (Maďarské príslovia a porekadlá). VII. Kiadás, Budapest 1897, s. 722 – 723. Skvelým prameňom je v tomto ohľade dielo A. Pechány *A magyarországi tótok* (Uhorskí Slováci). Budapest 1913. Ide o prvé a *de facto* i jediné vážne etnografické dielo v maďarčine z obdobia dualizmu týkajúce sa Slovákov v Uhorsku. Obzvlášť zaujímavým čítaním je kapitola III (*Charakteristika slovenského ľudu*), v ktorej autor – znály slovenského jazyka – rad radom vymenúva uvedené pozitívne stereotypné charakteristiky „slovenského ľudu“ a dokladá ich porekadlami a prísloviami rozšírenými medzi Slovákmi. Pechány napísal túto knihu z podnetu uhorskej vlády, ktorá rozhodla o vydaní reprezentatívnych (etnografických) diel o každej jednej „nemaďarskej národnosti“ v Uhorsku. Tu možno azda hľadať aj jednu z príčin – z hľadiska „uhorskej štátnej idey“ – pozitívnej reprezentácie Slovákov ako „uhorskej vlasti oddaného ľudu“. K štúdiu stereotypov sú cenné aj spisy pamfletového, propagandistického, alebo len jednoducho oboznamujúceho charakteru, pozri napr. PELSŐCZI HÁMOS, G.: *Magyarország s a tótok* (Uhorsko a Slováci). Budapest 1882; GÁSPÁR, I.: *Hazánk tót népe* (Slovenský ľud našej vlasti). Budapest 1879; JEKELFALUSSY, J. (zost.): *Az ezredéves magyar állam és népe* (Tisícročný uhorský štát a jeho ľud). Budapest 1896; BONKÁLÓ, S.: *A szlávok. A szláv népek és a szláv kérdések ismerete* (Slovania. Slovanské ľudy a poznanie slovanskej otázky). Budapest 1913; alebo CZAMBEL, S.: *A cseh-tót nemzetegység multja, jelene és jövője* (Minulosť, prítomnosť a budúcnosť česko-slovenskej národnej jednoty). Budapest 1902. Zaujímavým a hodnotným prameňom sú aj zväzky týkajúce sa horhouorských žúp nedokončeného monumentálneho súborného diela *Magyarország vármegyéi és városai* (Župy a mestá Uhorska) z prelomu 19. a 20. storočia. Z územia Slovenska – ak nerátame Komárňanskú župu – vyšli diely venované Bratislavskej, Nitrianskej, Hontianskej, Tekovskej, Gemersko-malohontskej, Novohradskej, Abovsko-turnianskej a Zemplínskej župe. Tiež pozri štúdie NAGY, M.: *Nineteenth Century Hungarian Authors on Hungary's Ethnic Minorities*. In: Kontler, L. (ed.): *Pride and Prejudice: National Stereotypes in 19th and 20th Century Europe East to West*. CEU Press, Budapest 1995, obzvlášť s. 37 – 39 (29 – 51); a KILIÁNOVÁ, G. – POPELKOVÁ, K. – VRZGULOVÁ, M. – ZAJONC, J.: *Slovensko a Slováci v diele „Rakúsko-uhorská monarchia slovom a obrazom“*. In: Slovenský národopis, 49, 2001, 1, s. 5 – 31.

vaní predovšetkým svojimi zištnými cieľmi. „Panslávskym buričom“ jednak išlo o peniaze, ktoré môžu prostredníctvom svojich peňažných ústavov vymámiť od „naivného ľudu“, a jednak boli agentmi platennými z Petrohradu, Prahy alebo Viedne.⁹ Označenie „pansláv“ bolo krajne negatívne a malo za následok spoločenskú dehonestáciu. Dokonca i predstavitelia SNS považovali za nutné sa od takéhoto označenia čo najrozhodnejšie distancovať. Kategória „pansláva“ bola nesmierne široká. Význam samotného pojmu „panslavizmus“ nebol jednoznačne definovaný a do veľkej miery závisel od kontextu (!) a ideovej orientácie jednotlivca, čo si pod ním predstavoval. S istou dávkou zjednodušenia by sa dali identifikovať tri okruhy významov. Z dobových textov jednoznačne vyplýva, že základným významom, ktorý toto slovo nieslo, bola imperialistická doktrína ruského cára, ktorej cieľom bolo ovládnuť územia obývané slovanským obyvateľstvom, resp. snaha tohto slovanského obyvateľstva dostať sa pod zvrchovanosť ruského cára.¹⁰ Častejšie sa však za „panslavizmus“, resp. za jeho prejav považovala akákoľvek demonštrácia „slovanskej vzájomnosti“, či už vo sfére politiky, ekonomickej spolupráce alebo kultúry. Tretie, v radikálnejších kruhoch rozšírené chápanie „panslavizmu“ – konkrétne v súvislosti so slovenským obyvateľstvom – zahŕňalo v sebe akýkoľvek prejav „slovenskosti“ alebo „slovanskosti“. Napr. stávalo sa, že úrady (obvykle hlavní slúžni) posúdili žiadosť o povolenie slovenského divadelného predstavenia (úplne apolitického charakteru) negatívne, lebo už len samotný fakt, že predstavenie malo byť v slovenskom jazyku, považovali za prejav „panslavizmu“. Takéto široké chápanie panslavizmu však neplatilo univerzálne, spravidla sa objavilo len v istých krízových situáciách, napr. počas volieb do parlamentu alebo municipálneho zboru. Samozrejme, toto je analytické rozlíšenie významov kategórie „panslavizmu“. V skutočnosti významy tohto slova voľne fluktovali a menili svoje odtiene podľa kontextu, v ktorom sa s touto kategóriou manipulovalo. Azda je aj zbytočné dodať, že tento pojem mal v rámci uhorského/maďarského nacionalizmu nesmierne silný mobilizujúci účinok. Išlo o krajne negatívnu kategóriu, ktorá bola založená na panickom strachu z ruskej expanzie, resp. nárastu dominance „slovanstva“ vo všeobecnosti a následného zániku Uhorska a „uhorského/maďarského národa“ v ňom.

9 Pre štúdium stereotypizácie „panslávov“ máme k dispozícii neporovnateľne väčšie množstvo prameňov. Opäť stačí len spomenúť tlač, úradnú korešpondenciu či texty rôzneho charakteru. Len z obdobia prelomu storočí existuje bohatá pamfletová, polemická a propagandistická spisba od maďarských autorov žijúcich v župách Horného Uhorska obývaných slovenským obyvateľstvom. Pozri napr. PECHÁNY, A.: *A panszlávizmus múltja és jelene*. Nyitra 1886; DUGOVICH, T.: *A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története* (Dejiny vývinu slovenských národnostných hnutí). Turócszentmárton 1903; tenže: *Az általános választói jog és a Felvidék* (Všeobecné volebné právo a Horné Uhorsko). Turócszentmárton 1905; SPECTATOR (Gerő, J.): *Egy időszereű nemzetiségi politikai kérdés. Magyarországon és a panszlávizmus apostolai* (Jedna aktuálna národnostnopolitická otázka. Uhorsko a apoštoli panslavizmu). Budapest 1908; alebo (Gerő J.): *Ungarn und die Apostel der Panslavismus*. Von XYV. Berlin s. d. (1908); ESZTERHÁZY, J.: *A szláv áramlatok és hazánk* (Slovanské prúdy a naša vlasť). Budapest 1902; DEMKÓ, K.: *Asszimiláció, reasszimiláció és a magyar kulturpolitika* (Asimilácia, reasimilácia a maďarská kultúrna politika). Budapest 1897; KOSTENSZKY, G.: *Nemzeti politika a Felvidéken* (Národná politika na Hornej zemi). Budapest 1893; tiež veľmi zaujímavým prameňom je dielo KÖRÖSSY, J.: *A felvidék eltötösodása. Nemzetiségi tanulmányok. I. Pozsony és Nyitra megyék., II. Bars és Hont megyék* (Poslovenčenie Horného Uhorska. Národnostné štúdie. I. Bratislavská a Nitrianska župa. II. Tekovská a Hontianska župa). Budapest 1898.

10 Takúto definíciu nájdeme aj v reprezentatívnom Révaiho lexikóne. *Révai nagy lexikona*, zv. 15. Budapest, s. d.

Zároveň to však bola dostatočne flexibilná kategória, aby sa dala spoľahlivo použiť vo veľmi širokej škále kontextov. Kategória „pansláva“ mala omnoho širšie použitie, ako iba na úzku sféru uhorských slovanských nacionalistických hnutí. Za „pansláva“ mohol byť označený ktokoľvek, i „Neslovan“.¹¹

Je nesmierne dôležité uvedomiť si túto dichotómiu v reprezentáciách Slovákov v uhorskom diskurze 19. storočia. Nie je nutné zvlášť vysvetľovať, prečo boli predstavitelia slovenského nacionalizmu¹² separovaní od „lojálneho slovenského ľudu“ a kategorizovaní zvlášť do krajne negatívnej kategórie „panslávov“. Reprezentovanie slovenských nacionalistov ako „panslávov“, ktorí presadzujú len svoje zištné ciele alebo záujmy cudzích, Uhorsku nepriateľských mocností, ale v žiadnom prípade nesledujú a nezastupujú záujmy „slovenského ľudu“, ba práve naopak, malo v prvom rade delegitimizačnú funkciu. V prípade reprezentácie „slovenského ľudu“ sa však uhorský/maďarský nacionalizmus dostal ku koncu 19. storočia do rozporuplnej situácie. Na jednej strane bola úporná snaha reprezentovať hornouhorské, po slovensky hovoriace obyvateľstvo ako úplne lojálne voči „uhorskému národu“ a ako také, ktoré sa cítilo byť súčasťou „uhorského národa“, a nie „slovenskej národnosti“. Na druhej strane však, už len samotným reprezentovaním „slovenského ľudu/slovenskej národnosti“ ako takého/takej či onakého/onakej, bol tento v rámci dobového diskurzu reprezentovaný vlastnou „kolektívnou individualitou“. „Slovenský ľud/národnosť“ bol tak chciac-nechciac predsa len reprezentovaný ako samostatná *substanciálna entita*. Toto protičenenie je aj vysvetlením, prečo sa od 70. – 80. rokov 19. storočia, keď sa stával dominantným *etnicky homogenizačný* variant uhorského/maďarského nacionalizmu, upúšťalo od používania slova „národnosť“ a používalo sa namiesto neho „ľud“. „Národnosť“ bola v dobovom ponímaní považovaná za svojho druhu ko-

-
- 11 Napríklad maďarský opozičný politicko-spoločenský týždenník *Nyitramegyei Szemle* (resp. jeho redaktor Dr. Lajos Franciscy) bol v 90. rokoch 19. storočia provládnu tlačou viackrát obvinený z panslavizmu, lebo podporoval program Katolíckej ľudovej strany (v ktorom medziiným figurovalo aj uvedenie ustanovení tzv. národnostného zákona do života). Samozrejme, články týždenníka sa v skutočnosti niesli v uhorskom/maďarskom nacionalistickom duchu a neprejavovali žiadne sympatie slovenskému nacionalizmu. POTEMRA, M.: *Bibliografia inorečových novín na Slovensku do roku 1918*. Martin 1963, s. 126. Denunciácie z „panslavizmu“ alebo „nevlastnecosti“ patrili medzi bežne používané a obľúbené prostriedky politického boja obzvlášť v „národnostne“ citlivých oblastiach Horného Uhorska.
- 12 Okrem bežne používaného označenia „pansláv“ sa konkrétne v súvislosti s predstaviteľmi slovenského nacionalizmu používali aj označenia: „*tót nemzetiségiek*“ príp. „*tót nemzetiségi érzelműek*“ (oba slovné spojenia možno voľne preložiť ako slovensky národnostne orientovaní alebo citiaci) alebo „*tót túlzók*“ (slovenskí extrémisti).

lektívnu entitu, tak isto ako za kolektívnu (politickú) entitu bol považovaný i „národ“.¹³ Zdôrazňujem však, že tieto zmeny v lexike v období od 80. rokov 19. storočia neboli absolútne. Oba termíny – „ľud“ a „národnosť“ – sa paralelne používali pri reprezentáciách Slovákov (resp. Nemaďarov v Uhorsku), len prvý v spomínanom období výrazne dominoval nad druhým. Tento trend pretrval až do obdobia návratu grófa Istvána Tiszu do politiky na čele Národnej strany práce (1910).

István Tisza z pozície jedného z najvplyvnejších politikov Uhorska svojej doby začal presadzovať nový kurz v politike uhorských vlád voči nemaďarským nacionalistickým hnutiam (obzvlášť voči rumunskému), ktorého cieľom bolo dosiahnuť akýsi konečný *modus vivendi* na báze istej spolupráce. Postupne inicioval viacero rokovanií – najprv len cez sprostredkovateľov, neskôr aj priamo – s predstaviteľmi uhorskej Rumunskej národnej strany (RNS), na ktorých dospel až tak ďaleko, že bol ochotný ustúpiť od niektorých citlivo vnímaných aspektov uhorskej asimilačnej politiky (napr. v oblasti verejnej správy a školstva).¹⁴ Okolo Tiszovho nového kurzu vznikla v rokoch 1912 – 1914 ostrá polemika tak na úrovni parlamentných debát, ako i na úrovni lokálnej politiky v župách v celoštátnej aj v lokálnej tlači. Tiszova politika „*appeasementu*“ (ktorá však pre vypuknutie vojny ostala len v rovine náznakov) mala nepochybne veľa odporcov, ale dokázala si vygenerovať i skupinu prívržencov, obzvlášť na župnej úrovni. Pre nás je tu však zaujímavé, ako sa Tiszova politika spolupráce s nemaďarskými hnutiami odrazila v reprezentáciách „národnosti“. Predovšetkým v liberálnej tlači orientovanej na Tiszu a jeho Národnú stranu práce badať zmeny. V porovnaní s predošlými rokmi sa prejavuje tendencia menej dbať na spôsob používania pojmov „ľud“ a „národnosť“. Niekoľko rokov pred vypuknutím vojny sa v článkoch popri „slovenskom ľude“ opäť začal objavovať i pojem „slovenská národnosť“, dokonca niekedy v rámci jednej vety. Tento odmäk nepochybne súvisel s istým uvoľnením tuhej nacionalistickej atmosféry, ktorá ovládala verejný (i súkromný)

13 Rozsah tejto štúdie mi nedovoľuje zahliť sa do vysvetľovania rozdielov medzi „národom“ a „národnosťou“, ako sa tieto pojmy vnímali v Uhorsku 19. storočia. To je otázka, ktorá by si vyžadovala samostatnú prácu. Pre potreby tejto štúdie nech postačia dve konštatácie: 1. v prvých dvoch tretinách 19. storočia slovo „národnosť“ v maďarčine (takisto v slovenčine) často fungovalo ako synonymum slova „národ“, 2. v poslednej tretine 19. storočia aj pod vplyvom už opísaných zmien v uhorskom/maďarskom nacionalizme dochádza k jednoznačnému oddeleniu týchto dvoch pojmov. Pod slovom „národnosť“ sa rozumela jazykovo-kultúrna skupina bez politickej štruktúry (teda čosi, čomu sa dnes bežne hovorí „etnikum“). „Národ“ bol však vnímaný plne etaticky, ako všetko obyvateľstvo istého štátu, samozrejme, ktoré je jazykovo a kultúrne homogénne. Zjednodušene by sa dalo povedať, že podľa dobového chápania „národ“ bol „národnosťou“, ktorá mala (vlastnila) štát. Teda ak sa táto logika doviedla do dôslednosti, „národnosť“ bola perspektívnym „národom“, stačilo len, aby si pre seba „získala“ štát. V zrkadle tohto pozorovania je omnoho jasnejšie, prečo sa v poslednej štvrtine 19. storočia zrazu začalo podstatne viac hovoriť o „nemaďarskom ľude“ a prestalo sa hovoriť o „nemaďarských národnostiach“ v Uhorsku.

14 K. I. Tiszovi, jeho politickej kariére, ako aj k jeho politike rokovania s nemaďarskými politikmi s nacionalistickým programom existuje rozsiahla literatúra. Pozri SZARKA, L.: *Szlovák nemzetiségi fejlődés...* (Slovenský národný vývin). Cit. d., s. 265 – 275; tenže: *Végzet és Gondviselés*. In: tenže: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek - kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Budapest 1998, s. 74 – 93; HITCHINS, K.: *The Nationality Problem in Hungary: István Tisza and the Rumanian National Party, 1910 – 1914*. In: *The Journal of Modern History* 53, 1981, č. 4, s. 619 – 651; PÖLÖSKEL, F.: *Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén*. In: *Századok* 104, 1970, č. 1, s. 3 – 33; tenže: *István Tisza. Ein ungarischer Staatsmann in Krisenzeiten*. Budapest 1994; VERMES, G.: *István Tisza*. New York 1985.

život v Uhorsku v období od konca 19. storočia. Na verejných prejavoch samotného I. Tiszu v období rokov 1910 – 1914 badať markantný posun (ktorý je ešte výraznejší v porovnaní s jeho dikciou v období pred rokom 1905) v spôsobe, akým hovoril o „národnostných buričoch“ a ich politických stranách. V júli 1910 pri príležitosti svojich prvých rokovaní, ktoré viedol so sedmohradským rumunským politikom Ioanom Mihom, požadoval zrušenie „Rumunskej národnostnej strany“ (tá bola *de iure* zakázaná roku 1894, *de facto* však fungovala ďalej ako organizačná báza rumunského nacionalistického hnutia v Uhorsku). Vo februári 1914 v uhorskom parlamente však – opäť v súvislosti s rokovaniaми (za posledné tri roky tretie v poradí), ktoré viedol s predstaviteľmi RNS – už vyhlásil: „Samo sebou sa rozumie, že občania krajiny rumunskej reči z hľadiska ich politických práv požívajú spolu s ostatnými občanmi plnú rovnoprávnosť, slobodne sa môžu zúčastňovať na politickom živote štátu v rámci platných zákonov, môžu tvoriť osobitnú rumunskú stranu (...) slobodných občanov slobodného štátu nemožno pripraviť o právo tvoriť politickú stranu aj na **národnostnom základe**.“ O mesiac neskôr na ďalšom zasadnutí parlamentu dodal: „Program Rumunskej **národnej** strany je veľmi nesprávny (...), ale tento program nesmeruje k rozkúskovaniu uhorského štátu.“ Následkom toho podľa Tiszu jeho existencia nie je v rozpore s uhorskými zákonmi. Na svoje výroky vždy úzkostlivo pedantný Tisza v roku 1914 už hovoril o práve organizovať politické strany na *národnostnom základe*, resp. o Rumunskej *národnej* strane, hoci predtým, ak sa o nej vôbec zmieňoval, tak vždy len ako o *národnostnej* strane (resp. ešte častejšie hovoril o „rumunských nacionalistoch“ alebo „rumunských extrémistoch“). Tieto zdanlivo banálne posuny v slovách však mali veľký význam. Boli jednak prejavom jeho nového kurzu v „národnostnej politike“, jednak odrážali zmeny v reprezentáciách „národností“ a „národnostných politikov“ (v danom prípade obzvlášť Rumunov) v uhorskom/maďarskom nacionalistickom diskurze.¹⁵

Načrtnutý stručný opis zmien v reprezentáciách Slovákov v uhorskom/maďarskom diskurze poslednej štvrtiny 19. storočia a prvého decénia 20. storočia je dôležitý kvôli

15 Citované podľa KEMÉNY, G.: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867–1918)*. Zv. VI (1913–1914). Budapest 1985, s. 97 a 127. (Zvýraznená kurzíva – L.V.) K politike I. Tiszu v období jeho prvej vlády (1903–1905) pozri SZÁSZ, Z.: *A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904)*. In: *Történelmi Szemle* 1968, č. 3, s. 254–293. K analýze Tiszovho chápania pojmov „národ“ a „národnosť“, resp. podrobnejší rozbor načrtnutej zmeny v dikcii pozri VÖRÖS, L.: *Slováci v národnostnej politike Štefana Tiszu v rokoch 1913–1917*. (Diplomová práca, FF UK Bratislava). Bratislava 2001, s. 59–65.

pochopeniu zmien, ku ktorým došlo v obraze Slovákov počas Veľkej vojny.¹⁶ V nasledujúcom texte na príklade analyzovaných týždenníkov budem sledovať zmeny, ktorými prechádzal spôsob reprezentácie Slovákov, „slovenského ľudu“ a (slovenských) „panslávov“ v priebehu prvej svetovej vojny.

* * *

Svoj výskum hornouhorskej lokálnej maďarskej tlače som zamerlal na periodiká vychádzajúce v Bratislavskej, Nitrianskej, Liptovskej a Trenčianskej župe. V skúmanom období vychádzalo v uvedených župách asi 16 maďarských politicko-spoločenských týždenníkov (z toho približne len polovica počas celého obdobia trvania vojny). Hoci môj výber časopisov na analýzu bol do veľkej miery ovplyvnený aj dostupnosťou jednotlivých periodík, resp. úplnosťou ročníkov, snažil som sa vybrať v župnom kontexte tie najrelevantnejšie (t. j. tie, ktoré vychádzali v sídle župy a boli viac-menej známe i v susedných župách) a tie, ktoré vychádzali počas celého trvania vojny (výnimku z týchto kritérií tvorí len týždenník *Nagyszombat és Vidéke*). Napokon pri výbere týždenníkov na analýzu som zohľadňoval aj ich politickú orientáciu, snažil som sa, aby bol zastúpený každý z dominantných politických prúdov, čiže noviny sympatizujúce s Národnou stranou práce Istvána Tiszu, s frakciami Uhorskej strany nezávislosti a s Katolíckou ľudovou stranou.¹⁷

-
- 16 Podľa mojich vedomostí doposiaľ neexistuje práca, ktorá by systematicky skúmala otázky používania, vývinu a premien najzákladnejších kategórií inherentných nacionalistickému diskurzu v Uhorsku 19. storočia: „národ“, „národnosť“, „ľud“, „vlastenec/vlastenectvo“, „pansláv/panslavizmus“, „vlastizradca/vlastizrada“ a pod. Tu prezentované pozorovania sú preto len predbežnými čiastkovými výsledkami môjho tematicky širšie koncipovaného výskumu, ktorý sa týka otázok súvisiacich s procesmi politicizácie a „nacionalizácie“ po slovensky hovoriaceho rurálneho obyvateľstva v oblasti severozápadného Uhorska na prelome 19. a 20. storočia. Samozrejme, moje interpretácie nepovažujem za definitívne a sú otvorené diskusii. Podporné informácie k otázkam dobového chápania pojmov „národ“ a „národnosť“ nájdeme už v citovanej štúdiu GERGELY, A.: *A 19. századi magyar nemzetfelfogások*; tiež pozri štúdiu SZABÓ, M.: *Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében*. In: *Mozgó Világ* 1983, č. 3, s. 50 – 60; a prácu SZARKU, L.: *Szlovák nemzetiségi fejlődés...* (Slovenský národný vývin). Cit. d., s. 164 – 182. Z hľadiska sledovanej problematiky (už len kvôli metodologickému prístupu) je podnetnou nedávno publikovaná štúdia KÖVÉRA, G.: *Középrend vagy középosztály(ok)?* In: *Századok* 137, 2003, č. 5, s. 119 – 1167, v ktorej autor analyzuje utváranie terminológie používanej pri reprezentácii stredných alebo meštianskych vrstiev spoločnosti v Uhorsku v období od tzv. reformného obdobia až po prvú svetovú vojnu.
- 17 Medzi analyzovanoutlačou chýbajú socialisticky orientované noviny. Uhorská sociálna demokracia nekládla veľký dôraz na vydávanie regionálnej tlače. Hoci v predvojnových rokoch existovalo niekoľko (nemeckých a maďarských) týždenníkov zameraných na robotníkov, počas vojny nevychádzali v župách Horného Uhorska ani jedny maďarské socialisticky orientované noviny. POTEMRA, M.: c. d., s. 203 – 216

Analýzu som vykonal na nasledujúcich týždenníkoch z Bratislavskej župy: *Nagyszombat és Vidéke*;¹⁸ z Nitrianskej župy: *Nyitrávármegye* a *Nyitrámegyei Szemle*;¹⁹ z Liptovskej župy: *Liptó*;²⁰ z Trenčianskej župy: *Vágvölgyi Lap*.²¹ Žiaľ, nepodarilo sa mi zistiť presne, v akom náklade tieto týždenníky vychádzali, ale pravdepodobne sa počet výtlačkov pohyboval medzi 1 000 – 6 000. V prípade týždenníka *Vágvölgyi Lap* mohol dokonca náklad výrazne prevyšovať 6-tisíc, keďže tieto noviny mali dosah i v okolitých župách Trenčianskej župy. Hlavní redaktori a redaktori vybraných novín vo všetkých prípadoch patrili k miestnej inteligencii (v širšom slova zmysle právnik, katolícky kňaz, župný archivár, historik) s rôznou politickou orientáciou a, samozrejme, vo všetkých prípadoch išlo o protagonistov uhorského/maďarského nacionalizmu. Väčšinu článkov v novinách písali redaktori, niekedy však do nich prispievali i predstavitelia lokálnej inteligencie (učitelia, kňazi), ale aj župného úradníckeho aparátu (predovšetkým hlavní slúžni), resp. nezriedka i politicky činné osoby danej župy (medzi inými poslanci zvolení do parlamentu). Toto však pre rozličné týždenníky platí do rozličnej miery. Vieme, že *Nyitrámegyei Szemle* alebo *Vágvölgyi Lap* mali externých dopisovateľov, v prípade *Nagyszombat*

- 18 Vychádzal raz týždenne v Trnave do roku 1916. Týždenník fungoval ako tlačový orgán Uhorskej strany nezávislosti, po roku 1914 však bol lojálny vláde I. Tiszu. Redaktorom bol Árpád Ujházy, podpredseda trnavskej organizácie Uhorskej strany nezávislosti. POTEMRA, M.: c. d., s. 250, 550. Tu sa, žiaľ, môj výskum musel obmedziť len na čísla ročníka 1914; ďalšie dva ročníky neboli dostupné.
- 19 *Nyitrávármegye* vychádzal raz týždenne v Nitre do roku 1918. Bol naklonený liberálnej Národnej strane práce I. Tiszu. Zodpovedným redaktorom bol právnik Dr. Fülöp Faith a pomocným redaktorom János Zsir-kay, ktorý bol pôvodne zamestnancom uhorskej pošty a až roku 1914 nastúpil na dráhu novinára. V medzivojnovom období sa intenzívne angažoval vo verejnom živote Maďarska, patril do blízkeho okruhu ministerského predsedu Gyulu Gömbösa (1932 – 1936). POTEMRA, M.: c. d., s. 247 – 249, 586 – 587. *Nyitrámegyei Szemle* tiež vychádzal v Nitre raz týždenne do konca vojny. Pred vojnou bol výrazne opozičný, podporoval Katolícku ľudovú stranu, počas vojny sa však presunul na pozície lojálnej opozície. Väčšinou ho redigovali katolícki kňazi a opieral sa o katolícke duchovenstvo Nitrianskej diecézy. Hlavným redaktorom bol tiež kňaz, Dr. Lajos Franciscy. POTEMRA, M.: c. d., s. 235 – 237, 242 – 244, 585 – 586.
- 20 Vychádzal raz týždenne v Liptovskom Sv. Mikuláši do roku 1918. Pred vojnou i počas nej bol lojálny vláde I. Tiszu a nepriateľsky naladený voči Katolíckej ľudovej strane. Zodpovedným redaktorom bol József László Tholt, ktorý zároveň pôsobil ako župný archivár Liptovskej župy. Významnejšou postavou v redakcii *Liptó* však bol výkonný redaktor Lajos Steier, syn zakladateľa novin, liptovskomikuláškého tlačiaru Izidora Steiera. POTEMRA, M.: c. d., s. 270 – 274, 524 – 525. Lajos Steier sa okrem novinárstva venoval i histórii. Zaoberal sa dejinami Slovákov a „slovenského národnostného hnutia“ a vo svojich prácach zvlášť veľkú pozornosť venoval vývinu česko-slovenských vzťahov od 18. storočia až po súčasnosť. Jeho kniha *A tót kérdés. I. A tót nemzetiségi mozgalom fejlődésének története* (Slovenská otázka. I. Dejiny vývinu slovenského národnostného hnutia). Liptószentmiklós 1912, patrila k uznávaným historickým dielam svojej doby. Steier aktívne vystupoval i v politickom živote. Patril medzi tých, ktorí systematicky upozorňovali na nebezpečenstvo vplyvu českej politiky na Slovákov (dokonca roku 1913 napísal v tomto zmysle memorandum adresované ministerskému predsedovi I. Tiszovi). Zastával názor, že netreba vidieť nepriateľa v tých slovenských politikoch, ktorí sa snažia presadiť svoje „slovenské národnostné požiadavky“ v rámci rešpektovania jednoty Uhorska. Práve naopak, treba podporovať túto časť slovenského hnutia proti Čechom, lebo tí predstavujú skutočnú hrozbu pre Uhorsko. Steier bol aktívnym zástancom Tiszovho nového kurzu v „národnostnej politike“. K Steierovi pozri GLATZ, F.: *A „tót“ kérdés és Steier Lajos*. In: Glatz, F.: *Történetíró és politika*. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról. Budapest 1980, s. 26 – 38.
- 21 *Vágvölgyi Lap* vychádzal raz týždenne v Trenčíne do roku 1918. Po roku 1910 tento týždenník sledoval program Tiszovej Národnej strany práce, ktorej členom (trenčianskej organizácie strany) sa stal i jeho hlavní redaktor Ferencz Sándor. POTEMRA, M.: c. d., s. 253 – 254, 679.

és Vidéke však okrem ojedinelých výnimiek články pochádzali z pera redaktora. Počas vojny sa situácia v tomto smere radikálne zmenila. Počet externých dopisovateľov klesol vo všetkých sledovaných týždenníkoch, ich stránky boli takmer úplne vyplňané článkami ich redaktorov.²² Všetkých päť analyzovaných týždenníkov vychádzalo v etnicky zmiešanom alebo v majoritne slovenskom prostredí, a hoci boli rôzne politicky, resp. ideologicky vyhranené, všetky bez výnimky si za jeden zo svojich cieľov kládli bojovať proti dezintegračným snahám „panslavizmu“ a presadzovať „uhorskú štátnu ideu“. Preto bolo relatívne jednoduché sledovať spôsoby reprezentácií Slovákov, lebo tak v predvojnovom období, ako i počas vojny sa veľa priestoru venovalo na stránkach týchto novín článkom rôzneho charakteru o „panslavizme“, „slovenských národnostných buričoch“, „slovenskom ľude“ či „slovenskej národnosti“.²³

Prvou udalosťou v sledovanom období, v súvislosti s ktorou sa v analyzovaných týždenníkoch extenzívne písalo o Slovákoch, bolo vyhlásenie mobilizácie pred vypovedaním vojny Srbsku (prvým dňom mobilizácie bol 28. júl). To, že mobilizácia prebehla bez problémov aj v Slovámi obývaných župách, vtedy pôsobilo napriek vžitým stereotypom o lojalite „slovenského ľudu“ do istej miery prekvapujúco. Týždenník *Liptó* s uznaním píše, že „slovenský ľud prejavil svoju lásku k vlasti a vojnu privítal s nadšením (...) Slováci – a to hovoríme s hrdosťou v srdci, neveria v nič iné, ako v nevyhnutnosť jednoty Uhorska a v bratskú súdržnosť národností našej monarchie (...) a ani by nemohli veriť v nič iné, lebo keby sa aj ozval čo i len jeden hlas, ktorý by nevyhodisklo z dnešnej situácie v našej historickej spolupatričnosti, voči tomu by nezakročila len štátna moc, ale spontánne by s ním zatočil aj slovenský ľud, ukázal by mu, že nestrpí medzi sebou nikoho, kto by chcel narušiť našu bratskú súdržnosť“.²⁴ *Vágvölgyi Lap* v článku *A mi katonáink* (Naši vojaci) tiež veľmi pozitívne hodnotí oduševnenosť Slovákov v prvých dňoch vojny: „S obzvlášť veľkou radosťou a hrdosťou pozeráme na naše skvelé a verné trenciánske slovenské obyvateľstvo, ktoré sa neočakávane ochotne ponáhl'a vyhovieť vo-

22 Väčšina citátov uvedených v tejto štúdii pochádza z článkov, pri ktorých nebol uvedený autor. Pri takýchto článkoch bez mena je takmer úplne isté, že boli napísané niektorým z redaktorov týždenníka.

23 To je aj dôvod, prečo som si na skúmanie vybral regionálne noviny a nie celoštátne politické denníky vychádzajúce v Budapešti, ako napr. *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*, *Pesti Napló*, *Alkotmány*, *Az Ujság*, *A Nap*, alebo *Esti Ujság*. Už pri zbežnom prelistovaní si týchto novín bolo očividné, že tieto by neposkytovali dostatok materiálu na zmysluplnú analýzu. Veľké budapeštianske denníky zvlášť o Slovákoch – v akejkoľvek súvislosti – písali v rokoch prvej svetovej vojny len ojedinele (napr. denník *Alkotmány* v apríli 1915 uverejnil obsiahly článok, v ktorom vysoko vyzdvihuje obetavosť Slovákov na bojiisku i v zázemí. Avšak aj tento článok *Alkotmány* prebral z viedenského *Reichspostu*. *A magyarországi tótok a háborúban* (Uhorskí Slováci vo vojne). *Alkotmány*, roč. 20, č. 99 z 10. apríla 1915). Situácia sa zmenila až v druhej polovici roka 1918, keď sa „hornouhorskí Slováci“ stali témou aj pre veľké budapeštianske denníky v súvislosti so snahami o pripojenie hornouhorských žúp k českým krajinám.

24 Článok ďalej pokračuje: „*Tam dole na juhu pred Belehradom dunia naše delá (...) V našom vojsku sú aj synovia nášho slovenského ľudu. Celá slovenská národnosť bez výnimky s láskou pozerá na naše jednotky, ktoré bojujú na juhu. Sláva, ktorú budú svojimi hrdinskými činmi šíriť naši udatní vojaci, bude slávou celého uhorského národa a bude teda slávou aj nášho trónu verného slovenského ľudu.*“ *A kormány kiáltványa* (Vyhlásenie vlády). *Liptó*, roč. 22, č. 33 z 2. augusta 1914.

lajúcemu hlasu vlasti.“²⁵ „Slovenský ľud“ bol reprezentovaný presne v súlade s ustáleným pozitívnym obrazom z predošlého obdobia. Rovnako predstavitelia SNS boli pri tej istej príležitosti v sledovaných periodikách reprezentovaní v zhode so zžitým obrazom „vlastizravných panslávov“. Začiatkom augusta 1914 po vypuknutí prvej svetovej vojny predsedníctvo SNS vydalo manifest, v ktorom vyjadrilo svoju lojalitu panovníkovi a uhorskej vlasti a deklarovalo, že na obdobie vojny zastavuje činnosť strany.²⁶ Týždenník *Nagyszombat és Vidéke*, vychádzajúci v Trnave, ostro zaútočil na predsedu SNS Matúša Dulu, ako aj na samotnú stranu. Dulu označil za „vlastizravného pansláva“, ktorý paktuje s Ruskom. Manifest je vraj neúprimný, lebo ho vydal pod tlakom, aby sa vyhol „spravodlivému zásahu úradov“.²⁷ *Vágvölgyi Lap* naopak privítal manifest SNS, hoci takisto zapochyboval o jeho úprimnosti.²⁸ Ostatné analyzované týždenníky prekvapujúco nepriniesli o manifeste SNS žiadnu správu.²⁹ Napriek tomu, že SNS tak jednoznačne deklarovala svoju lojalitu, jej vyhlásenie bolo prijaté s nedôverou. Kategória „vlastizravného pansláva“, do ktorej automaticky spadal každý, kto bol asociovaný so SNS, bola príliš jednoznačne definovaná a nedovolila „objektívne“ hodnotenie a posudzovanie. Články v *Nagyszombat és Vidéke* sú toho typickým príkladom. Šiesteho augusta 1914 uverejnili tieto noviny dva články, v ktorých autor vyzýval obyvateľstvo k ostrážitosti pred „subverzívnymi indivíduami“, pričom jasne poukazoval na predstaviteľov SNS.³⁰

-
- 25 *Vágvölgyi Lap*, roč. 41, č. 33 z 15. augusta 1914. Podobne aj *Nyitramegyei Szemle* v článku *Sereglés a trón kéré* (Zhromažďovanie sa okolo trónu) oceňuje, že „láska k vlasti svojou svätou oduševnenosťou stavila do jednoty každého jedného verného syna našej vlasti“. *Nyitramegyei Szemle*, roč. 22, č. 32 z 9. augusta 1914.
- 26 „Nám záleží na tom, aby naša vlasť a naša monarchia v svojej celistvosti bola udržiavaná, vojnu nastávajúcou nijakej ujmy neutrpela, z nej víťazne vyšla. Za to zasadíme sa až po tie hrdlá a statky.“ *Od predsedníctva slovenskej národnej strany. Národné noviny*, roč. 45, č. 91 zo 6. augusta 1914.
- 27 *A tótok manifestuma* (Manifest Slovákov). *Nagyszombat és Vidéke*, roč. 8, č. 34 z 20. augusta 1914. Autor však v tom istom článku pozitívne hodnotí vlasteneckosť slovenských vojakov, ktorých kladie do ostrého protikladu voči „údajným Dulovým panslávskym plukom“.
- 28 *Vágvölgyi Lap*, roč. 41, č. 33 z 15. augusta 1914.
- 29 Dokonca i veľké budapeštianske denníky priniesli správu o deklarácii SNS, hoci väčšinou sa obmedzili len na uverejnenie prekladu deklarácie bez komentára. Pozri napr. *Alkotmány*, roč. 19, č. 187 zo 7. augusta 1914; *Az Újság*, roč. 12, č. 187 zo 7. augusta 1914, alebo *Budapesti Hírlap*, roč. 34, č. 187 zo 7. augusta 1914.
- 30 *A belső ellenségek ellen. Felhívás a közönséghez* (Proti vnútornému nepriateľovi. Výzva k obecenstvu) a *A spionok aratási idénye* (Čas zatvry špiónov). *Nagyszombat és Vidéke*, roč. 8, č. 32 zo 6. augusta 1914. Medzi inými aj na tieto dva články (ako aj na internácie viacerých predstaviteľov SNS v prvých dňoch vojny) sa M. Dula sťažoval 25. augusta 1914 v liste, ktorý osobne odovzdal ministerskému predsedovi I. Tiszovi (Dulov list z 25. augusta 1914 sa nachádza v SNA, Fond M. Dulu, k. 9, 206). Tisza reagoval promptne a hneď na druhý deň poslal obežník všetkým hornouhorským vládnym komisárom, v ktorom ich žiadal, aby prísne dohliadali na miestnu maďarskú tlač, aby nepísala v podzorievom a provokačnom duchu proti Slovákom (List I. Tiszu hornouhorským vládnym komisárom Viktorovi Molnárovi, barónovi Lajosovi Kürthyemu, Istvánovi Szinyei-Mersemu, Aurélovi Bartalovi, Gyulovi Szalavszkému a Istvánovi Crauszovi z 26. augusta 1914. In: *Tisza István összes munkái* (TIÓM). Zv. II. Budapest 1924, s. 92). Tiszova intervencia bola zjavne účinná. Od konca augusta 1914 sa v uvedených piatich týždenníkoch prestalo adresne útočiť na predstaviteľov SNS, resp. sa o nich nepísalo vôbec. Nekonkrétny obraz „panslávov“ – nepriateľov vlasti, ako aj vlasteneckého „slovenského ľudu“ je však v tlači naďalej prítomný. Toto „hluché obdobie“ pretrvalo až do roku 1917, keď sa SNS opäť dostala do centra pozornosti vďaka aktivitám českých politikov v exile i vo viedenskej Ríšskej rade.

Významnou súčasťou pozitívnej reprezentácie „slovenského ľudu“ ako elementu lojálneho vlasti boli pravidelne uverejňované správy o bojových úspechoch jednotiek, v ktorých slúžili aj slovenskí vojaci, resp. správy priamo o hrdinstve slovenských vojakov. Články o udatnosti slovenských vojakov v bojovom poli len potvrdzovali a reprodukovali stereotyp vlasteneckosti „slovenského ľudu“. V prípade piatich skúmaných regionálnych týždenníkov platilo pravidlo, že sledovali predovšetkým osudy tých plukov, v ktorých bojovali aj muži zo župy, v ktorej dané noviny vychádzali. Tak napríklad *Nyitravármegye* a *Nyitramegyei Szemle* takmer v každom čísle prinášali správy o 14. nitrianskom honvédskom pluku; *Vágvölgyi Lap* informoval o 71. trenčianskom pešom pluku a o 15. trenčianskom honvédskom pluku, ale z času na čas aj o 72. bratislavskom pešom pluku. *Liptó* pravidelne oslavoval hrdinstvo 67. prešovského pešieho pluku, v ktorom bojovali aj muži z Liptova.³¹ V článkoch, ba dokonca v pravidelných rubrikách³² sa sledovali úmrtia, vyznamenania jednotlivých vojakov, ako aj presuny jednotiek na bojiskách. Písalo sa o živote na fronte, o náladách vojakov, o reakciách obyvateľstva žijúceho v bojovom pásme a podobne.³³ Osobitným žánrom boli články z pera priamych účastníkov bojov na fronte. V každom z analyzovaných týždenníkov sa objavil dlhší či kratší seriál článkov, ktoré napísali buď vyslúžilci z armády, alebo vojaci (v prevažnej väčšine dôstojníci), ktorí boli doma na dovolenke. Vôbec najdlhšia séria článkov vyšla v *Nyitravármegyei Szemle*. Od začiatku roka 1915 postupne uverejnil v tomto týždenníku 53 článkov Dr. József Tiszo.³⁴ Tieto články však väčšinou opisovali bojové situácie, hrdinstvo jednotiek i konkrétnych vojakov, ale vôbec nerozlišovali vojakov podľa ich „národnosti“.

Hoci všetky spomenuté časopisy sledovali osudy svojich plukov až do konca vojny, nie všetky sa stali k reprezentácii slovenských vojakov rovnako. *Nagyszombat és Vidéke* sa v septembri 1914 v jednom zo svojich článkov výslovne ohradil proti tomu, že v budapeštianskej tlači³⁵ sa zvlášť vyzdvihuje hrdinstvo 72. bratislavského pešieho pluku v bitke pri Krasniku, „v ktorom popri Uhroch [Maďaroch] bojujú aj Slováci (...) ktorí aj takto podali svetlý príklad obetavosti a vernosti voči vlasti a panovníckemu domu“. Redaktor *Nagyszombat és Vidéke* tvrdil, že je zbytočné zvlášť vyzdvihovať vernosť Slovákov na bojiskách, lebo „slovenský ľud nikdy nedal príčinu k tomu, aby sa pochybovalo

31 K zastúpeniu slovenských vojakov v jednotlivých plukoch a ich bojoch na frontoch prvej svetovej vojny pozri HRONSKÝ, M.: *Slovensko pri zrode Československa*. Bratislava 1987, s. 67 – 74.

32 Napríklad v *Nyitramegyei Szemle* to boli rubriky *Kitüntetés* (Vyznamenanie) a *Signum Laudis*.

33 Miera reality týchto „reportáží“ bola samozrejme silne ohraničená armádnou cenzúrou a propagandou.

34 Dr. József Tiszo (teda Jozef Tiso, neskorší prezident vojnového slovenského štátu) publikoval pod názvom *Napló az észak harcterről* (Denník zo severného frontu) svoje denníkové zápisky, ktoré si urobil priamo na bojisku. Tiso sa zúčastnil v prvých mesiacoch vojny ako poľný kurát pri 71. trenčianskom pešom pluku práve tých bojov na haličskom fronte (pri Krasniku, Polichne a Lubline), v ktorých sa významnou mierou vyznamenali slovenskí vojaci. Vo svojich článkoch podáva sugestívny, miestami až šokujúco naturalistický opis bojov i každodenného života na bojisku. Jeho články sa nesú v uhorskom vlasteneckom duchu. Nespomína zvlášť slovenských vojakov, ale vyzdvihuje hrdinstvo uhorských vojsk, resp. „hornouhorských plukov“. Prvý článok vyšiel v *Nyitramegyei Szemle*, roč. 23, č. 2 z 10. januára 1915, posledný 23. januára 1916 v č. 4. Slovenský preklad týchto článkov vyšiel in: *Jozef Tiso. Prejavy a články*. Zv. I., 1913 – 1938. Zost. Miroslav Fabricius – Ladislav Suško. AEP, Bratislava 2002, dok. č. 2, s. 17 – 84.

35 S najväčšou pravdepodobnosťou ide o reakciu na krátky článok denníka *Az Ujság*, roč. 12, č. 211 z 31. augusta 1914.

o jeho vernosti k uhorskej vlasti a k uhorskému kráľovi. Slovenský ľud je práve takým verným synom vlasti ako uhorský [maďarský], a jedine kadejakí panslávski buriči bez duše a svedomia ho klamú a zvädzajú. Ale teraz už aj ľud spoznal, že ho zvädzali na falošnú stopu (...) a dožijeme sa, že na nich doľahne hnev ľudu“.³⁶

Naopak *Liptó* a *Vágvölgyi Lap* v prvých mesiacoch vojny, keď sa „slovenské pluky“ vyznamenali v bojoch proti Rusom v bitkách pri Krasniku, Rudniku, Polichne a Lubline, zvlášť upozorňovali na hrdinské správanie sa slovenských vojakov na bojisku. *Liptó* píše: „Ďaleko na severe, v ruskom Poľsku sa hrdinsky bijú naši vojaci zo 67. pluku, medzi ktorými je i mnoho liptovských chlapcov. Ministerstvo vojny (...) len nedávno zverejnilo najnovší zoznam vyznamenaných vojakov z tohto pluku. Pri čítaní zoznamu mien nás naplnila hrdosť (...) veľká národná hrdosť, ktorá v nás ešte mocnela pri pohľade na neotrasiteľnú vernosť našich slovenských bratov k uhorskému národu a monarchii (...) Synovia slovenskej národnosti podávajú jasný dôkaz toho, že ich duše nenakazila desaťročia strašiaca ilúzia panslavizmu“.³⁷ *Vágvölgyi Lap* uvádza: „A naši Slováci, ako doteraz vždy, aj tentoraz si na bojisku splnia svoju povinnosť a sami tak vyvrátia tie tvrdenia o prehnitosti monarchie, ktoré šíria ich falošní apoštoli“ alebo „Podľa správ prichádzajúcich z hlavného veliteľského stanu vojaci slovenskej národnosti zo 72. pešieho pluku bojujú proti Rusom s bravúrnym hrdinstvom“.³⁸ Redaktori analyzovaných týždenníkov taktiež vysoko pozitívne hodnotili „vlastenecký postoj a obetavosť“ slovenského obyvateľstva v zázemí.³⁹ Konštatovali, že po vypuknutí vojny razom zmizli všetky nedorozumenia a napätia spôsobené „národnostnými agitátormi a panslávmi“ a „všetko obyvateľstvo krajiny sa bez rozdielu národnosti zomklo do nepremožiteľnej falangy proti zradnému nepriateľovi“.⁴⁰ V máji 1915 *Liptó* informoval o oslave, ktorá vypukla v Liptovskom Sv. Mikuláši pri príležitosti úspešnej ofenzívy rakúsko-uhorskej

36 *Nagyszombat és Vidéke*, roč. 8, č. 36 z 3. septembra 1914.

37 *A hős 67-esek* (Hrdinskí sedemašesťdesiatnici). *Liptó*, roč. 23., č. 3 zo 17. januára 1915. V inej „reportáži“ *Liptó* opisuje príbeh troch liptovských slovenských chlapcov, ktorí narukovali ako „nebezpeční panslávci“, ale na bojisku sa zmenili na príkladných uhorských vlastencov, ktorí neváhali za uhorskú vlasť nasadiť svoje životy. *A hazai rög* (Domáca hruda). *Liptó*, roč. 23, č. 5 z 31. januára 1915.

38 *Háború* (Vojna). *Vágvölgyi Lap*, roč. 41, č. 34 z 23. augusta 1914, a *A 72-ik pozsonyi gyalogezred dicsérete* (Chvála 72. bratislavského pešieho pluku). *Vágvölgyi Lap*, roč. 41, č. 36 zo 6. septembra 1914.

39 *Nyitramegyei Szemle* vo svojom článku z novembra 1915 veľmi kladne hodnotí obetavosť slovenského obyvateľstva Nitrianskej župy. Konštatuje, že doteraz často umelo vyvolávaný sovinizmus videl nepriateľov aj tam, kde neboli, čoho dôkazom je i čin štyroch slovenských usadlostí v Nitrianskej župe. Podľa článku darovali slovenskí obyvatelia obce Dolný Lopašov istému kláštoru v Budapešti niekoľko vozov obilia, 140 vankúšov a 110 vriec zemiakov. Pre vojakov zasa vyzbierali jeden vagón opotrebovaného šatstva. O niečo menšími zásielkami potravín sa k tejto akcii pripojili aj obce Dechtice, Lančar a Krakovany. *Hazafias községek* (Vlastenecké obce). *Nyitramegyei Szemle*, roč. 23, č. 48 z 28. novembra 1915.

40 *A mi katonáink* (Naši vojaci). *Vágvölgyi Lap*, roč. 41, č. 33 z 15. augusta 1914.

a nemeckej armády pri Gorliciach. Podľa článku sa na oslavách za sprievodu hudby a fakiel zúčastnilo šesťtisíc ľudí, prevažne Slovákov z okolitých obcí.⁴¹

Keď sa bližšie pozrieme na spôsob, akým jednotliví redaktori novín písali o slovenských vojakoch, zistíme, že základný obraz je rovnaký: „slovenský ľud“ (všimnime si, že v týždenníku *Liptó a Vágvölgyi Lap* sa už bežne písalo o „slovenskej národnosti“, kým napr. *Nagyszombat és Vidéke* sa striktnie pridržal pojmu „slovenský ľud“) je vlastenecký, verný a obetavý. Ale v reprezentácii slovenských vojakov, ktorí sú, samozrejme, vnímaní ako „synovia slovenského ľudu/slovenskej národnosti“, už badať odlišnosti. Zatiaľ čo *Liptó a Vágvölgyi Lap* zvlášť zdôrazňovali a vyzdvihovali udatnosť Slovákov v rámci uhorských plukov ako najjasnejší dôkaz vlasteneckosti „slovenského ľudu“, resp. „národnosti“, *Nagyszombat és Vidéke* zaujímal iný postoj. Jeho redaktor označil za zbytočné, ba až odsúdeniahodné osobitne zdôrazňovať hrdinstvo Slovákov v rámci uhorských jednotiek, lebo to považoval za niečo prirodzené, keďže „slovenský ľud“ je rovnako verným synom vlasti ako maďarský, teda je rovnako integrálnou súčasťou „uhorského národa“ ako „maďarský ľud“. Osobitným zdôrazňovaním hrdinstva Slovákov – ako osobitej entity – sa vraj spochybňuje jednota „národa“.

Výborným príkladom vnútorných protirečení alebo, lepšie povedané, kontextuálnej podmienenosti kategórie „uhorský/maďarský“ a koncepcie „uhorského národa“ (a v súvislosti s tým aj reprezentácií Slovákov) je článok v *Nyitrvármegyze* zo začiatku decembra 1914. Autor článku s názvom *Nitrianski Slováci* v úvode konštatuje, že obavy týkajúce sa správania Slovákov po vypuknutí vojny sa ukázali byť neopodstatnené, lebo „zo všetkých národností sú uhorskému (maďarskému) srdcu najbližší práve Slováci. Sú nám blízki natoľko, že ich už azda ani nemožno od nás oddeliť. Cítíme, ako naše srdcia spoločne tlčú (...), spoločne prežívame strasti, spoločne zažívame radosti. Slováci sa vliali do pojmu uhorského národa a podľa mňa je ich odlúčenie teraz už azda aj nemožné. Pravdivosť svojich slov najlepšie dokážem, ak poukážem na našich Slovákov z Nitrianskej župy. Ukázali, že nielenže vedia byť Uhrami, ale nimi aj chcú ostať a nielen v mieri, ale aj vo vojne. Ponúkajú nám svoju pomoc, obetujú svoj život, svoju krv v boji proti spoločnému nepriateľovi (...), podporujeme sa navzájom (...), lebo my tvoríme jeden celok, lebo sme Uhrami. Veď aj Slovák je Uhor. Stáročia tu žije spolu s nami, stáročia je náš chlieb, žije na našej zemi, stáročia je pod našou ochranou“.⁴² Pisateľ článku reprezentuje Slovákov ako tých, ktorí sú súčasťou „uhorského národa“ (teda sú takými istými Uhrami,

41 *A nyugatgaliciái győzelem híre Liptószentmiklóson* (Správa o víťazstve v západnej Haliči v Liptovskom Sv. Mikuláši). *Liptó*, roč. 23, č. 19 z 9. mája 1915. Správy o podobných oslavách v júni 1915 po opätovnom dobytí Lvova a v auguste 1915 po dobytí Varšavy a Ivangorodu priniesol *Liptó* v č. 26 z 27. júna 1915 a v č. 33 z 15. augusta 1915. Na týchto oslavách sa však zúčastnilo už len niekoľko sto ľudí. Týždenník *Liptó* bol v informovaní o hrdinskosti slovenských vojakov na bojiskách jednoznačne najaktívnejší. Zatiaľ čo ostatné analyzované týždenníky prestali vo svojich článkoch zvlášť vyzdvihovať slovenských vojakov už v priebehu prvej polovice roku 1915, *Liptó* ešte aj v roku 1916 vytrvalo zdôrazňoval hrdinkosť a vlastenectvo slovenských vojakov.

42 Autor ďalej v článku vyslovuje presvedčenie, že Slováci sa teraz už nedajú nachytať panslávskymi agitátormi, lebo panslavizmus je len prázdny pojem. V skutočnosti týmto buričom nejde o dobro slovenského ľudu. Ide im len o to, aby ho oklamali a vylákali z neho peniaze, aby ho „najprv obrali o rozum a potom aj o srdce a dušu“. NYÉKHEGYI, I.: *Nyitramegyei tótok* (Nitrianski Slováci). *Nyitrvármegyze*, roč. 5, č. 48 z 4. decembra 1914.

akým je napr. autor článku), zároveň sa nevyhnutne posúva do protirečenia voči tomuto obrazu, keď z vlastnej perspektívy hovorí o Slovákoch ako o „*nich*“. Slováci – z autorovej perspektívy – sú „*nám*“ najbližší, ponúkajú „*nám*“ svoju pomoc, Slováci stáročia jedia „*nás*“ chlieb, žijú na „*našej*“ zemi atď. Je zrejmé, že autor skutočne chce vidieť Slovákov ako súčasť „uhorského národa“ („*my Uhri*“ ako občania Uhorska) a ako takých ich aj reprezentuje, obratom však prezrádza, že v jeho mentálnom svete má pojem „uhorský národ“ aj užší význam, a to „*my Uhri*“ ako etnickí Maďari, ktorého súčasťou už Slováci nie sú. Etatické a etnické vnímania „uhorského národa“ sa voľne prelínali, jedno vnímanie prevažovalo nad druhým v závislosti od situácie a kontextu, v ktorom sa tento pojem používal. To však určite neznamená, že by uhorskí/maďarskí nacionalisti boli vnútorne rozorvaní týmito protirečivými chápaniami koncepcie „uhorského národa“. Z tohto citátu, ako aj z väčšiny ostatných, ktoré sa vyskytujú v tejto štúdii, je zrejmé, že obe chápania „uhorského národa“ – teda etatické aj etnické – boli na podvedomej úrovni komplementárne až do tej miery, že sa mohli vyskytnúť v rámci jednej vety a na dobového čitateľa nepôbiť nelogicky či rušivo. Pre nás historikov je dôležité uvedomiť si túto dichotómiu vo vnímaní významu koncepcie „uhorského národa“, ktorá sa ťahá celým uhorským/maďarským nacionalistickým diskurzom prinajmenšom od 40. rokov 19. storočia. Pri interpretácii dobových prejavov musíme venovať zvýšenú pozornosť kontextu, v ktorom prejav odznieva, a stále mať na pamäti podmienenosť rôznych kategórií a ich významov.

V súvislosti s obrazom Slovákov, ktorý sa reprezentoval v analyzovaných týždenníkoch počas prvých mesiacov vojny, badať dve nové črty súvisiace so špecifickou vojnovou situáciou: 1. predstava, že práve vojna dokončila „unifikačnú“ prácu predošlých generácií a spravila z „uhorského národa“ tvrdú realitu, a 2. reprezentácia „slovenského ľudu“ ako aktívnej entity pri odmietaní „panslavizmu“.

Hoci „uhorský národ“ sa v predvojnovom uhorskom/maďarskom nacionalistickom diskurze predstavoval ako reálne existujúca entita a lojalita jeho členov (teda medzi inými i „slovenského ľudu“) bola zakaždým vyzdvihovaná, v prvých mesiacoch vojny badať v maďarskej tlači, ako i medzi uhorskými/maďarskými elitami prekvapenie nad tým, ako hladko prebehla mobilizácia v „národnostných oblastiach“ a aké sú jednotky, v ktorých sú aj nemaďarskí vojaci, spoľahlivé a udatné v boji. Rozšíril sa názor, že až teraz, vďaka vojne, sa skutočne dotvoril „uhorský národ“, až teraz sa obyvateľstvo „*zomklo do nepremožiteľnej falangy*“ a ukázalo, že tvorí „*jeden nedeliteľný národ*“. Správy o hrdinskom počínaní si slovenských vojakov v bojoch proti ruskej armáde (podobné správy prichádzali i o plukoch, v ktorých slúžili rumunskí vojaci) túto predstavu ešte posilnili.⁴³ Prejavy podobného optimizmu sa objavovali i na stránkach nami skúmaných týždenníkov. Ešte začiatkom roka 1916 sa vo výročnej správe FEMKE objavilo sebedomé

43 Napríklad ministerský predseda I. Tisza koncom augusta 1914 pod dojomom prvých bojových úspechov na východnom fronte napísal predsedovi Uhorskej akadémie vied Albertovi Berzeviczymu: „*Dvadsať bolestných rokov ma trápila myšlienka, že monarchia a uhorský národ v nej sú odsúdené na zánik, lebo Pán Boh chce zatratíť toho, komu zoberie rozum. V niekoľkých posledných rokoch sa začala situácia zlepšovať, stále novšie a novšie potešujúce udalosti prebrali k novému životu nádej, že svetové dejiny na nás ešte nezabudnú. Teraz, v pohnutých dňoch tejto veľkej doby, sa rozhodne v tejto veci, ale ten národ (uhorský), ktorý sa takto drží medzi nebezpečenstvami, ktoré sa naň valia, nemôže Prozreteľnosť odsúdiť na smrť.*“ List I. Tisza A. Berzeviczymu z 27. augusta 1914. In: TIŤM. II. c. d., s. 92 – 93.

vyhlásenie, že najväčší a najkrvavejší boj svetových dejín, ktorý trvá už 17 mesiacov, je najlepším dôkazom, že desaťročia trvajúca „národnostná propaganda“ neprenikla do hĺbky duše „národnosti“ a nenahľadala „nenarušiteľnú jednotu uhorského impéria“.⁴⁴

Druhým novým momentom v obraze „slovenského ľudu/slovenskej národnosti“, objavujúcim sa v počiatočných mesiacoch svetovej vojny, je reprezentácia Slovákov ako aktívnej entity. V predvojnovom období sa „slovenský ľud“ v súvislosti s „panslávskou agitáciou“ predstavoval ako pasívna obeť, ktorá je vystavená väbeniam „panslávov“, ale odoláva. Vypuknutím vojny badať v článkoch v analyzovaných týždenníkoch v tomto ohľade zmenu. „Slovenský ľud/národnosť“ prestáva byť reprezentovaný ako pasívny element, stáva sa z neho aktívna entita, ktorá už sama vzdoruje „panslávom“ a odmieta „panslavizmus“. Z pasívne vlasteneckého „slovenského ľudu“ sa tak stáva aktívne vlastenecký, čo len potvrdzovalo reprezentáciu Slovákov ako samostatnej „národnostnej“ entity. Nemožno pochybovať o tom, že tu existuje priama súvislosť medzi bezproblémovým priebehom mobilizácie v Slováckmi obývaných oblastiach, pozitívnymi správami o udatnosti slovenských vojakov na bojiskách a vnímaním „slovenského ľudu/národnosti“ ako „protipanslávskeho“.

Neprekvapuje, že po vypuknutí vojny sa začalo v súvislosti so Slováckmi písať viac. Vychádzajúc zo zakorenených obrazov a stereotypov, v tlači kontinuálne pokračovala dichotómna reprezentácia po slovensky hovoriaceho obyvateľstva ako lojálneho „slovenského ľudu“ (hoci už sa bežne hovorilo i o „slovenskej národnosti“) a predstaviteľov slovenského nacionalistického hnutia ako vlastizradných „panslávov“. Aj keď základné formy reprezentácie ostali v oboch prípadoch nezmenené, badať malé zmeny, ktoré akoby boli predzvesťou ďalších významnejších zmien. Slováci začínajú byť jednoznačnejšie reprezentovaní ako „národnosť“, ktorá aktívne koná, vystupuje proti „panslávom“ a bojuje za uhorskú vlasť.

* * *

Takýto obraz Slovákov sa udržal v analyzovaných týždenníkoch až do konca vojny. Približne od mája 1917 však nastala zmena, najmä pokiaľ išlo o obraz predstaviteľov slovenského nacionalizmu. Súviselo to predovšetkým s vývinom situácie za hranicami Uhorska. Začiatkom roka 1917 mocnosti Dohody zverejnili svoje vojnové ciele, medzi ktorými bolo aj „oslobodenie Čechoslovákov spod cudzej nadvlády“. Pozornosť našich týždenníkov však vyvolala až deklarácia českých poslancov z 30. mája 1917 v Ríšskej rade vo Viedni. Českí poslanci v nej požadovali politické zjednotenie Čechov a Slovákov v rámci federalizovanej Rakúsko-uhorskej monarchie.⁴⁵ *Liptó* s miernym oneskorením priniesol vo svojom čísle z 1. júla 1917 obsiahly článok o českej štátoprávnej deklarácii a Slováckoch. V článku sa konštatuje, že „slovenská politika sa v posledných rokoch čo-

44 Ďalej pokračuje: „(poburovanie) ostalo obchodom národnostných buričov a len povrchnejšie a slabšie duše sa stali jeho obeťou. Uhorským národným štátom, jeho základmi, vernosťou jeho občianskych más táto hanebná práca otriasť nemohla.“ *Liptó*, roč. 24, č. 2 z 9. januára 1916.

45 Veľké budapeštianske denníky venovali českej štátoprávnej deklarácii relatívne málo miesta. Spravidla priniesli len stručnú správu o priebehu zasadnutia Ríšskej rady a českú deklaráciu označili za smiešnu a nereálnu.

raz viac poprepletala s českou, ale len politika, slovenský ľud nie“. Pisateľ článku opäť vyzdvihol vlasteneckosť Slovákov: „Spomedzi domácich národností bratský slovenský ľud lipne na Uhorsku najsilnejšie a najsebedomejšie a je v ňom aj najsilnejšie uhorské štátno-občianske povedomie. Mnohokrát o tom podal svojim správaním svedectvo, a práve preto by bolo bývalo (...) veľmi aktuálne, keby sa vodcovia slovenskej národnosti boli proti českej deklarácii ohradili jednou slovenskou deklaráciou (...), slovenská národnosť potrebuje takúto deklaráciu, aby rozptýlila všetky nedorozumenia a pochybnosti, aby opäť podala jasný dôkaz, že odsudzuje český iredentizmus. (...) Uhorsko by s radosťou prijalo taký čin vodcov slovenskej národnosti, ktorým by protestovali proti českej deklarácii, ba očakáva, že tak urobí.“ Článok ďalej ostro kritizuje „vodcov slovenskej národnosti“ (je jednoznačné, že autor článku mal na mysli predstaviteľov SNS pre ich mlčanie a varuje ich, že mlčaním škodia v prvom rade sebe, lebo „zámerom Čechov je zničenie a asimilovanie slovenskej národnosti (...). Politika maďarstva, ktorá sa zameriava na udržiavanie štátnej jednoty, nesleduje takéto sebecké a zištné ciele. Kultúru slovenskej národnosti zachováva vo svojej jedinečnosti a originalite, a ak aj boli na vnútropolitickú scénu nejaké nedorozumenia, tie ešte nemôžu byť dôvodom na to, aby slovenská národnosť presadzovala samovražednú politiku.“ Článok graduje do odsúdenia nezodpovednej pročeskej politiky „slovenských politických vodcov“ a vyzýva k aktivite tých slovenských mužov, ktorí sú vďaka svojej práci, vzdelaniu a majetku predurčení na vedenie „slovenskej národnostnej politiky“, aby prevzali iniciatívu do vlastných rúk a uviedli „úplne novú, trpezlivú politiku zakladajúcu sa na porozumení a bratskej spolupráci s uhorským [maďarským] národom“.⁴⁶ Podobný článok vyčítajúci slovenským politikom mlčanie sa objavil aj vo *Vágvölgyi Lap*. Tu dokonca redaktor zapochyboval, či sú Slováci ešte stále vernými synmi vlasti, keď vôbec neprotestujú proti českým požiadavkám, a dospel k názoru, že veru „jedna časť slovenského ľudu sympatizuje s Čechmi a ich plánni“.⁴⁷

K májovej českej štátoprávnej deklarácii zaujal stanovisko aj municipálny výbor Liptovskej župy. Vo svojom vyhlásení protestoval proti českým požiadavkám na hornouhorské župy a vyslovil presvedčenie, že „občania slovenskej národnosti“ s pobúrením rozhodne odmietajú akékoľvek útoky proti integrite uhorskej vlasti. Nakoniec liptovský župný výbor vyzval k vydaniu podobných protestných vyhlásení všetky uhorské župy. V nasledujúcich mesiacoch týždenník *Liptó* postupne zverejšňoval protesty jednotlivých žúp.⁴⁸ Nitrianske župné zhromaždenie v novembri 1917 tiež vydalo stanovisko, v ktorom odsúdilo české snahy o dezintegráciu Uhorska. Značná časť tohto protestu bola venovaná postoju Slovákov žijúcich v Nitrianskej župe: „V nesmiernych útrapách svetovej vojny naši slovenskí bratia s neochvejnou vernosťou vytrvali v gigantickom boji vedenom za

46 *A cseh deklaráció* (Česká deklarácia). *Liptó*, roč. 25, č. 26 z 1. júla 1917.

47 *A Slovenská Národná Strana. Vágvölgyi Lap*, roč. 44, č. 33 z 1. júla 1917.

48 K výzve liptovského župného výboru sa okrem žúp so slovenským obyvateľstvom svojimi protestnými vyhláseniami pridali aj župy z ostatných častí Uhorska – napr. župy Somogy, Baranya a Vas. *Megjegyzések. A Vasvármegyé határozata* (Pripomienky. Uznesenie Vašskej župy). *Liptó*, roč. 25, č. 38 z 23. septembra 1917; *Megjegyzések. A törvényhatóságok tiltakozása* (Pripomienky. Protesty municipálnych výborov). *Liptó*, roč. 25, č. 41 zo 14. októbra 1917; *Árvamegye a csehek ellen* (Oravská župa proti Čechom). *Liptó*, roč. 25, č. 48 z 2. decembra 1917. O proteste Liptovskej župy a niekoľkých ďalších žúp prinášali správy aj ostatné týždenníky.

*zachovanie a udržanie jednoty uhorskej vlasti; v spoločne preliatej krvi a v spoločných útrapách zároveň vidíme bezpečnú záruku toho, že slovenský ľud našej župy v súlade s municipálnym výborom župy s rovnakým pobúrením a vlasteneckým opovrhnutím odsúdi všetky pokusy Čechov zviest' ho k poburovaniu a zrade.*⁴⁹

V citovaných pasážach je hneď na prvý pohľad zjavné, že Slováci sú teraz už jednoznačne reprezentovaní ako „národnosť“, ktorá disponuje vlastnou originalitou a jedinečnosťou (a ktorá je ohrozovaná asimilačnými snahami českých politikov) a predstaviteľia SNS ako zástupcovia, „vodcovia slovenskej národnosti“. Je zaujímavé, že k týmto zmenám došlo náhle, pred májom 1917 im nič nenasvedčovalo. V skutočnosti okrem týždenníka *Liptó* v ostatných sledovaných týždenníkoch od druhej polovice roka 1915 silne ubúdali články, v ktorých by sa v akomkoľvek kontexte písalo o Slovákoch, a od nástupu roku 1916 až do júna 1917 sa články o „slovenskom ľude/slovenskej národnosti“ či „panslávoch“ objavovali skôr ojedinele.⁵⁰ Týždenníky ďalej sledovali osudy svojich plukov, informovali o ich pohyboch, tiež pokračovali články z pera frontových vojakov (dôstojníkov), ale úplne sa prestalo osobitne zdôrazňovať hrdinstvo slovenských vojakov. Výnimku v tomto ohľade tvoril len *Liptó*, ale aj tu bola dikcia článkov rovnaká ako v predošlých rokoch.⁵¹ V istom zmysle nie je až takým prekvapujúcim fakt, že namiesto „slovenského ľudu“ sa začalo jednoznačne písať o svojbýtnej „slovenskej národnosti“ a že sa úplne prestalo hovoriť o Slovákoch ako o súčasť „uhorského národa“. Prekvapujúcejší je náhly a rázny obrat od reprezentácie predstaviteľov SNS ako „panslávov“ k ich reprezentácii ako „vodcov slovenskej národnosti“ (hoci ako nekompetentných a takých, ktorých by bolo lepšie vystriedať kvalifikovanejšími osobami). Príčiny tejto zmeny treba hľadať v zahraničnopolitických súvislostiach.

V priebehu rokov 1915 – 1916 sa českí a slovenskí exiloví politici dokázali zorganizovať do tej miery (parížska Česko-slovenská národná rada – ČSNR), že boli schopní presadiť organizovanie a naverbovanie česko-slovenských légií spomedzi vojnových zajatcov, ktoré boli nasadené v bojoch na východnom fronte. Vyvíjali účinnú politickú činnosť v prospech naplnenia svojich cieľov na vládnych úrovniach vo Francúzsku, Veľkej Británii, v Rusku a čiastočne aj v USA. Boli schopní vyvíjať efektívnu propagandistickú činnosť v štátoch Dohody a v USA, čo sa medziiným odrazilo v tom, že medzi vojnové ciele Dohody bolo začiatkom roka 1917 zaradené i „oslobodenie Čechoslovákov spod cudzej nadvlády“. Nemenej podstatným momentom bolo, že predstavitelia

49 Text uznesenia municipálneho výboru v plnom znení zverejnil spolu s komentárom v článku *A cseh támadások* (České útoky). *Nyitramegyei Szemle*, roč. 25, č. 46 z 18. novembra 1917.

50 Napr. v januári 1917 *Nyitravármegye* uverejnil článok istého Ágostona Petráska (pravdepodobne ide o katolíckeho kňaza jednej z obcí Nitrianskej župy) *A tót nép és a sajtó* (Slovenský ľud a tlač), v ktorom odmieta šovinizmus obidvoch strán – tak uhorský/maďarský, ako slovenský – ako škodlivý, lebo šovinizmus len škodí „slovenskému ľudu“. Jeho nepriatelia dokážu takto jednoduchšie zneužiť jeho „zaostalosť, úprimnosť a baraniu trpezlivosť“ vo svoj prospech. Ďalej v článku však odsudzujú „extrémistickú slovenskú národnostnú tlač“, ktorá je prevažne v rukách evanjelikov a ktorej vplyv by bolo potrebné vyvážiť založením slovenských lojalistických grajciarových novín.

51 *Liptó* ešte aj v priebehu roka 1916 vytrvalo zdôrazňovalo húževnatosť, hrdinkosť a vernosť slovenských vojakov. *Hatvanheteseink dicsősége* (Sláva našich sedemašesťdesiatnikov). *Liptó*, roč. 24, č. 27 z 2. júla 1916; *A 67. gyalogezred hőstes harcai* (Hrdinské boje 67. pešieho pluku). *Liptó*, roč. 24, č. 33 z 13. augusta 1916; *Megjegyzések. A 67-esek ujjab dicsérete* (Pripomienky. Ďalšia chvála sedemašesťdesiatnikov). *Liptó*, roč. 24, č. 35 z 27. augusta 1916.

česko-slovenského exilu výlučne presadzovali vo svojich propagandistických materiáloch, ako aj v dokumentoch vydávaných ČSNR pojem „československý národ“, a čo je ešte dôležitejšie, dokázali presadiť tento pojem aj do slovníka vrcholných predstaviteľov mocností Dohody. To bol dôležitý moment, lebo to znamenalo, že sa vôbec nehovorilo o Slovákoch, o „slovenskej národnosti“ či „slovenskom národe“, ale výlučne o „československom národe“, ktorého jedna vetva trpí v Uhorsku pod jarmom poroby a toto utrpenie možno ukončiť len jej vydelením z Uhorska a pripojením k predlitavskej českej vetve. Činnosť a ciele rakúsko-uhorských exilových politikov (českých, slovenských, juhoslovanských, poľských) bola tak rakúsko-uhorským, ako i nemeckým *establishmentom* ostro sledovaná a informácie o nej nevyhnutne prenikli aj na verejnosť.⁵² Spočiatku však aktivity exilových skupín boli reprezentované len ako nepriateľská propagandistická činnosť financovaná štátmi Dohody, a nie ako reálna hrozba pre vnútornú stabilitu, resp. integritu rakúsko-uhorského súštátia. Situácia sa však radikálne zmenila deklaráciou českých poslancov (tiež podobnými deklaráciami juhoslovanského klubu a ukrajinských poslancov, ktoré nasledovali krátko po nej). Prezentácia požiadavky o spojenie oblastí severného Uhorska s Čechami do jedného celku v rámci federalizovanej monarchie na najvyššom politickom fóre Predlitavska dávala otázku dezintegrácie Uhorska nový rozmer oficiálneho a legitímneho (predlitavskou vládou mocou akceptovaného) politického programu. Samozrejme, uhorská vláda deklaráciu českých poslancov ostro odsúdila. István Tisza z pozície ministerského predsedu v razantnej reči prednesenej v uhorskom parlamente odkázal „*hands-off*“ každému, kto by chcel siahnuť na integritu Uhorska a jeho paritné postavenie v rámci dualistického usporiadania.⁵³ Nad rámec tohto odmietnutia snáh o narušenie integrity štátu, sa však uhorské vládne kruhy otázku českej deklarácie v ďalších mesiacoch (až do roku 1918) na verejnosti nevenovali.⁵⁴

Podstatne viac vzrušenia vyvolal májový akt českých poslancov medzi miestnymi hornouhorskými uhorskými/maďarskými nacionalistickými elitami. Ako sme mohli vidieť, popri odmietaní akéhokoľvek zasahovania do integrity Uhorska sa v článkoch publikovaných v sledovaných týždenníkoch objavuje snaha o získanie podporného sta-

52 Hoci v našich týždenníkoch sa o česko-slovenskom exile začalo písať až po máji 1917, nemožno pochybovať o tom, že redaktori mali vedomosť o existencii ČSNR, ako aj o česko-slovenských jednotkách na východnom fronte už mesiace predtým.

53 Vermes, G.: c. d., s. 442.

54 V auguste 1917 sa údajne organizovala 80-členná deputácia Slovákov, ktorá mala prísť do Budapešti a pred uhorským ministerským predsedom nejakým spôsobom demonštrovať lojalitu a odmietnuť českú štátoprávnú deklaráciu. Jediným zdrojom tejto informácie je však len tvrdenie v pamätiach Vavra Šrobára: „*V prvej polovici augusta r. 1917 rozletela sa po Slovensku zvesť, že slovenskí národovci zo všetkých stolíc majú ísť do Pešti (...) na audienciu k ministerskému predsedovi gr. Št. Tiszovi. (...) že nám stavajú do výhľadu županstvá, gymnázium, jazykové ústupky v administrácii a pri súdoch a že i tlačí slovenskej sa má ulaviť od cenzúry (...) Celá akcia vychodila z T. Sv. Martina a tuším, že vedená bola na popud pohraničného kapitána B. (Jenő Berzeviczy) a pána Dr. M (Ján Mudroň).*“ Obaja menovaní, J. Berzeviczy a J. Mudroň už aj predtým spolupracovali na aktivitách podobného charakteru (pozri pozn. č. 56), čo by nasvedčovalo autenticite tejto informácie. Na druhej strane sa však zatiaľ nepodarilo nájsť žiadny ďalší prameň, ktorý by potvrdzoval Šrobárovo tvrdenie o príprave 80-člennej deputácie. Šrobárovej spomienke na dôveryhodnosti nepridáva ani jeho tvrdenie, že v auguste 1917 bol ministerským predsedom I. Tisza (abdikoval 15. júna 1917) a nakoniec aj zoznam „ústupkov“, ktoré mali Slováci dostať od vlády ako odmenu za demonštráciu lojality znie veľmi nepravdepodobne. ŠROBÁR, V.: *Pamäti z vojny a z väzenia (1914 – 1918)*. Druhé vydanie. Turčiansky Sv. Martin 1946, s. 57 – 64, citat' za s. 57 – 58.

noviska aj „*lojálneho slovenského ľudu/národnosti*“. Aby sa popreli tvrdenia, že hornouhorské župy sú obývané „Čechoslovákmi“, bolo slovensky hovoriace obyvateľstvo teraz už v plnej miere reprezentované ako nezávislá „národnostná entita“, ktorá je vo svojej individualite pôvodná a jedinečná. Problémom bolo, že neexistovala žiadna organizovaná prouhorská slovenská politická sila, ktorá by vydala dôveryhodne znejúcu deklaráciu hlásiacu sa k integrite Uhorska.⁵⁵ Jedinou alternatívou bolo presvedčiť na akt vyhlásenia lojality predstaviteľov SNS.⁵⁶ Následkom bol radikálny posun od odmietania politikov SNS ako „vlastizravných panslávov“ k ich akceptovaniu a reprezentovaniu ako „vodcov slovenskej národnosti“. V priebehu druhej polovice roka 1917 a ešte markantnejšie v roku 1918 došlo k paradoxnej situácii, keď redaktori sledovaných týždenníkov – vidiac neochotu predstaviteľov SNS v deklarácii odmietnuť české požiadavky na oblasti severného Uhorska – varujú „slovenských vodcov“ pred hrozbou českej asimilácie, zdôrazňujú, že Slováci sú samostatnou „národnosťou“, ktorá nie je súčasťou ani „českého/československého“, ani „uhorského národa“ (hoci to posledné sa neprezentovalo explicitne).

V mesiacoch nasledujúcich po májovej deklarácii českého klubu vo videnskej Ríšskej rade venovali liptovský a nitrianske týždenníky otázke českých požiadaviek čoraz viac priestoru. Na zobrazovaní politikov SNS ako zástupcov či vodcov „slovenskej národnosti“ sa už do konca vojny nič nemení. V prípade reprezentácie „slovenskej národnosti“ sa menší dôraz kladie na zdôrazňovanie jej lojality voči uhorskej vlasti, o to väčší na vysvetľovanie nebezpečenstva, ktoré Slovákom hrozí z orientácie na českú politiku. Redaktori analyzovaných týždenníkov vo svojich článkoch napádali Čechov, obviňovali ich z vlastizrady a iredentizmu, odsudzujúco sa vyjadrovali o českých vojakoch, ktorí masovo dezertovali, a dávali voči nim do kontrastu slovenských vojakov, ktorí udane bojujú za vlasť. Na základe správ z budapeštianskej a videnskej tlače tiež začali informovať o parížskej ČSNR a o česko-slovenských légiách v Rusku a neskôr aj vo Francúzsku. Opakovane vyčítali slovenským politikom, že svojím mlčaním nahrávajú Čechom, a vyzývali ich, aby protestovali proti českým požiadavkám.

55 V roku 1915 sa liptovskomikuláškysky pohraničný kapitán J. Berzeviczy a hornouhorský vládnny komisár barón Lajos Kürthy pokúšali prostredníctvom Dr. J. Mudroňa (syna dlhoročného predsedu SNS Pavla Mudroňa) založiť novú slovenskú uhorskú lojalistickú politickú stranu a súčasne vylákať od predstaviteľov SNS deklaráciu lojality strany k uhorskej vláde, avšak s neúspechom. Viac k tomu pozri VÖRÖS, L.: *Tisza István nemzetiségi politikája és a szlovákok (1913 – 1915)*. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle. 6, 2004, č. 1, s. 155 – 164; a SZARKA, L.: *Szlovák nemzetiségi fejlődés...* (Slovenský národný vývin). c. d., s. 265 – 275.

56 Napokon myšlienka akceptovania SNS, resp. tzv. martinskej skupiny SNS ako legitímnej politickej sily nebola nová. V rokoch 1913 – 1914 získala Tiszova politika komunikácie s predstaviteľmi nemaďarských strán podporu aj v časti lokálnych hornouhorských nacionalistických kruhov. Najznámejšou bola už spomínaná iniciatíva Lajosa Steiera, redaktora týždenníka *Liptó*, ktorý presadzoval politiku podpory konzervatívneho krídla SNS v záujme neutralizácie silnejšej radikálnej „čechoslovakisticky“ orientovanej generácie mladých slovenských nacionalistov. Súčasťou tejto politiky mali byť aj ústretové kroky voči minimálnym požiadavkám SNS v oblasti školstva a kultúry. Preto vôbec neprekvapuje, že spomedzi analyzovaných týždenníkov práve *Liptó* udával tón v písaní proti „čechoslovakizmu“ a v zdôrazňovaní ohrozenosti „slovenskej národnosti“ „českým imperializmom“. Pozri literatúru uvedenú v pozn. č. 21 a 56.

V auguste 1917 vyšli v *Nyitra megyei Szemle*, *Nyitra vármegye* a *Liptó* veľmi ostré články, ktoré reagovali na správu uverejnenú vo viedenskom *Reichsposte*.⁵⁷ Článok *Reichspostu* sa odvolával na reportáž istého českého denníka, podľa ktorého uhorský minister vnútra navrhol možnosť zriadenia slovenskej autonómnej oblasti vo forme nitrianskeho kniežatstva, ku ktorému by sa mali pripojiť aj oblasti počestenej, ale pôvodne slovenskej Moravy. Všetky tri uvedené týždenníky rázne popreli pravdivosť týchto informácií a zverejnili aj oficiálne odmietavé stanovisko uhorskej vlády. Zároveň však uhorskú vládu kritizovali, že prehliada české provokácie a nepristupuje k riešeniu problému s dostatočnou razanciou. Kritike podrobili aj viedenskú tlač, ktorej zazlievali, že berie „české blúznenia“ príliš vážne a tým, že o nich pravidelne informuje, budí zdieňanie ich politickej reálnosti a vážnosti. Podobnú kritiku zožala aj rakúska vláda a cenzúra. V nasledujúcich mesiacoch sa predovšetkým *Liptó* čoraz viacej venoval českým územným požiadavkám. Menej, ale tiež vo zvýšenej miere písali o tejto otázke aj *Nyitra megyei Szemle*, *Nyitra vármegye* a *Vágvölgyi Lap*. V článkoch popri útokoch na českých politikov naďalej prevládala ostrá kritika rakúskej (viedenskej) tlače a rakúskej cenzúry. Badateľná bola aj rastúca nervozita zapríčinená mlčaním slovenských politikov. Čoraz nástojčivejšie sa opakovali výzvy smerované k predstaviteľom SNS, aby sa dištancovali od Čechov. V článkoch z jesene 1917 sa opätovne zdôrazňovala lojalita „slovenského ľudu“ a jeho odmietanie českých snáh o odtrhnutie hornouhorských žúp.⁵⁸ Slovenským politikom sa okrem toho, že sa nedištancujú od dezintegračných požiadaviek Čechov, vyčítalo predovšetkým to, že vôbec neprotestujú, keď českí politici hovoria o „československom národe“. Slovenskí politici tak svojím mlčaním vraj dávajú najavo, že im neprekáža, že Česi si takto osobujú právo hovoriť aj v mene Slovákov. Táto výčitka voči predstaviteľom SNS nabrala na význame obzvlášť po 16. decembri 1917, keď francúzsky prezident Raymond Poincaré dekrétom povolil zriadenie autonómnej česko-slovenskej armády vo Francúzsku, ktorá politicky mala podliehať parížskej ČSNR.⁵⁹ *Liptó* to komentoval nasledovne: „Česi chcú takýmto spôsobom za každú cenu kompromitovať Slovákov, aby tak dokázali pravdivosť ľži, podľa ktorej Česi a Slováci tvoria jeden národ.“ V tom istom článku autor varoval: „Takáto prezentácia Slovákov však môže mať veľmi neprijemné následky (pre Slovákov), ak sa ich vodcovia čo najdôraznejšie neohradia proti takejto taktike českých zradcov.“⁶⁰

57 *A nyitrai fejedelemség* (Nitrianske kniežatstvo). *Nyitra megyei Szemle*, roč. 25, č. 34 z 26. augusta 1917; *A nyitrai tót fejedelemség* (Nitrianske slovenské kniežatstvo). *Nyitra vármegye*, roč. 8, č. 34 z 24. augusta 1917; *A cseh fantázia* (Česká fantázia). *Liptó*, roč. 25, č. 34 z 26. augusta 1917.

58 *Megjegyzések. A cseh követelések* (Pripomienky. České požiadavky). *Liptó*, roč. 25, č. 40 zo 7. októbra 1917; *A tót megyék* (Slovenské župy). *Nyitra vármegye*, roč. 8, č. 38 z 21. septembra 1917; *A cseh támadások* (České útoky). *Nyitra megyei Szemle*, roč. 25, č. 46 z 18. novembra 1917.

59 ŠEDIVÝ, I.: *Češi, české země a velká válka 1914 – 1918*. NLN, Praha 2001, s. 335 – 336.

60 *Megjegyzések. A cseh-tót brigád* (Pripomienky. Česko-slovenská brigáda). *Liptó*, roč. 25, č. 52 z 30. decembra 1917. V ďalšom čísle sa *Liptó* vrátil k tejto otázke v súvislosti s knihou E. Beneša *Bohemia's Case for Independence*, ktorá vyšla v Londýne roku 1917. Beneš v nej okrem iného uvádza, že z rakúsko-uhorskej armády dezertovalo do začiatku roka vyše 350-tisíc Čechoslovákov. *Liptó* proti tomuto tvrdeniu protestuje, lebo „Slováci vždy verne bojovali za kráľa a vlasť“. Ďalej konštatuje, že Česi sa takýmto spôsobom snažia manipulovať Slovákov, lebo v tej „podvodníckej Česko-slovenskej národnej rade sotva sú nejakí Slováci“. *Megjegyzések. Benesch dr. könyve* (Pripomienky. Kniha Dr. Beneša). *Liptó*, roč. 26, č. 1 zo 6. januára 1918.

V podobnom duchu pokračovali články aj v roku 1918, hoci na tzv. Trojkráľovú deklaráciu českých poslancov zo 6. januára 1918 nereagovali nami analyzované týždenníky tak intenzívne ako na májovú štátoprávnu deklaráciu z predošlého roka. Dlhší článok, aj to s oneskorením, priniesol len týždenník *Nyitrávármegye*. V článku na titulnej strane uverejnil text protestného vyhlásenia, ktoré koncom januára 1918 predostrel na schválenie zastupiteľstvám všetkých obcí Myjavského okresu miestny hlavný slúžny Dr. Gyula Filberger. Vyhlásenie, ktoré údajne s nadšením podporilo aj miestne slovenské obyvateľstvo, protestovalo proti českým anekčným snahám a proti tomu, že o armáde naverbovanej z „českých vlastizradcov“ hovoria ako o „československej armáde“. Podľa Filbergera myjavskí Slováci, ktorí v „dávno uplynulých dobách“ patrili medzi najagilnejších podporovateľov „slovenskej národnostnej agitácie“, ukázali, že rozhodne odmietajú „české lúpežné zámery“, lebo „statočná duša slovenského ľudu, slovenského ľudu, ktorý na bojiskách podal najkrajší dôkaz toho, že nezavrhuje vernosť vlasti a že české plány nenájdu uňho oporu, využila teda jedinú ponúkajúcu sa príležitosť, aby prostredníctvom (...) obecných zastupiteľstiev odmietla lúpežné snahy Čechov a medzinárodné lži o útlaku národnosti“.⁶¹ Tento článok je zaujímavý aj preto, lebo ako jeden z mála dokladá tvrdenie o vlasteneckosti „slovenského ľudu“ konkrétnym dôkazom.⁶²

Téma českých politických aspirácií a mlčania slovenských politikov sa opäť výraznejšie dostávala do popredia od apríla a mája 1918. V týchto a nasledujúcich mesiacoch až do konca vojny predovšetkým *Liptó* preberal v svojich článkoch otázky týkajúce sa českej politiky a slovenskej politickej pasivity.⁶³ Tento týždenník pokračoval v zdôrazňovaní, že „slovenský ľud/slovenská národnosť“ nesúhlasí s českými požiadavkami, že je proti odtrhnutiu hornouhorských žúp od Uhorska a že „s opovrhnutím pozerá na vlastizradných Slovákov“, ktorí sa pridali k Čechom. V článkoch je zakaždým zahrnu-

61 Oplatí sa zacytovať aj z textu protestného vyhlásenia schváleného zastupiteľstvami myjavských obcí: „Obyvateľstvo slovenskej reči našej obce protestuje (...) proti pomenovaniu armády regrutovanej našimi nepriateľmi z českých vlastizradcov ako česko-slovenskej a vyhlasuje, že s hnusom odsudzuje vlastizradcov a opovrhuje nimi a že v zahraničí sú azda takí Slováci, ktorí po dlhzej dobe, zdržiavajúc sa ďaleko od vlasti, tam poblúdili, dali sa na platenú agitáciu proti Uhorsku a znižili sa k odpornému hriechu vlastizradcov, týchto však už ďalej nepovažuje za Slovákov a s plným vedomím konštatuje, že všetci naši slovenskí národnostní vojaci bojujúci za vlasť a kráľa si verne a svedomito vykonávali a vykonávajú svoju službu a z ich radov nezvyšiel ani jeden zradca, preto teda pomenovanie česko-slovenská brigáda nie je ničím iným ako svet zavádzajúcim osočujúcim humbugom, ktorý v mene všetkých uhorských Slovákov odmieta.“ *Tiltakozás* (Protest). *Nyitrávármegye*, roč. 9, č. 5 z 1. februára 1918.

62 Samozrejme, je nanajvyš nepravdepodobné, že by myjavské slovenské obyvateľstvo podporilo takéto vyhlásenie, obecné zastupiteľstvá myjavských obcí nemožno považovať za reprezentatívne inštitúcie miestnych komunit. Napriek tomu, správa, že „slovenský myjavský ľud“ podporil takéto protičeské uhorské vlastenecké vyhlásenie bola v súlade s tradičnou reprezentáciou „slovenského ľudu“ ako lojálneho elementu, preto táto vôbec nemusela v danej dobe pôsobiť nedôveryhodne.

63 Zaujímavé je, že *Nyitrávármegye*, ako i *Vágvölgyi Lap* sa k týmto otázkam po júni 1918 takmer úplne prestali vyjadrovať. Podstatne zriedkavejšie písali o politických otázkach, takisto aj o situácii na frontoch. Väčšina článkov sa venovala regionálnym záležitostiam, zásobovacím ťažkostiam, informovaniu o hroziacich epidémiách a podobne. Žiaľ, v prípade týchto týždenníkov sa môj výskum zastavil pri číslach zo septembra 1918, lebo ako drvivá väčšina maďarských lokálnych týždenníkov, aj tieto prestali koncom septembra 1918 vychádzať. *Nyitramegyei Szemle* síce vychádzal až do konca roka 1918, nepodarilo sa mi však na štúdium získať čísla z jesene 1918. Možnosť sledovať čísla až do novembra 1918 bola len pri týždenníku *Liptó*, ktorý vo všeobecnosti poskytoval najviac materiálu na analýzu.

tý i protest proti používaniu pojmu „československý národ“. Úplne sa prestalo hovoriť o prináležaní Slovákov k „uhorskému národu“, práve naopak, zdôrazňovala sa samobytnosť, jedinečnosť a odlišnosť Slovákov od Čechov. Varovali slovenských politikov pred koketovaním s českými plánmi, lebo Česi chcú len expandovať na východ a posilniť svoj národ asimilovaním Slovákov. *Liptó* v marci 1918 opäť vyzval politikov SNS, aby vystúpili z pasivity a v záujme samobytnosti Slovákov protestovali proti českým požiadavkám: „*Bolo by vhodné a múdre (...), keby Slovenská národnostná strana zanechala pasivitu a zaujala voči Čechom také stanovisko, ktoré si vyžaduje osobitá a neodvislá individualita slovenskej národnosti. Jedine táto aktivita môže znamenať z hľadiska Slovákov krajšiu a lepšiu budúcnosť. (...) Dúfame, že sa medzi vedúcimi mužmi Slovenskej národnostnej strany nájdú takí uvážení muži s triezvym úsudkom*“, ktorí budú schopní zabrániť českému záškodníctvu, ktorého jediným cieľom je „*priniesť Slovákom skazu*“.⁶⁴

Zároveň sa objavovali články, v ktorých badať tendencie k istej sebareflexii a náchylnosť na uznanie slovenských jazykovo-kultúrnych práv (predovšetkým v oblasti školstva), tvoriacich základ programu slovenských nacionalistov. *Vágvölgyi Lap* začiatkom mája 1918 uverejnil článok, v ktorom síce jeho autor kritizoval predstaviteľov SNS za to, že zotrávajú v pasivite a nezaujímajú nijaké stanovisko k českým požiadavkám, zároveň však priznával, že príčinou toho je sčasti aj doterajšia pomýlená národnostná politika uhorských vlád. Pisateľ článku nevidel žiadny rozumný dôvod na to, aby Slováci nemohli mať slovenské školy, lebo jednak sú spomedzi „národností“ Uhrom (Maďarom) najbližší a jednak im právo na vlastné školy zabezpečuje „národnostný zákon“. Tiež bolo chybou zatvoriť tri slovenské gymnáziá a Maticu slovenskú. Nemali sa zrušiť, malo sa len vymeniť vedenie týchto inštitúcií.⁶⁵

V apríli 1918 vyvolalo prudké reakcie tlače manifestačné stretnutie českých politikov v Prahe, ktorého hlavným cieľom bolo protestovať proti ostrým výrokom grófa Ottokara Czernina, v ktorých napadol českých politikov.⁶⁶ Širším zmyslom tohto stretnutia však bola manifestácia proti monarchii, čoho prejavom bola tzv. národná prísaha českých po-

64 *Passzivitás vagy aktivitás* (Pasivita či aktivita). *Liptó*, roč. 26, č. 13 z 31. marca 1918.

65 Totiž neblahým následkom ich zrušenia – pokračuje článok – je, že Slováci posielajú svoje deti do českých škôl, odkiaľ „*dostávame späť ultračeským duchom predchnutých ultraslovákov, ktorí nenávidia Uhrov (Maďarov)*“. *Tót dolgok* (Slovenské veci). *Vágvölgyi Lap*, roč. 45, č. 18 z 5. mája 1918. Články písané v podobnom duchu sa objavujú i v *Nyitrávármegye* v čísle 23 zo 7. júna 1918 a v č. 24 zo 14. júna 1918.

66 ŠEDIVÝ, I.: c. d., s. 330. Stretnutie prebehlo 13. apríla 1918 a reagovalo na Czerninov prejav z 2. apríla prednesený na viedenskej mestskej rade, v ktorom minister zahraničia monarchie ostro kritizoval českých politikov. Czernin vo svojom prejave rozlišoval medzi „*českým národom*“, ktorý „*veľku zmysľa lojálne rakúsky*“ a „*úbohým Masarykom*“ a jemu podobnými vlastizradnými českými politikmi v monarchii. Okrem iného im vyčítal i to, že chcú „*vytrhnúť časti z uhorského štátu*“. Czerninov prejav je publikovaný in: *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914 – 1918*. V. Rok 1918. Praha 1997, dok. č. 38, s. 146 – 148. V súvislosti s Czerninovým prejavom *Vágvölgyi Lap* skonštatoval, že „*to, čo gróf Czernin (...) povedal o českom ľude, t. j. že je lojálny a rakúsky zmysľajúci, môžeme v uhorskom kontexte povedať i my o našom slovenskom ľude (...), preto je neprípustné, aby nejakí buriči bez duše očienili (jeho) dobré meno*“. *Tót dolgok* (Slovenské veci). *Vágvölgyi Lap*, roč. 45, č. 18 z 5. mája 1918.

litikov, v ktorej sa hovorilo o „československom národe“.⁶⁷ Na tomto zhromaždení sa podľa týždenníka *Liptó* zúčastnilo aj niekoľko slovenských politikov. Tých označil za zradcov, ktorí nezastupujú „slovenský ľud“. V tom istom článku poznamenal: „*Pražské zasadnutie, aj keď bolo namierené proti Czerninovi, bolo vlastne demonštráciou v prospech česko-slovenského zjednotenia, lebo manifest vydaný zhromaždením je adresovaný česko-slovenskému národu; teda aj zasadnutie bolo zasadnutím Čecho-Slovákov.*“⁶⁸

V máji 1918 vyvolali ďalšie prudké reakcie dve udalosti: prvomájová demonštrácia v Liptovskom Sv. Mikuláši, na ktorej sa z iniciatívy Vavra Šrobára schválila tzv. mikulášska rezolúcia, a oslava 50. výročia založenia Národného divadla v Prahe, na ktorej sa zúčastnila aj slovenská delegácia vedená Pavlom Országhom Hviezdoslavom.⁶⁹

Podľa týždenníka *Liptó* česká a viedenská tlač interpretovala mikulášsku rezolúciu ako prihlásenie sa Slovákov k „československému národu“. Redaktor *Liptó* takúto interpretáciu čo najrozhodnejšie zamietol s tým, že rezolúcia nevyjadruje vôľu Slovákov: „(český) *iredentizmus nemôže v Uhorsku zapustiť hlboké korene, lebo Slováci vedia, že Česi útočia na ich existenciu, chcú ich pohltiť, aby tak znásobili svoje sily.*“⁷⁰ Taktiež účasť slovenskej delegácie na pražských slávnostiach bola pre *Liptó* sklamaním. Konštatoval, že triezve a zodpovedné elementy sa vytratilí zo slovenskej politiky a prenechali priestor „*úplne neschopným, diletantským a nezodpovedným ľuďom*“, ktorí posluhujú českej politike napriek tomu, že „*tisíce Slovákov hrdinsky bojujú s nepriateľom a s opovrhnutím hovoria o Čechoch*“. Nakoniec dodal, že uhorské orgány ešte nie sú na tom tak zle ako rakúske, a preto si poradia s týmito vlastizradcami, lebo „(v Uhorsku) *je len malá izolovaná skupinka prívržencov česko-slovenskej jednoty a slovenský ľud Čechmi poháda a opovrhuje*“.⁷¹

Po máji 1918 vďaka týmto dvom udalostiam už bolo zrejmé, že jedna časť slovenských politikov sa jednoznačne orientuje na české snahy o utvorenie Česko-Slovenska

67 ŠEDIVÝ, I.: c. d., s. 330 – 331. Text národnej prisahy, ktorú na stretnutí predniesol Alois Jirásek, je publikovaný in: *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914 – 1918*. V. c. d., dok. č. 42, s. 151 – 153.

68 *Megjegyzések. Nad Tatram sa blíska* (Pripomienky. Nad Tatrou sa blýska). *Liptó*, roč. 26, č. 16 z 21. apríla 1918.

69 Oslavy sa uskutočnili v dňoch 15. až 17. mája 1918 v Prahe. Na týchto veľkolepých oslavách, ktoré boli súčasne demonštráciou proti monarchii, sa okrem dvadsaťčlennej slovenskej delegácie zúčastnili aj chorvátski, slovinskí, bosnianski, poľskí a talianski politici. HRONSKÝ, M.: c. d., s. 247 – 250.

70 *Egy körmenetről* (O jednom okružnom sprievode). *Liptó*, roč. 26, č. 18 z 5. mája 1918. Šrobárova akcia vzbudila v redakcii týždenníka *Liptó* veľkú pozornosť, lebo sa k nej vrátila aj v článku písanom o oslavách 50. výročia založenia Národného divadla v Prahe (pozri pozn. č.72) a po mesiaci znovu uverejnila o liptovskej prvomájovej manifestácii obsahly článok. Opäť tu popiera, že na liptovskomikulášskom zhromaždení išlo o demonštráciu prináležania Slovákov k „československému národu“. Českú „*anexionistickú politiku*“ označuje za úplne nereálnu a varuje slovenských politikov, že spolievať sa s Čechmi znamená samovraždu. Nakoniec opäť je tu klišeovitá konštatácia, že „*Slováci, s výnimkou jedného dvoch dobrodruhov, sú proti českým aspiráciám a slovenský vojak považuje za urážku, keď ho majú za Čecha*“. *Volt-e Liptószentmiklóson cseh-tót manifestáció?* (Bola v Liptovskom Sv. Mikuláši česko-slovenská manifestácia?). *Liptó*, roč. 26, č. 22 z 2. júna 1918; tiež pozri pozn. č. 73.

71 *A prágai események* (Pražské udalosti). *Liptó*, roč. 26, č. 21 z 26. mája 1918. *Nyitavármegye* v súvislosti s pražskými oslavami uverejnil len krátku správu, v ktorej nesprávne tvrdí, že na oslavách sa zúčastnili Chorváti, Slovinci, Bosniaci a Srbi, ale „*uhorskí Slováci neprišli, čo malo za následok nemalé sklamanie*“. *A tótok nem jöttek el* (Slováci neprišli). *Nyitavármegye*, roč. 9, č. 22 z 31. mája 1918.

a druhá časť vyčkáva, aký bude ďalší vývin udalostí. V nasledujúcich mesiacoch sa týždenník *Liptó* obmedzil už len na niekoľko protestných článkov, v ktorých neustále opakoval, že slovenská politika nezastupuje záujmy „slovenského ľudu/slovenskej národnosti“, keď sa snaží o jeho/jej pripojenie k Čechám. Slovenských politikov vyzýva, aby v mene „slovenského ľudu“ slávnostne protestovali proti českým útokom, kým ešte nie je neskoro.⁷² V týchto článkoch už cítiť pocit beznádeje a bezmocnosti. V polovičke októbra 1918 *Liptó* konštatoval, že slovenskí politici majú na pleciach veľkú zodpovednosť, lebo sa musia rozhodnúť, ktorým smerom sa vyberú. Ak sa pridajú k Čechom, tak veľmi skoro stratia svoju národnosť, jazyk, ako aj možnosť slobodne podnikat'.⁷³ O ďalšie dva týždne, deň pred vyhlásením Česko-Slovenska, *Liptó* už písal o Slovákoch ako o „ľude“, ktorý má právo na nezávislú „národnú existenciu“(!): „Prečo nedeklarujú (Slováci) na základe wilsonovského práva na sebaurčenie svoju úplnú nezávislosť, prečo nevyhlásia, že v tejto osudnej chvíli jasne vidia svoju situáciu a nechcú sa utopiť ani v jednom, ani v druhom národe?“ Toto je podľa autora článku jediný správny smer, ktorý sleduje záujmy „slovenského ľudu“. A Slováci by nemali dopustiť, aby v ich mene pred celou Európou a pred celým svetom hovorili a rozhodovali Česi, lebo „dnes je už aj slovenský ľud v takej situácii, že jeho slová počuje a vypočuje celý svet. A ako ľud, ktorý chce presadiť svoje vlastné národné záujmy, nemal by sa báť plebiscitu“. Pisateľ článku vyzval Slovákov, aby o svojom osude slobodne rozhodli v plebiscite ako slobodný „národ“.⁷⁴

Analýza našich piatich týždenníkov priniesla do istej miery prekvapujúce výsledky. Pozvoľná zmena od reprezentácie po slovensky hovoriaceho obyvateľstva ako „národnosti“ namiesto „ľudu“ tesne pred vypuknutím vojny sa v prvých rokoch vojny ďalej potvrdzovala. Z uvedených citátov sa dá odvodiť jednoznačný záver, že hoci popri kategórii „národnosti“ sa ďalej používala i kategória „ľudu“, obe v tomto období už fungovali ako plnohodnotné synonymá (t. j. zotrel sa medzi nimi ten významový rozdiel, ktorý tieto termíny implikovali v období prinajmenšom od 80. rokov 19. storočia až do konca prvého decénia 20. storočia). V posledných dvoch rokoch vojny dochádzalo pod vplyvom politických udalostí za hranicami Uhorska (činnosť českých a slovenských exilových politikov, deklarácie českých politikov vo viedenskej Ríšskej rade) k významnej zmene v obraze Slovákov. Zdôrazňovala sa originalita a jedinečnosť slovenskej kultúry a jazyka, ktoré sú úplne odlišné od českej. Súčasne sa upozorňovalo na nebezpečenstvo

72 *Megjegyzések. A cseh-tót nemzeti tanács* (Pripomienky. Česko-slovenská národná rada). *Liptó*, roč. 26, č. 31 z 28. júla 1918; *Ismét kisért a Liptószentmiklósi népgyűlés* (Ľudové zhromaždenie v Liptovskom Sv. Mikuláši opäť straší). *Liptó*, roč. 26, č. 36 z 1. septembra 1918.

73 *A béke* (Mier). *Liptó*, roč. 26, č. 42 z 13. októbra 1918.

74 Článok sa začína vyhlásením, že o prináležaní Horného Uhorska by sa malo rozhodnúť v plebiscite, ale česká a slovenská tlač sú proti, lebo „*utláčaný ľud nemôže hlasovať v tieni bajonetov*“. Ak sa však Slováci dostanú pod vládu Čechov, do 10 – 15 rokov celé Horné Uhorsko bude české a „*Slováci budú obyčajnými nádeňníkmi českej expanzie*“. Preto by si Slováci mali uvedomiť svoje „*národné záujmy*“ a nepodľahnúť českým sľubom a vábeniam. *A népszavazás* (Plebiscit). *Liptó*, roč. 26, č. 44 z 27. októbra 1918.

„českého imperializmu“, ktorý sa snaží pohltiť Slovákov a zničiť tak ich „národnostnú existenciu“. Takýto zvrat v reprezentáciách jednoznačne súvisel s potrebou poprieť ideu „československého národa“, ktorá ako politický program ohrozovala integritu Uhorska. Súčasne s reprezentáciou Slovákov ako „svojbytnej národnosti“ sa v obraze Slovákov udržiaval stereotyp lojality a vlasteneckosti, z ktorého sa však úplne vytrácala idea Slovákov ako členov „uhorského národa“. Lojalita a vlasteneckosť Slovákov sa po máji 1917 jednoznačne viazali len na štátny rámec Uhorska, nie na „uhorský národný“ rámec. Paralelne dochádzalo k radikálnej zmene aj pri reprezentácii predstaviteľov SNS. Razom prestávali byť označovaní za „panslávov“ a boli predstavovaní ako zástupcovia „vodcovia slovenského ľudu/slovenskej národnosti“. Táto zmena je logickým sprievodným javom reprezentácie po slovensky hovoriaceho obyvateľstva ako „svojbytnej národnosti“, ktorá by sa mala domáhať svojej nezávislej národnej existencie.

Výsledky našej analýzy teda plne potvrdzujú predpoklad, že etnické či „národnostné“, resp. „národné“ kategórie a na nich postavené reprezentácie neboli v uhorskom/maďarskom nacionalistickom diskurze obdobia dualizmu statické, že boli podmienené, podliehali zmenám a že pri ich kritической interpretácii treba nevyhnutne brať do úvahy túto podmienenosť a kontext, v akom sa vyskytovali.

Päť týždenníkov, ktoré som v tejto štúdii podrobil analýze, možno považovať za reprezentatívnu vzorku dobového uhorského/maďarského nacionalistického diskurzu (samozrejme, v súvislosti s reprezentáciami Slovákov). Redaktori týchto týždenníkov, ktorí boli autormi drvivej väčšiny článkov vo svojich novinách, boli aktívnymi účastníkmi dobového diskurzu a súčasne boli štandardnými predstaviteľmi uhorského/maďarského nacionalizmu. Nás v tomto článku zaujímali konkrétne kategórie, stereotypy a na nich postavené reprezentácie po slovensky hovoriaceho obyvateľstva severozápadných oblastí Uhorska. Redaktori piatich analyzovaných týždenníkov ich používali, manipulovali s nimi a podieľali sa na ich reprodukcii a premenách rovnako ako ostatní účastníci verejnej rozpravy (hoci tu musíme byť opatrní a pozorne zohľadňovať sociálnu umiestnenosť aktérov). Prípád redaktorov novín je špecifický len do tej miery, že išlo o inštitucionálnych tvorcov diskurzu. Novinár sa pri písaní článku rozhodoval, ktoré z existujúcich kategórií a stereotypov uplatní a ktoré nie. Nepochybne išlo o podvedomý proces vyberania medzi mentálnymi obrazcami a zrejme záviselo od politickej orientácie autora – a tiež od ďalších okolností –, aký obraz Slovákov vytvoril a do akého rámca ho zasadil. Redaktor *Nagyszombat és Vidéke* (a čiastočne aj redaktori *Nyitramegyei Szemle* a *Nyitvármegye*) pri reprezentácii po slovensky hovoriaceho obyvateľstva konzekventne používal kategóriu „ľudu“ a kládol dôraz na vlasteneckosť a lojalitu „slovenského ľudu“ voči „uhorskému národu“, ktorého je integrálnou súčasťou. Redaktori *Liptó* a *Vagyölgyi Lap* naopak používali rovnako kategórie „ľudu“ ako „národnosti“, pričom obe fungovali ako synonymá. Rovnako opakovali stereotypy vlasteneckosti a lojality, ale Slovákov reprezentovali už ako samostatnú entitu, nie ako integrálnu súčasť „uhorského národa“. Nemožno tu nevidieť súvislosť medzi politickou orientáciou redaktorov a ich spôsobom reprezentácie Slovákov. Redaktori *Nagyszombat és Vidéke*, *Nyitvármegye* a *Vidéke* a *Nyitramegyei Szemle* boli aktívnymi zástancami opozičnej Uhorskej strany nezávislosti, resp. Katolíckej ľudovej strany, ktoré presadzovali radikálnejší *etnic-ky homogenizačný* variant uhorského/maďarského nacionalizmu, obzvlášť v porovnaní

s Tiszovou novou politikou komunikácie s nemaďarskými nacionalistickými hnutiami. Práve redaktori týždenníka *Liptó* (predovšetkým Lajos Steier), podobne ako redaktor *Vágvölgyi Lap*, boli prívržencami Tiszovej novej politiky. Núka sa otázka o charaktere vzťahu medzi používaním rôznych kategórií a stereotypov pri reprezentácii Slovákov a reálnou politickou situáciou. Mohli sme vidieť, že rázna zmena v politike uhorského *establishmentu* voči nemaďarským nacionalistickým stranám na začiatku éry druhej Tiszovej vlády sa odrazila v zmene spôsobu reprezentácie nemaďarských obyvateľov krajiny v kruhu podporovateľov I. Tiszu. Udalosti na medzinárodnej scéne počas vojny a, samozrejme, špecifické vojnové podmienky mali za následok významné zmeny v reprezentáciách Slovákov a predstaviteľov slovenského nacionalistického hnutia. Posuny v prevládajúcich mentálnych obrazcoch možno teda interpretovať ako zmeny, ktoré boli súčasne dôsledkami a odrazmi politických – a nepochybne aj spoločenských – premien.

Štúdium a analýza kategórií, stereotypov a reprezentácií – „etnických“, „národných“ či „národnostných“ – nám umožnia lepšie pochopiť jeden z dôležitých mechanizmov fungovania fenoménu nacionalizmu. Zároveň však pomôže historikom aspoň čiastočne sa vyvarovať častej chyby stotožňovania kategórií, stereotypov a na nich postavených reprezentácií so sociálnou realitou. Je dôležité si uvedomiť, že kategórie a stereotypy neslúžia len na jednoduchý opis javov, pomenovanie skutočnosti, ale do veľkej miery sa podieľajú na vytváraní a dotváraní virtuálneho obsahu daného javu a jeho reprezentácii ako skutočnej, fundamentálnej reality. Zrejme žiadny seriózny historik by nemohol brať vážne tvrdenie, že „slovenský ľud“ bol pred rokom 1918 vždy horlivo vlastenecký a nenávidel „panslávov“. Rovnako ako predstava, že politici SNS boli „fanatickými panslávmi“, ktorých jediným cieľom bola dezintegrácia Uhorska, neobstojí pri konfrontácii s historickými faktami. S rovnakou kritickosťou je však potrebné pristupovať ku kategóriám, stereotypom a reprezentáciám vyskytujúcim sa v dobovom slovenskom nacionalistickom diskurze. Tu sa pre zmenu Slováci reprezentovali ako utláčaný „národ“, ktorý trpí pod maďarskou nadvládou, lebo nemôže slobodne rozvíjať svoj „národný život“, a pod. V týchto prípadoch takisto ide o reprezentácie reality, ktoré skutočnosť viac vytvárali, ako odrážali. Kategorizácie, kategórie, stereotypy a na nich postavené reprezentácie nám len málo môžu povedať o *kategorizovaných*, keďže sa nezakladajú na „faktoch“, o to viac nám však môžu povedať o *kategorizátoroch*. Kategórie a stereotypy veľa prezrádzajú o tých, ktorí ich používajú a reprodujú, lebo obrazy „*iných*“ sa vždy utvárajú vo vzťahu k sebaobrazu kategorizátorov. V súvislosti so skupinami, ktoré sú objektmi kategorizácie, možno študovať, ako sa stavali k vzťahujúcim sa na ne externým kategorizáciám a reprezentáciám (t. j. takým, ktoré pochádzali od „iných“), ako vplývali na utváranie ich sebaobrazu a na ich sebareprezentácie.

*Táto štúdia je rozšírenou verziou referátu, ktorý odznel na konferencii Prvá svetová vojna – odraz vo verejnom živote, v sociálno-ekonomických pomeroch a spoločenskom vedomí 11. – 12. júna 2002 v Bratislave. Za podnetné komentáre a pripomienky k skoršej verzii tohto článku ďakujem Elene Mannovej a Andrejovi Findorovi.

VERÄNDERUNGEN DES BILDES DER SLOWAKEN IN DER
UNGARISCHSPRACHIGEN OBERUNGARISCHEN REGIONALPRESSE
IN DEN JAHREN 1914-1918

LÁSZLÓ V Ö R Ö S

In den mitteleuropäischen nationalen Historiographien, die sich mit dem letzten Jahrhundert des Habsburgischen Reiches beschäftigen, d.h. mit der Epoche der sich etablierenden und aufstrebenden nationalistischen Bewegungen, wurde bisher den sozialen Kategorisierungen und Stereotypisierungen innerhalb der einzelnen nationalistischen (nationalen) Diskurse nur minimale oder gar keine Aufmerksamkeit geschenkt. In der vorliegenden Studie werden fünf ausgewählte regionale ungarischsprachige Wochenzeitungen analysiert, die während des Ersten Weltkriegs in den nordwestungarischen, mehrheitlich von Slowaken bevölkerten Komitaten Pressburg, Neutra, Trentschin und Liptau erschienen. Am Beispiel dieser Periodika werden zeitgenössische soziale Kategorien („Volk“, „Nationalität“, „Nation“) und Stereotype im ungarischen nationalistischen Diskurs und die auf diesen begründeten (mental)en Repräsentationen der slowakischsprachigen Bevölkerung in Ungarn analysiert. Beachtet wird die Bedingtheit dieser Repräsentationen durch den Zeitkontext (innen- und außenpolitische Ereignisse), es wird versucht, deren Entwicklung zu erfassen und diese Entwicklung zu periodisieren.

In der vorliegenden Studie werden die Arten und die Änderungen der Repräsentationen von Slowaken in Ungarn von den 1870er Jahren bis zum Ende des Ersten Weltkriegs verfolgt, wobei der Schwerpunkt auf der Kriegszeit liegt. Die gegenüber der slowakischen nationalistischen Bewegung und der von dieser Bewegung durchgesetzten nationalen Ideologie indifferente slowakischsprachige Bevölkerung (d.h. im zeitgenössischen ungarischen Diskurs: „slowakische(s) Volk/Nationalität“) wurde während des ganzen 19. Jahrhunderts bis zum Ende des Ersten Weltkriegs im ungarischen nationalistischen Diskurs im Wesentlichen als eine dem ungarischen Vaterland treue, sich loyal zur „ungarischen Nation“ bekennende Bevölkerung repräsentiert. Im Gegensatz zu diesem Bild wurden slowakische nationalistische Eliten bzw. im weiteren Sinne auch die Sympathisanten der slowakischen Nationalbewegung als „Panslawen“ und „Verräter des ungarischen Vaterlandes“ repräsentiert, die die Auflösung des Landes zum Ziel haben und auf keinen Fall die Interessen des „slowakischen Volkes“ vertreten, wie sie das von sich selbst behaupten. Im Laufe des Kriegs erfahren beide diese Bilder Veränderungen. Die Slowaken werden sukzessive eindeutig als eine „selbständige und einzigartige Nationalität“ repräsentiert, die im „brüderlichen Einvernehmen“ mit der ungarischen Nation ihr nationales Dasein im Rahmen des ungarischen Staates entfalten kann. Die slowakische nationalistische Elite wird nicht mehr als „verräterisch“ und „panslawisch“ repräsentiert, sondern sie wird zunehmend als legitimer Vertreter der „slowakischen Nationalität“ wahrgenommen. Diese radikale Veränderung in der Präsentation der Slowaken, die in den letzten zwei Kriegsjahren eingetreten ist, hängt eindeutig mit der aktuellen außenpolitischen Situation zusammen. Konkret ist diese Veränderung als Folge der Aktivität der tschechischen und slowakischen Emigration in Paris (Tschechoslowakischer Nationalrat), der Veröffentlichung der Kriegsziele der Entente (zu denen auch „die Befreiung der Tschechoslowaken von fremder Herrschaft“ gehörte) und nicht zuletzt auch als Folge der Auftritte von tschechischen Abgeordneten im Wiener Reichsrat im Mai 1917 und Januar 1918 (wo sie den Anschluss der von Slowaken besiedelten Gebiete Nordungarns an die Länder der Böhmisches Krone und die Föderalisierung von Österreich-Ungarn forderten) anzusehen.

Mit dieser Studie soll zugleich darauf hingewiesen werden, dass Studium und Analysieren von „ethnischen“, „nationalen“ und „Nationalitäts-“ Kategorien, Stereotypen und Repräsentationen eine bessere Einsicht in das Funktionieren eines der wichtigen Mechanismen des Phänomens

Nationalismus ermöglichen, und den Historikern zumindest teilweise helfen können, den oft begangenen Fehler - nämlich die Gleichsetzung von Kategorien, Stereotypen und darauf gegründeten Repräsentationen mit der sozialen Wirklichkeit - zu vermeiden. Es ist wichtig, sich zu vergegenwärtigen, dass Kategorien und Stereotypen nicht nur zur einfachen Beschreibung von Phänomenen, zur Benennung der Wirklichkeit, dienen, sondern dass sie in hohem Maße den virtuellen Inhalt eines bestimmten Phänomens und dessen Repräsentationen als tatsächliche, fundamentale Wirklichkeit mitgestalten. Ebenso wichtig ist es, sich zu vergegenwärtigen, dass jedes erhaltene historische Dokument, das heutzutage einer kritischen Analyse unterzogen werden kann, ein Teil des zeitgenössischen Diskurses - bzw. verschiedener sich überschneidender Diskurse - war, und als solches den „Regeln“ - der Logik - des gegebenen Diskurses unterlag. Dieser Tatsache müssen wir uns als Historiker bewusst sein. Bei der Interpretierung einer historischen Quelle dürfen wir nicht vergessen, dass diese vor allem den Diskurs (und die „diskursiven Praktiken“) ihrer Zeit widerspiegelt, und dass jede Interpretationsweise, die diese Tatsache nicht berücksichtigt, zwangsläufig anachronistisch ist.

TALIANSKO A SLOVENSKO VO VOJNE. VPLYV TALIANSKEHO FAŠIZMU NA SLOVENSKU PRED DRUHOU SVETOVOU VOJNOU A POČAS NEJ

BORUT KLABJAN

KLABJAN, B.: Italy and Slovakia in the War. The Influence of Italian Fascism on Slovakia before and during the Second World War. *Historický časopis*, 54, 3, 2006, pp. 451–470, Bratislava.

The material study points to the consequences of the fact that up to now neither Italian nor Slovak historiography has concerned itself with the influence of Italian fascism on the Slovak political scene before and during the Second World War, although also in the Slovak case, this type of right wing totalitarian ideology very rapidly became established and served as a significant model for rightist, conservative, pro-fascist and corporatist thinking. Italian archive materials reveal the variety of routes by which Italian fascist doctrines could spread into the successor states of the former Habsburg Monarchy. Mainly with the help of documents from the Archivio Centrale dello Stato in Rome and the Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, the author analyses the activity of the organizations and individuals oriented towards Slovakia. He points to the specific features of their cultural activities and in connection with this, he also poses the question of how far the fascist ideology spread in the Slovak cultural and political environment under external pressure and how far it happened independently.

History. Italy. Slovakia. Italy and Slovakia in the War. The Influence of Italian Fascism on Slovakia before and during the Second World War.

V októbri 1922 si Benito Mussolini pochodom na Rím prisvojil moc. S pomocou známych čiernokošeliarov odstránil svojich odporcov a zlikvidoval dovtedajší liberálny politický establishment. Postupne zavádzal režim diktatúry. Od samého začiatku vyvolával: „*Il fascismo non e merce da esportazione* (Fašizmus nie je tovar na vývoz).“¹ Relatívne rýchlo sa jeho tvrdenie ukázalo ako nepravdivé. Aj v súvislosti so Slovenskom.

Ani talianska, ani slovenská historiografia sa priveľmi nezaoberali vplyvom, ktorý taliansky fašizmus mal na medzivojnovú slovenskú politickú scénu. V Taliansku je táto téma fakticky neznáma a neskúmaná. Aj vzácne príspevky spomínajúce udalosti zo slovenských dejín sa slovenskou problematikou zaoberajú len nepriamo, Slovensku sa venujú ako menej dôležitej súčasťi československého štátu.²

1 LEEDEN, A. M.: *L'internazionale fascista*. Laterza, Roma – Bari 1976, s. 139.

2 Túto medzeru sice aktívne zaplňajú Ďuricove štúdie, tie však ani zďaleka nedokážu vykresliť plastický obraz vtedajšieho Slovenska. Napr. ĎURICA, M. S.: *Cultural relations between Slovakia and Italy in modern times*. CESEO – Liviana Editrice, Padua 1983. Z raritne sa vyskytujúcich príspevkov vyniká práca F. Leonciniho *Italia e Ceco-Slovachia 1919 – 1939*. In: Rivisti di studi politici internazionali, XLV, 3, 1978, s. 357 – 372, ktorá sa však takisto nepokúša o podrobnejšiu analýzu slovenskej skutočnosti. Zaujímavé sú práce F. Caccama *L'Italia nella corrispondenza tra Masaryk e Beneš all'indomani della prima guerra mondiale*. In: Clio, XXXII, 3, 1996, s. 489 – 513, a *Italia e Cecoslovachia negli anni Venti*. In: Nuova storia contemporanea, IV, 2, 2000, s. 59 – 76, ktorá je prekladom článku uverejneného v českej revue *Střední Evropa*, XIV, 82/83, 1998.

Slovenské výskumy sa venovali predovšetkým druhej pravicovej totalitnej ideológii zúriacej v prvej polovici minulého storočia na európskej pevnine, teda nemeckému nacionálnemu socializmu. Kvantitu takýchto príspevkov a analýz isteže vyvolal práve vplyv, ktorý v jej regióne a špecificky od druhej polovice 30. rokov mala Nemecká ríša. Na druhej strane sa takto zatlačila do úzadia potreba vidieť vplyv a tvár fašistickej doktríny v jej úplnosti. Až do nástupu Adolfa Hitlera bolo pre celú škálu pravicových, fašistických a fašizujúcich, korporativistických a konzervatívnych strán a hnutí vzorom fašistické Taliansko. A aj keď sa na nemeckej scéne objavil *führer*, Mussolini zostával ešte nejaký čas oporným bodom prevažnej väčšiny pravičiarskych skupín.³

V nasledujúcom texte sa pokúšame aspoň čiastočne zaplniť prázdnotu panujúcu v pohľade na taliansko-slovenské politické vzťahy v prvej polovici predchádzajúceho storočia. Téma by si nepochybne zaslúžila oveľa podrobnejšiu analýzu, bolo by sa treba systematicky venovať celému medzivojnovému, ba možno ešte skoršiemu obdobiu, než len času, ktorý sme analyzovali my – t. j. etape od vzniku Slovenského štátu v marci 1939 do talianskej vojenskej kapitulácie 8. septembra 1943. Vychádzame (okrem uvádzanej literatúry) predovšetkým z archívnych dokumentov Ústredného štátneho archívu v Ríme (*Archivio Centrale dello Stato, ACS*) a Historického archívu talianskeho ministerstva zahraničných vecí (*Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, ASMAE*). Časť informácií je čerpaná z publikovanej zbierky dokumentov *Documenti diplomatici italiani* (DDI). Článok je dopracovanou časťou diplomovej práce *L'influenza del fascismo italiano in Slovacchia (1922 – 1943)* – Vplyv talianskeho fašizmu na Slovensku, obhájenej na univerzite v Terste pod vedením prof. Jože Pirjevca.

Ako sme už pripomenuli, Mussolini sa čoskoro po tom, ako sa dostal k moci, poponáhľal vyhlásiť, že fašizmus nemieni exportovať. Jeho doktrínu však hneď od jej vzniku šírili rozmanité organizácie. Predovšetkým fašistická strana sa pokúsila dostať na svoju stranu tisícky Talianov vysídlených v predchádzajúcich rokoch, a teda žijúcich v zahraničí. Preto už od roku 1920 začali vznikať *Fasci italiani all'estero* (Talianske fascie v cudzine), ktoré okolo seba zoskupovali prívržencov nového talianskeho vládneho režimu. Organizácia prekvitala predovšetkým v štátoch západnej Európy a za oceánom, teda v krajinách, ktoré boli tradičným cieľom talianskej migrácie.⁴ V strednej Európe *Fasci* nemali významnejšie postavenie, najmä nie v začiatkoch Mussoliniho režimu. Pre tento priestor však bol určený novozaložený *Istituto per l'Europa Orientale* (IPEO) – Ústav pre východnú Európu. Vznikol síce ešte pred veľkým víťazstvom fašizmu (v januári 1921) podľa vzoru parížskeho, resp. londýnskeho Inštitútu slovanských štúdií (*Institut d'Etudes slaves, School of Slavonic Studies*) s cieľom usmerňovať taliansku diplomaciu a s ňou spojené početné hospodárske a finančné kruhy pre nich v úplne neznámom priestore Európy. Mussolini ústav prebral a primerane finančne podporoval. Sústredil v ňom odborníkov a vedcov, ktorí sa zamestnávali posudzovaním nástupníckych štátov

3 Talianski fašisti sa, samozrejme, tešili z úspechu príbuznej doktríny, no Mussolini na ďalšieho diktátora pozeral zvrchu; zakladal si na pôvodnosti fašistickej ideológie a na vedúcej úlohe, ktorú jej taliansky variant medzi pravicovými prívržencami získal. PETERSEN, J.: *Hitler e Mussolini. La difficile alleanza*. Roma – Bari 1975.

4 GENTILE, E.: *La politica estera del partito fascista. Ideologia e organizzazione dei Fasci italiani all'estero (1920 – 1930)*. In: *Storia Contemporanea*, XXVI, 6, 1995, s. 897 – 956.

rozpadnutej habsburskej monarchie z najrôznejších stránok. Vydávali revue *L'Europa Orientale* (Východná Európa) a pripravovali a podporovali činnosť paláca Chigi (sídlo talianskeho ministerstva zahraničných vecí) v jeho zápase s európskymi veľmocami o nadvládu v Podunajsku a na Balkáne.⁵ Okolo ústavu sa sústreďovali aj zahraniční vedci, politici a intelektuáli, ktorí s obdivom sledovali Mussoliniho nástup.

Hoci organizácie *Fasci italiani all'estero* a IPEO sa vnútorne jasne líšili, ich vonkajšie ciele boli totožné. Usilovali sa o rozšírenie znalostí o Taliansku a jeho režime na zahraničnej pôde a zároveň o to, aby preň získali čo najviac oduševnených prívržencov. Aj z toho vyplýva oprávnenosť nášho názoru, že Mussoliniho tvrdenia o neželanom vývoze domácej doktríny nemali so skutočnosťou nič spoločné. Pravda, svoje iné zámery nemal možnosť aktívnejšie uskutočňovať: rímsky *duce* sa v prvých rokoch nemohol venovať zahraničnej politike konkrétnejšie a účinnejším spôsobom už vzhľadom na svoju plnú vyťaženosť ambíciami, ktoré chcel dosiahnuť v politike vnútornej. Zaoberal sa plnou fašizáciou štátneho aparátu a odstraňovaním všetkých preň nepriateľských prvkov dosiaľ existujúcich na domácej politickej aréne. V prvých rokoch svojej vlády si nebol natoľko istý svojim domácim postavením, aby sa púšťal do agresívnejšej politiky smerom von. Takej sa hodlal venovať až v momente, keď bude mať na domácej pôde plne krytý chrbát – teda pevné zázemie.

Fašistická idea sa však v prvej polovici 20. rokov v každom prípade šírila Európou aj inými spôsobmi.⁶ Zdá sa, že v netalianskej cudzine si rôzne skupiny aj samostatne osvojovali názory známe z Apeninského polostrova. Mussoliniho pochod na Rím vzbudil pozornosť v širšej európskej verejnosti a v početných pravicových kruhoch aj najrôznejšie nádeje. Ba nielen to – u mnohých sa nádeje zmenili na skutočné reálne pokusy postupovať Mussoliniho metódou.

Na Slovensku sa skupiny otvorene sa odvolávajúce na fašistickú ideológiu objavili zhruba okolo októbra 1922, a to predovšetkým vo vnútri dvoch strán: Slovenskej ľudovej strany (SLS) a Slovenskej národnej strany (SNS).⁷ Obe, ako vieme, okrem iného požadovali, aby slovenské územie získalo čo najširšiu autonómiu. Preto sa ich predstavitelia stabilne ocitali v konfliktoch s vládou. Spory sa objavili dokonca v depešiach, ktoré pražský taliansky vyslanec Barbaro posielal svojmu ústrediu. Trenice medzi pražskou vládou a slovenskými autonomistickými silami označil za oveľa hrozivejšie než tie, ktoré sa prejavujú medzi Čechmi a nemeckým obyvateľstvom štátu.⁸ V očiach niektorých

5 SANTORO, S.: *Cultura e propaganda nell'Italia fascista: l'Instituto per l'Europa Orientale*. In: *Passato e Presente*, XVII, 48, 1999, s. 55 – 78.

6 BOREJSZA, J.: *Il fascismo e l'Europa Orientale. Dalla propaganda all'aggressione. Biblioteca di Cultura Moderna Laterza*. Roma – Bari 1981, s. 21.

7 Pri poznávaní fašistického hnutia na Slovensku mi najviac pomohli dve práce: KAMENEC, I.: *Prenikanie fašistickej ideológie a organizácií Národnej obce fašistickej do slovenského politického života v medzivojnovom období*. In: *Historické štúdie*, XXIV, 1980, s. 43 – 76, a ČAPLOVIČ, M.: *Branné organizácie v Československu 1918 – 1939 (so zreteľom na Slovensko)*. Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, Bratislava 2001.

8 Zároveň sa jednoznačne vyjadril, že v podmienkach autonómie by sa medzi Slovákami nebezpečne rozšírili maďarofilné tendencie. Taliansky *chargé d'affaires* Barbaro predsedovi vlády a ministrom zahraničných vecí Mussolinimu. R. 1 714/704. Praha, 23. 12. 1922. In: *Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, VII-I, dok. č. 263, s. 176.

slovenských politikov sa otázka autonómie Slovenska vynikajúco dopĺňala s ideami prichádzajúcimi z Talianska. V konkrétnej podobe ich predstavila paravojenská organizácia Rodobrana. Pod záštitou SĽS svojou činnosťou priamo pripomínala fašistických čiernokošeliarov – *squadre d'azione*.⁹ Hlavným vodcom rodoobrancov sa stal Vojtech (Béla) Tuka, ktorého predvojnovú činnosť v prospech maďarskej iredenty slovenská historiografia jednoznačne analyzovala už dávnejšie.¹⁰ Menej známe je, že Tuka udržiaval tesné vzťahy s Attiliom Tamarom, v tom období náčelníkom podunajskej sekcie organizácie *Fasci italiani all'estero*. Tamaro, vplyvná osobnosť talianskej diplomacie, sa o situáciu na Slovensku zaujímal už skôr. Ešte roku 1923 uverejnil prácu *La lotta delle razze nell'Europa danubiana* (Medzietnické zrážky v Podunajskej),¹¹ v ktorej jasne vyjadril svoje sympatie požiadavkám SĽS. Čechov charakterizoval ako bezbožných husitov, nepriateľov katolíckej viery a slobodomurárov, ktorí Slovensko ovládajú pomocou byrokracie a vojska. Zároveň ponúkol riešenie tzv. slovenskej otázky – celkom podobné návrhom vychádzajúcim z prostredia istých skupín spolupracovníkov Andreja Hlinku. Tón a štruktúra jeho viet nezakryte dosvedčujú vplyv, aký na neho mali Tukove myšlienky. Tamaro vyriešenie slovenskej problematiky predstavil ako riešenie v rámci územnej autonómie, v nijakom prípade nie vo forme územnej nezávislosti. Československo chcel reformovať podľa švajčiarskeho vzoru. Kvôli tomu sa viackrát obrátil na samotného Mussoliniho. Uistoval: „*Taliansko by malo slovenské hnutie podporovať každým možným spôsobom, pretože ono predstavuje jeden z podstatných znakov stredoeurópskej politiky. Naša činnosť by v tomto okamihu mala smerovať k podpore slovenskej autonómie, nie k podpore slovenskej nezávislosti*“.¹² Navrhovanou cestou by sa podľa neho určite znížila váha francúzskeho vplyvu v Československej republike (ČSR), znefunkčnilo príliš tesné československé priateľstvo s politikou južných Slovanov a zablokovali revanšistické snahy Nemcov žijúcich mimo nemeckých štátnych hraníc. „*V každom prípade je však na presadenie autonómneho Slovenska nutné, aby sme podporili jeho revolučné hnutie*“¹³ dodal. Z článku, ktorý denník *Gardista* uverejnil v marci 1941, vidno, že Tamarovo priateľstvo s Tukom sa začalo roku 1923 a z interview s Tamarom vyplýva, že jeho spomienky na návštevu Slovenska sú nerozlučne späté práve s osobou Tuku. Tamaro sa chváli, že ich stretnutia sa odohrávali v zapadnutých bratislavských kaviarňach, ďaleko od prípadných pražských špiónov. Vzájomné stretnutia trvali až do roku 1927, kým

9 ČAPLOVIČ, M.: c. d., s. 85.

10 KRAMER, J.: *Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. Štúdia ich vzťahov*. SVPL, Bratislava 1957.

11 TAMARO, A.: *La lotta delle razze nell'Europa danubiana*. Zannicchelli, Bologna 1923.

12 CACCAMO, F.: *Italia e Cecoslovacchia negli anni Venti*. In: Nuova storia no temporanea, I.-IV, č. 2 (marec – apríl 2000), vysvetlivka č. 15. s. 63.

13 Tamže.

Tamaru nepremiestnili.¹⁴ Ale ani neskôr sa styky medzi nimi úplne nepretrhli. O tom hovorí elaborát, ktorý Tuka roku 1927 poslal Tamarovi, vtedy zastávajúcemu miesto generálneho konzula v Hamburgu, a v ktorom talianskych fašistov prosí o pomoc pri uskutočnení štátneho prevratu.¹⁵

Tukovi a jeho prívržencom pokus o štátny prevrat nevyšiel, samotný Mussolini si roku 1927 o slovenských autonomistických snahách zapísal: „*Interessante bisogna seguire*“ (Zaujímavé, treba sledovať).¹⁶ *Duce* sa, samozrejme, so slovenskými autonomistami bezprostredne nestretával – na rozdiel od stykov, ktoré pestoval s chorváckymi ustašovcami a inými separatistickými silami z Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov. Československý vnútropolitický vývoj však v medzivojnovom období pozorne sledoval, hľadal totiž možnosti, ako ČSR oslabiť. Predstavitelia talianskej fašistickej strany sa s niektorými slovenskými politikmi blízkymi Hlinkovej slovenskej ľudovej strane stretli viackrát, ale priame zasahovanie do československej politickej scény si Mussolini neželal. K agresívnejšej zahraničnej politike sa rozhodol až v druhej polovici 20. rokov, resp. skutočnosť, že jej doterajšie výsledky sú neuspokojivé a málo efektívne si začal uvodňovať na začiatku 30. rokov. Povrchnosť jeho zahraničnopolitických predstáv sa však jasne ukázala po Hitlerovom nástupe. Ten si v priebehu niekoľkých mesiacov masívnu propagandu vytvoril silné oporné body zo svojich prívržencov v celom Podunajsku i na Balkáne. Taliansky vodca chcel na nemeckého kolegu reagovať zriadením organizácie CAUR (*Comitati d’Azione per l’Universalita di Roma* – Akčné výbory univerzálnosti Ríma). V jeho predstavách sa mali stať na jednej strane protipólom Komunistickej internacionály, na strane druhej faktorom oslabujúcim vplyv nemeckého nacionálneho socializmu a brzdou jeho šírenia medzi pravicovými hnutiami. Tento koncept jasne ukazoval, že *duce* bol rozhodnutý vyriešiť svoje medzinárodné postavenie pomocou najrozličnejších organizácií, skupín, strán a frakcií rozptýlených po celej Európe a že taliansky fašizmus hodlal posadiť na prestol vedúcej pravicovej ideológie. Fašisti, nacionalisti, rôzni konzervatívci, prívrženci korporativizmu a reakcionári najrozmanitejších vrstiev sa s Mussoliniho projektom stotožnili. Do cudziny sa z Talianska vybrala veľká skupina vplyvných osôb, aby získavala podporu priamo na príslušných konkrétnych miestach záujmu. V Maďarsku a Československu pripadla táto úloha *camerati* Vecchinimu.¹⁷ Z neskorších dokumentov možno usudzovať, že sa mu podarilo zorganizovať dve propagan-

14 „Teším sa, že ako starý priateľ slovenskej samostatnosti môžem vo výročie slávneho oslobodenia sa Slovenska pozdraviť jeho národnú slobodu. A najmä mi je príjemná spomienka na J. E. pána predsedu vlády Tuku, ako som ho poznal počas jeho obdivuhodného apoštolátu, ktorému sa pre svoju vlasť celkom venoval. Prvý raz som sa s ním stretol roku 1923 v istej odľahlej malej bratislavskej kaviarni. Hneď som vycítil, že v jeho srdci horí vznešený plameň. Nikdy nezabudnem, ako ma uchvátila jeho ušľachtilosť a náboženská intenzita jeho národnej viery. Potom až do roku 1927 častejšie som sa s ním stretával vo Viedni, skoro vždy v odľahlých lokáloch, lebo vtedajšia pražská vláda ho prisne strážila a vo mne zasa videla svojho nepriateľa.“ Gardista, 14. 3. 1941, s. 5.

15 Podrobnosti o pokuse uskutočniť puč s pomocou talianskych sympatizantov pozri aj v KRAMER, J.: c. d., s. 150. Zdá sa, že Tamaro sa zaplietol aj do procesu proti Tukovi a jeho spolupracovníkom. CACCAMO, F.: c. d.

16 DDI, VII-5, dok. č. 337, s. 332.

17 *Archivio Centrale dello Stato* (ACS), Ministero della Cultura Popolare – Direzione Generale Propaganda (MCP-DGP), zv. 45, CAUR. V neskoršom dokumente je ako zodpovedný za Československo uvádzaný Dr. Paolo De Giovanni. ACS, MCP-DGP, zv. 45, dok. č. 919 585/40, 18. 11. 1936.

distické skupiny – jednu v Prahe, druhú v Bratislave¹⁸ – a na svoju stranu získať dokonca prvého československého premiéra, niekdajšieho lídra nacionálnych demokratov Karla Kramára.¹⁹

V československom priestore Taliansko svoju politiku propagovalo prostredníctvom rôznych bulletinov, prospektov, kníh a publikácií rozmanitého druhu. Pritom na Slovensku sa šírili predovšetkým preklady literatúry s náboženským obsahom. Tlačiareň Slovák sa spolu s Goldonihom a Pellicovými dielami usilovala tlačiť všetky pápežské encykliky.²⁰ Prekladali sa najmä encykliky Pia XI. a Leva XIII. Roku 1935 vyšli v češtine Mussoliniho *Řeči o Itálii a fašismu*, o niekoľko rokov neskôr práca Angela Tasca *Pochod na Řím. Mussoliniho cesta k moci*²¹. Medzitým sa na pultoch kníhkupectiev objavil aj *Boj proti fašismu a válce* komunistického lídra Palmira Togliattiho, ale tento typ prác predstavoval skôr výnimku než pravidlo. Roku 1937 vyšla práca slovenského autora Karola Murgaša *Nové Taliansko*, ktorá s Mussoliniho hnutím otvorene sympatizovala.²¹ V knižnej publikácii *Propaganda* bola po príspevku nemeckého ministra Josepha Goebbelsa publikovaná úplná senátna reč ministra zahraničných vecí Talianska Galeazza Ciana z 22. mája 1936. Pod úvod publikácie sa podpísal Alexander Mach. Okrem toho vyšiel roku 1939 aj preklad Mussoliniho práce *La dottrina politica e sociale del fascismo*, ktorú *duce* napísal roku 1932. Na slovenský knižný trh ho ponúkla Slovenská ľudová knihtlačiareň pod názvom *Fašistická náuka*. Prekladateľ Vojtech Košík v úvode charakterizuje význam svojho prekladu nasledovne: „*Dvadsať rokov fašistickej organizácie Talianska v každom odbore života (Dielo sociálnej starostlivosti, Národný úrad pre sociálnu pomoc, Národné dielo Dopolavoro, Národné pomocné dielo pre ochranu matiek a detí, Taliansky Červený kríž, Balilla, Littorio, korporácie a syndikáty, vyriešenie problému nezamestnanosti atď. atď.) je aj pre náš malý, ale svojou stredoeurópskou polohou významný slovenský štát garanciou, že ak budeme v hospodárskej a politickej organizácii štátu postupovať podľa získaných a prispôbených metód talianskeho fašizmu a nemeckého národného socializmu, položíme pre náš mladý, tvoriaci sa štát večné, ničím neotrásiteľné základy.*“²² Na celoštátnej úrovni, resp. v Prahe, a s pomocou talianskeho fašistického centra *Fascio* sa Mussoliniho propagandistický systém snažil uspieť aj premietaním filmov. Väčšina z nich pripomínala skôr propagandistické obrázky, než diela filmového umenia. Šestnás-

18 ACS, MCP – Gabinetto, zv. 95, fascikel *Relazioni sull'attività della direzione generale della propaganda*.

19 ACS, MCP – Gabinetto, zv. 313 – správa 53, 5. 11. 1936.

20 WILDOVA, Tosi A.: *Bibliografia degli studi italiani sulla Cecoslovacchia (1918 – 1978)*. Bulzoni, Roma 1980.

21 Karola Murgaša, šéfa kabinetu propagandy vo vláde Slovenskej republiky, opísal taliansky vyslanec v Bratislave Roncalli nasledovne: „*Murgaš je nášmu štátu veľmi naklonený, plynne hovorí po taliansky a jeho priaznivý vzťah k nám by sme mohli ľahko využiť v náš prospech.*“ V tom istom dokumente nájdeme zmienky aj o spomenutej knihe: „*Murgaš v istom období spolu s niekoľkými ďalšími československými novinármi navštívil Taliansko. Svoje dojmy uverejnil v tridsiatich piatich článkoch v bratislavskom denníku Slovenská pravda. Neskôr ich – spolu s ďalším materiálom, ktorý mu dal k dispozícii (taliansky, pozn. B. K.) konzulát použil pri príprave knihy Nové Taliansko, ktorá tu (na Slovensku, pozn. B. K.) zaznamenala výrazný úspech.*“ ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 1 001/487, 7. 8. 1940.

22 KOŠÍK, V.: Úvod. In: MUSSOLINI, B.: *Fašistická náuka*. Slovenská ľudová knihtlačiareň. Bratislava 1939.

teho augusta 1934 sa v jednej z najlepších pražských kinosál (aj preto, lebo v pražskom *Fasciu* ešte nemali k dispozícii premietačku) uskutočnilo slávnostné premietanie filmu *Mussolini parla* (Mussolini hovorí), podľa slov talianskeho vyslanca v Prahe s výrazným úspechom.²³

Pomery na medzinárodnej politickej scéne sa v 30. rokoch 20. storočia neobyčajne zostrili. Okrem nemeckej revanšistickej politiky k tomu značne prispel práve Mussolini, ktorý sa agresiou v Abesínii (Etiópii) rozhodol pre vojnu. O niečo neskôr navyše spoluúčinkoval aj v španielskej občianskej vojne. Proti aj tak bezzubým sankciám Spoločenosti národov sa vyslovil už spomínaný K. Kramář. V kruhoch národných demokratov a na stránkach *Národních listů* vyjadroval talianskym požiadavkám sympatie. Prezident Edvard Beneš, ktorý roku 1935 nahradil T. G. Masaryka vo funkcii hlavy štátu, však taliansky útok v Afrike jednoznačne odsúdil. Ďalší prívrženec fašistického hnutia v ČSR generál Radola Gajda pripravil s pomocou CAUR stovky stretnutí a mítingov. Mali síce značné ambície, účasť na nich však bola skromná.²⁴ Východoslovenské noviny *Podkarpatské hlasy* dokonca zorganizovali z fotografií o talianskom dobytí afrického územia putovnú výstavu po Podkarpatskej Rusi. Redaktor Hostaša množstvo príslušného obrazového materiálu získal vďaka úzkej spolupráci s talianskym konzulom Paolom Emiliom Giustim (tomu ho poskytl priamo jeho ministerstvo), a tak sa mohol pochváliť, že výstavu videli v Racheve, Chuste, Sevluši, Berehove, Mukačeve a Užhorode. No a podľa slov konzula bola neobyčajne úspešná, takže Taliansko si na svoje konto mohlo jednoznačne pripísať nových sympatizantov.²⁵ Spolupráca medzi časopisom a konzulátom sa rozvíjala aj ďalej.²⁶ Materiál o postupe talianskych vojsk konzul Giusti poskytol aj nemeckému bratislavskému časopisu *Neue Pressburger Zeitung*, ktorý časť fotografií vystavil dokonca vo výkladoch svojho sídla priamo v centre mesta. Rovnako využil fotografie Mussoliniho a jeho jednotiek týždenník *Nový Svet* – tomu ich poskytlo talianske ministerstvo propagandy (*Ministero per la Stampa e la Propaganda*) prostredníctvom bratislavského konzulátu.

Mussolini však nedokázal využiť sympatie, ktoré voči nemu v istom období rástli. Organizácia CAUR nikde nedokázala účinnejšie vzdorovať rýchlo sa šíriacej Hitlerovej propagande, o to menej bola úspešná v oblastiach, kde žili nemecké menšiny. Taliansko v svojich snahách síce neprestávalo, zásluhy na jeho prítomnosti v cudzine však možno

23 „Na premietanie prišla celá talianska komunita a početní československí intelektuáli. Publikum sledovalo film so sústredeným záujmom a oduševnene tleskalo duceho slovám a roli fašistického Talianska.“ ACS, MCP – DGP, zv. 45, č. 1 542/1 093, 18. 8. 1934.

24 BOREJSZA, J.: c. d., s. 213. Poľský historik pripomína predovšetkým hlavného redaktora *Poledních listů* Karla Rezneho, ktorý po návrate z Etiópie usporiadal osemdesiat prednášok, konferencií a filmových premietaní, za ktoré dostal z Ríma značné finančné čiastky, čo ako Borejsza zdôrazňuje, nebolo žiadnou výnimkou.

25 „Výstava v Užhorode sa včera završila mimoriadnym úspechom: vyvolala veľký záujem a Taliansku jednoznačne získala množstvo nových sympatizantov.“ ACS, MCP – DGP, č. 2 057/36, 13. 6. 1936.

26 „Redakcia časopisu nám ponúkla, že by v spolupráci s nami rozvinula účinnú propagandistickú činnosť v prospech talianskosti, čo by pre nás bolo mimoriadne významné, pretože časopis je nacionálne proceskoslovensky zameraný pričom vychádza na Podkarpatskej Rusi.“ ACS, MCP – DGP, zv. 45, fasc. 1, 1936, č. 2 568, 27. 7. 1936.

pripísať skôr rôznym lokálnym prívržencom, než jasne načrtnutým precíznym a úspešne realizovaným krokom štátu.

Vojne v ústrety

Sympatie voči talianskemu režimu pretrvali aj v podmienkach Slovenskej republiky. Za čias slovenskej autonómie to bolo síce ešte v zdržanlivejšej forme, ale po 14. marci 1939 už úplne otvorene. Čoskoro po vyhlásení slovenskej autonómie nadviazal vládny úrad propagandy kontakty s talianskymi predstaviteľmi. Ako si zaznamenal taliansky konzul Lo Faro, slovenský úrad sa aktívne zaujímal o fašistické idey a inštitúcie a s úmyslom sledovať talianske udalosti žiadal talianske ministerstvo ľudovej kultúry o celú skupinu talianskych novín.²⁷ Taliansky predstaviteľ súčasne bedlivo sledoval udalosti na autonómnom Slovensku. Pozorne si všímal miestnu tlač a svoje závery obsírne oznamoval Prahe a Rímu. V liste z 8. januára 1939 stav slovenskej tlače zhodnotil slovami: „*V dôsledku radikálnych zmien politickej reality aj slovenská tlač zmenila svoju fyziognómiu, prispôsobila sa totalitárnej myšlienke, ktorú chce Hlinkova strana zakotviť vo všetkých oblastiach slovenského národného života. Po zrušení alebo samovoľnom ukončení vychádzania tých tlačovín, ktoré podporovali pročeskú líniu (sociálnodemokratické Robotnícke noviny, agrárny Slovenský denník, ľudová Ludová politika, agrárny Magyar Ujszág a dnešným dňom aj hodžovský žilinský Slovenský hlas) dennú tlač na Slovensku momentálne tvoria nasledujúce orgány: Slovák, Slovenská pravda a Slovenská politika, ktoré sú ranným, denným a večerným vydaním vydavateľského domu Novina, vedno s tlačiarenskými strojmi odkúpeného od agrárno-republikánskej strany. Vedenie všetkých troch časopisov prevzal p. Straka, nástupca p. Sidora, ktorý v súčasnosti zastáva funkciu podpredsedu československej vlády. Menované denníky sú orgánmi slovenskej vlády, Hlinkovej strany a rovnako pomenovanej Gardy. Ako také sú filofašistické a sympatizujú s politikou Osi Berlin – Rím.*“²⁸ Lo Faro písal do Ríma niekoľkokrát do mesiaca. Reprodukoval predovšetkým prejavy a vyjadrenia najvyšších slovenských politických činiteľov, na prvom mieste Jozefa Tisa. Často sa pritom odvolával na tlač, k svojim vyjadreniam tiež pridával jej stanoviská a komentáre. Jeho postrehy a správy dopĺňali správy talianskeho vyslanectva z Prahy. Otdiaľ 19. marca 1939 prišiel do Ríma opis odtrhnutia Slovenska: „*Česko-Slovensko postihol predpokladaný osud. Nestabilný versaillský výtvor sa začal rúcať pod tlakom nemeckej veľmocenskej sily a vďaka tomu, že k západnej podpore si uzavretím známej sovietsko-československej zmluvy z roku 1935 chcel pridať aj oporu z východu, ktorá sa neskôr ukázala byť dodatočnou minou položenou k základom štátu.*“²⁹

Taliani za vinníka rozpadu Česko-Slovenska všeobecne označovali prezidenta Beneša, resp. jeho politiku. Nás však zaujíma predovšetkým ich vzťah k novovytvorenej Slo-

27 ACS, MZP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 3 246, 31. 12. 1938. Na zozname, ktorý Lo Faro predložil Rímu sa nachádza desať časopisov: *Gazzetta del Popolo, Giornale d'Italia, Corriere della Sera, Corriere Padano, Piccolo della Sera, Popolo d'Italia, La Stampa, Il Tevere, Il Giornale Economico, L'Illustrazione Italiana.*

28 ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 37, 8. 1. 1939. Lo Faro svoju správu poslal Ministerstvu zahraničných vecí, Ministerstvu ľudovej kultúry a talianskej ambasáde v Prahe.

29 ASMAE, Československo, zv. 26, expresný telegram č. 607/458, 19. 3. 1939.

venskej republiky. Nový štát bol v každom prípade v zornom poli a v zovretí nemeckých plánov a v podstate úplne podriadený Hitlerovým rozhodnutiam. Jeho závislosť bola očividná. A predsa pri bližšom pohľade situácia nevyzerá tak jednoznačne. Talianske prameňe nám ponúkajú aj značne odlišný obraz slovenskej reality, prinajmenej korigujú zjednodušené predstavy o Slovensku, ktoré nie je ničím iným než nemeckým satelitom. Prvé zaujímavé správy podobného typu objavíme už v súvislosti s prípravou ústavy nového štátu. „*Ako som už zdôraznil (píše taliansky konzul v Bratislave Lo Faro), politické zriadenie štátu sa blíži k autoritatívnemu systému, vyplýva to z konceptov, ktoré predstavili politické špičky štátu, predovšetkým monsignor Tiso.*“³⁰ Ten v osobitnom rozhovore s Lo Farom svojmu spolubesedníkovi povedal, že nástojí na takom type štátneho zriadenia, v ktorom by sa spájala funkcia prezidenta štátu a premiéra vlády, funkcia, ktorá by ako sprostredkujúci článok medzi národom a štátom povoľovala existenciu jedinej strany, a taký parlament, ktorý by fungoval podľa princípov korporativizmu. „*Zisťujem, že Tiso – na rozdiel od iných radikálnejšie zameraných prúdov – sa prikláňa skôr k udržaniu aspoň zdanlivého parlamentárneho systému, pravda, bez toho, že by sa spochybnila prvoradosť princípov autoritarizmu.*“³¹ Lo Faro sa stretol i s podpredsedom vlády V. Tukom, ktorý v tom čase zastával aj funkciu predsedu komisie na prípravu novej ústavy. Aj Tuka vyjadril svoj názor na novú ústavu: „*Z oboch modelov autoritatívneho štátu – fašistického a nacionálnosocialistického, je taliansky pre slovenskú realitu jednoznačne oveľa prijateľnejší, pretože dokázal spojiť totalitný koncept s katolíckou tradíciou národa.*“³² Mimoriadne významné slová Tuka ešte zdôraznil aktivitou: „*Prof. Tuka ma preto poprosil, aby sme mu čím skôr poskytli texty našich zákonov, predovšetkým tých, ktoré formujú korporatívny systém až po ústavný zákon o Camera dei Fasci e delle Corporazioni.*“³³ O stave priprav novej ústavy Lo Faro informoval ešte niekoľkokrát.³⁴ Koncom mája do Bratislavy došla zásielka s materiálom, ktorý Tuka žiadal mesiac predtým.³⁵ Podľa Tukových slov mal pomôcť pri formulovaní slovenského ústavného zákona. Lo Faro spomína: „*Mal som s Tukom dlhý rozhovor, z ktorého som pochopil, že on chce novú slovenskú ústavu vypracovať presne podľa fašistického vzoru. Okrem iného ma zároveň žiadal, aby som v nasledujúcich dňoch prijal členov príslušnej komisie (komisie na prípravu ústavy, pozn. B. K.) a poskytol im potrebné vysvetlenia a podrobnejší výklad.*“³⁶

Čoskoro potom navštívil Jozef Mikuš rímske Ministerstvo ľudovej kultúry a niekoľko ďalších inštitúcií, aby sa podľa rozhodnutia slovenskej vlády podrobnejšie zoznámil

30 ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 771, 13. 4. 1939.

31 Tamže.

32 Tamže.

33 Tamže.

34 V jednom z nasledujúcich listov vymenoval aj najdôležitejšie body, ktorými Tiso pri návšteve v spoločnosti Nástup opísal a zdôraznil význam jednotlivých článkov novej ústavy. Podčiarkol prednosť nacionalizmu a obhajoval korporativistickú formu systému. V našich súvislostiach je však zaujímavá aj skutočnosť, že Lo Faro sa v dokumente poslanom o mesiac neskôr sťažuje, že ešte stále čaká na materiál, ktorým by Slovákovi podrobnejšie zoznámil s fašistickými nariadeniami. ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 994, 18. 5. 1939.

35 ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 1 070, 5. 7. 1939.

36 Tamže.

s fungovaním talianskeho aparátu propagandy.³⁷ Podľa predstáv slovenských politických špičiek sa Taliansko stávalo najvhodnejším vzorom pre ich vlastné štátotvorné koncepty. A ani Taliansko sa nechcelo vzdať prítomnosti v tomto strategicky významnom podunajsko-balkánskom priestore, aj keď novovzniknutý štát bol – tak ako väčšia časť strednej a východnej Európy – pod plnou nemeckou kontrolou. Napriek chronicky sa opakujúcim omylom a radu neúspešných krokov sa Talianom predsa len podarilo ako-tak sa uchytiť na slovenskej politickej scéne. Ako sme videli, bolo to viac zásluhou slovenských vedúcich osobností než účinnosťou talianskeho útoku. No v každom prípade sa čoskoro po vyhlásení Slovenského štátu vzájomná spolupráca slovenskej vlády a talianskeho bratislavského konzulátu rozšírila a upevnila.

„Kráľovský konzulát Talianska v Bratislave sa rozhodol (podľa dohody s Generálnym vodcovstvom Ministerstva) urobiť plán šírenia agitačného materiálu, ktorý pripravilo Ministerstvo a ktorý v spolupráci so slovenským Úradom propagandy preložil a vytlačil.... Prvou spomedzi príslušných publikácií bola Dottrina del fascismo, domácou tlačou opísaná ako ‚základná pomôcka slovenskej politickej výchovy a spoznávania základov fašizmu a jeho smerníc pomocou výkladu jeho tvorca a vodcu‘. Knihu šírili organizácie Hlinkovej gardy a sekcie rovnomennej strany... Kráľovský konzulát v Bratislave teraz navrhuje preložiť a vydať, takisto v spolupráci so slovenským Úradom propagandy, nasledujúce prospekty v nasledujúcom chronologickom poradí – s dvojmesačnými predstavkami medzi jednotlivými vydávaniami:

Fascismo, conquista proletaria (Fašizmus, výdobytok proletariátu)
– K. 1 500 = Lit. 1 000

Il Dopolavoro in Italia (Dopolavoro v Taliansku) – K. 2 000 = Lit. 1 334

Maternita e Infanzia (Materstvo a deti) – K. 2 000 = Lit. 1 334

Spolu K. 5 500 = Lit. 3 668.³⁸

V uvedenom liste Ministerstva kultúry sa zreteľne črtajú snahy oboch úradov propagandy – tak talianskeho, ako aj slovenského – posilniť a zviditeľniť prítomnosť talianskeho štátu a jeho režimu na slovenskej politickej scéne. Neskorší prameň dosvedčuje, že takéto snahy padli na úrodnú pôdu: „S úctou dávame Vašej Excelencii na vedomie, že prvé vydanie slovenského prekladu knihy Dottrina del fascismo v počte 6 000 výtlačkov sa vo veľmi krátkom čase vypredalo. Momentálne sa pripravuje druhé vydanie, keďže slovenský Úrad pre propagandu zabezpečil jej distribuovanie predovšetkým vychovávateľom a učiteľom, školským a verejným knižniciam.“³⁹ K dokumentu je priložený preklad článku, ktorý vyšiel v časopise *Nástup* 15. mája 1939 a v ktorom autor – podpísaný ako Dr. Esdve – knižku odporúča slovenským politikom.

Dňa 21. júla 1939 slovenský parlament schválil ústavu, „ktorá mala množstvo zhodných bodov s talianskou“.⁴⁰ Zavádzala do politického systému korporativistické prvky, ktoré slovami podpredsedu parlamentu Karola Mederlyho predstavovali spolu s nacio-

37 Mikuš (v talianskych prameňoch Dr. Joseph A. Mikuš) bol vtedy tajomník slovenského zastupiteľského úradu v Ríme. ACS, MCP – DGP, zv. 46, 14. 11. 1939.

38 ACS, MCP – DGP, zv. 46, 22. 5. 1939.

39 ACS, MCP – DGP, fasc. 46, *Appunto per il Duce* (Správa pre duceho), 14. 4. 1939.

40 BOREJSZA, J.: c. d., s. 224.

nalizmom a katolíckou vierou základné stavebné prvky nového štátu.⁴¹ Ukazovalo sa však, že jeho vodcovia neboli v ponímaní štátneho zriadenia jednotní. Kordy sa skrížili niekoľkokrát. Už v prvých mesiacoch roka 1940 sa vzťahy zostrili do takej miery, že zo svojej funkcie šéfa kabinetu propagandy odstúpil Alexander Mach. Slovenské spory vyvolali nevoľu aj v Berlíne a zaangažovať sa musel samotný Hitler. Slovenská kríza sa odrazila aj v listoch, ktoré do Ríma posielal taliansky veľvyslanec v Berlíne Alfieri. Zaujímal sa o Machovo odstúpenie (hoci sa mu nikdy nepodarilo presne uviesť ani jeho meno). „*Na Wilhelmstrasse ma ustarostene upozornili na situáciu na Slovensku po odstúpení Marka (sic!) Keďže Mark je na Slovensku vodcom pronemeckého prúdu, jeho odstránenie z politického života by znamenalo posilnenie na Slovensku ešte stále existujúceho Nemecku nepriateľského krídla.*“⁴²

Koncom júla sa Tiso, Tuka a Mach vybrali do Salzburgu, aby pri audiencii u *führera* zahľadili nepriaznivý dojem zo slovenskej vnútropolitckej situácie. „*Wilhelmstrasse oznámilo, že príchod monsignora Tisa a Tuku do Nemecka, a ich prijatie führerom a Ribbentropom ukončili komplikovanú slovenskú krízu. Predpokladá sa odstránenie Ďurčanského a Machovo odstúpenie sa vyrieši tak, že dotyčný opätovne prevezme svoje predchádzajúce funkcie.*“⁴³ Ďurčanský bol skutočne prinútený opustiť vládu; pokúšal sa vymaniť štát z nemeckého zovretia a v týchto súvislostiach aj nadviazať kontakty so západnými diplomatmi. Zdá sa, že mu v tom pomáhal slovenský zástupca v Ríme Jozef Miloslav Zvrškovec. Mach prevzal riadenie ministerstva vnútra.

Taliani sa so slovenskou situáciou dobre oboznámili v podrobnom opise, ktorý svojou správou poskytol Manlio Sargentí, zahraničný štipendista polročného pobytu na bratislavskej univerzite. Borejsza ho vo svojej práci zaraďuje medzi príslušníkov CAUR,⁴⁴ jeho tvrdenie je s veľkou pravdepodobnosťou oprávnené aj napriek tomu, že v novoobjavenom materiáli sa Sargentí predstavuje ako člen študijnej skupiny *Lo Stato Corporativo* (Stavovský štát). Ku koncu svojho polročného pobytu Sargentí vypracoval hodnotenie slovenskej scény. Charakterizoval a analyzoval politickú a právnu štruktúru štátu, jeho hospodársku a sociálnu úroveň a vzťah Slovenska s jeho spojencami. Jeho materiál je nesmierne zaujímavý, podrobnejšiu analýzu si priam vynucuje.

V liste priloženom k materiálu a datovanom 7. októbrom 1940 sa Sargentí predstavil ako zástupca rímskej univerzity na polročnom pobyte na bratislavskej vysokej škole. Podľa jeho slov organizátori pobytu pripravili kurz s cieľom „*predstaviť fyzické a prírodné krásy a turistické možnosti svojej krajiny*“⁴⁵ a spolu s tým politickú, hospodársku a sociálnu štruktúru nového štátu. Hovorí, že na štipendijnom pobyte sa zúčastnili predstavitelia viacerých štátov – z Talianska (ôsmi), z Nemecka (dvaja), z Juhoslávie (desiati), z Rumunska (ôsmi), z Dánska (traja), zo Švédska (traja), z Bulharska (jeden),

41 MEDERLY, K.: *Ústava Slovenskej republiky a jej zásadné smernice*. Knihlačiareň Andrej, Bratislava 1939.

42 ASMAE, *Carte del Gabinetto del Ministero e della Segreteria generale – parte seconda* (Doklady ministerského kabinetu a generálneho sekretariátu – druhý diel), zv. 1 (CoGe 1), *situazione interna Slovacchia* (situácia na Slovensku), č. 2 126 /R, 25. 5. 1940.

43 ASMAE, CoGe 1, *situazione interna Slovacchia* (situácia na Slovensku), č. 3 672/R, 26. 7. 1940.

44 BOREJSZA, J.: c. d., s. 224.

45 ACS, MCP – DGP, zv. 47, 7. 10. 1940.

zo Španielska (jeden), vybraní predovšetkým spomedzi novinárov a študentov. Bezprostredné spoznávanie Slovenska paralelne spojené s kontaktmi so študentskou mládežou rozličných ďalších európskych štátov je podľa neho vynikajúcou možnosťou získať užitočné skúsenosti využiteľné pre aktivity talianskej mládeže na európskej pôde. Mládež zoskupená okolo študijnej skupiny *Lo Stato Corporativo* si za svoj cieľ kladie rozšíriť činnosť a upevniť politický a duchovný vplyv fašistického Talianska v Podunajsku.⁴⁶

Sargentova správa má trinásť strán rozčlenených do štyroch kratších úsekov. Z každého vyberáme tie najzaujímavejšie a najdôležitejšie body. V prvej časti sa charakterizuje právna a politická štruktúra Slovenskej republiky. Autor hneď na začiatku upozorňuje na protirečivé prvky novoprijatej ústavy. *„Na jednej strane ešte existujú demokratické prvky zdedené z Československej republiky. Možno ich nájsť predovšetkým v tých ústavných zákonoch, ktoré upravujú zákonodarnú moc. Tá je sústredená v parlamente, ktorý je ešte stále zostavený na základe všeobecného volebného práva. Na tento aspekt slovenskej vnútornej organizácie nemal systém totalitných štátov žiadny vplyv. Hovorí sa však o tom, že budú parlamentné voľby, ktoré sa všade uskutočnia... formálnym spôsobom, resp. prebehnú vo forme plebiscitu, ktorý sa vyjadrí k zoznamu pripravenému Štátnou radou. Rovnako tak sa hovorí, že sa v blízkej budúcnosti objavia radikálnejšie ústavné zmeny, medzi inými rozpustenie parlamentu či v každom prípade zmenšenie jeho právomocí, ktoré sa nahradia jeho podradenosťou vláde podľa vzoru nemeckého Reichstagu.“*⁴⁷

Z problémov, ktoré mali formovanie nového štátu sprevádzať, autor na prvé miesto kládol predovšetkým nerozhodnosť jeho vodcov vybrať si medzi dvoma veľkými vzormi, talianskym a nemeckým, ktoré sú si síce podstatou veľmi podobné, ale napriek tomu sa pri napĺňaní svojho určenia značne odlišujú. *„Pri prijímaní ústavy prevážil skôr protitaliansky vplyv. Staré štruktúry sa nezlikvidovali podľa zásad fašistickej revolúcie, teda jedným úderom, skôr sa doplnili, resp. po ich boku postavili nové a až potom, keď sa nové zásady upevnili, pôvodné sa odstránili. Napriek tomu sa z talianskeho systému prevzali viaceré prvky. Slovenská Štátna rada pri bližšom pohľade pripomína náš Gran Consiglio. Články slovenskej ústavy takisto prebrali z Talianska kapitolu o stavovskom usporiadaní. Rovnako tak bol podľa našej Carta del Lavoro prijatý článok hovoriaci o ochrane pracovných práv a výške miezd odvíjajúcich sa od rodinného stavu pracovníka.“*⁴⁸

V ďalšej časti Sargenti vyjadril svoje zhrozenie, že väčšina ustanovení zostala len na papieri. V prvom rade tie o stavovskom usporiadaní administratívneho aparátu. Vysvetlil to pozostatkami demokratických prvkov a silnejúcim nemeckým vplyvom, ktorý protirečí talianskemu. Napriek tomu, odhliadnuc od mocnejúcej nacionalistickej doktríny, slovenská *„ústava obsahuje množstvo základných prvkov talianskeho typu a slovenskí intelektuáli prejavujú Taliansku a jeho stavovským organizáciám veľké sympatie“*.⁴⁹

V časti zaoberajúcej sa hospodárskymi a sociálnymi aspektmi sa bližšie rozoberajú slovenské aktivity aj v týchto oblastiach. Hovorí sa o prevažne roľníckom charaktere

46 Tamže.

47 Tamže.

48 Tamže.

49 Tamže.

Slovenska, jeho zahraničnom obchode so susedmi, predovšetkým s Nemeckom a Českom. Dôraz je však kladený na slovenský zahraničný obchod s Talianskom. „*Je zaujímavé, že Taliansko sa dostalo na tretie miesto slovenského zahraničného obchodu, po Česku a Nemecku. Ešte zaujímavejšie však je, že Slováci sa snažia, aby sa obchodné styky medzi oboma štátmi ešte rozšírili a aby sa súčasný objem tovarovej výmeny 80 miliónov korún zvýšil na 150, resp. 200 miliónov.*“⁵⁰

Nasleduje úvaha o vzťahoch Slovenka voči silám Osi, ktoré podľa autorových slov v podstate poukazujú na súhlas štátu so všetkými princípmi fašistického a nacionálnosocialistického režimu, a to „*nielen na medzinárodnej scéne, na ktorej by malé Slovensko závažnejší vplyv nemalo, ale aj vo vnútropolitickom usporiadaní a na pôde ideológie*“.⁵¹ Sargentini sa v týchto súvislostiach zaoberá aj významom a váhou kresťanstva a katolíckej cirkvi v slovenských podmienkach. Zdôrazňuje, že v úvodnej časti ústavy sa hovorí o potrebe zjednotenia všetkých síl ľudu do homogénneho národného a kresťanského spoločenstva. Pokračuje zdôrazňovaním slovenskej zakorenenosti v katolíckej viere a opisom zločinného charakteru sovietskeho protináboženského komunizmu, ktorý je na Slovensku práve preto trestný, a hovorí, že katolícka viera je článkom, ktorý slovenskú kultúru spája s latinským svetom. „*V praxi to znamená, že (katolicizmus) Slovensko približuje Taliansku, udržiavajúc tak priateľské styky radšej s ním než s Nemeckom, ktoré je cudzejšie a utláča ho. Pokojne môžeme tvrdiť, že aj keď je Slovensko pevne späté s Nemeckom, pretože bez neho by nedosiahlo nezávislosť a neudržalo by sa pri živote, duchovne je výrazne najbližšie talianskej strane.*“⁵² Autor pripomína aj význam encyklik *Rerum novarum* a *Quadragesimo anno*, ten však podľa neho nemôže prekryť význam, ktorý pre slovenskú spoločnosť má talianske stavovské usporiadanie. Dôslednejšiemu prijatiu jeho zásad v praxi zatiaľ bráni len skutočnosť, že vlastná vízia talianskeho systému nie je v slovenských podmienkach lepšie známa – to sú však ľahko odstrániteľné prekážky. Preto „*dnes sú na Slovensku vhodné podmienky na účinnejšiu taliansku akciu na kultúrnom, hospodárskom i politickom poli; na akciu, ktorá by napomohla, aby Slovensko lepšie spoznalo princípy fašistického štátu a tak by ich akceptovalo a napodobnilo, ved' ako sme už pripomenuli, v neposlednom rade sú v jeho podmienkach už prítomné*“.

Taliansko by si tak zaistilo expanziu svojej ideológie a politických princípov svojej ústavnosti v štáte, ktorý odhliadnuc od jeho politickej nepatrnosti, predsa len sa nachádza v srdci Podunajska a tak je jedným z centier jeho životných záujmov.⁵³

Poslednú časť tvorí opis situácie ostatných štátov podunajského regiónu, ktorý v našich súvislostiach nie je relevantný, pretože autor sa sústreďuje len na želaný taliansky prienik do Rumunska.

Správa je zaujímavá práve zhodnotením možností, ktoré mladá talianska fašistická garnitúra pre seba videla v novom Slovensku. Niektoré jej súdy sú jednoznačne nereálne, no existenciu istých možností nemožno poprieť. Preto je mimoriadne dôležitý aj

50 Tamže.

51 Tamže.

52 Tamže.

53 Tamže.

dokument, ktorý rozoberá možnosti talianskej oficiálnej politiky práve na základe tém načrtnutých Sargentim.

„Po prečítaní správy, ktorú Dr. Manlio Sargenti predstavil Jeho Excelencii ministrovi národnej kultúry, som nadobudol dojem, že je pravdivá... V zásade nemám voči nej pripomienky. Čo sa týka stupňa poznania talianskych súvislostí v dotyčnom štáte a eventuálneho rozšírenia našej propagandistickej činnosti, rád by som pripomenul, že sa nedá tvrdiť, že Taliansko a všetko, čo je s ním späté, nie je na Slovensku dostatočne známe. Treba mať na zreteli primitivnosť veľkej väčšiny tamojšieho obyvateľstva, inými slovami, znalosti o Taliansku sa obmedzujú na tzv. intelektuálov.

V súvislosti s propagandou chcem zdôrazniť, že viac než jej rozvoj by sme potrebovali rozšírenie prítomnosti nášho štátu. Toto rozšírenie sa však už realizuje predovšetkým na poli hospodárskom a kultúrnom. Už v prvom roku sme dosiahli zavedenie výučby taliančiny na stredné školy, vytvorenie katedry taliančiny na univerzite, pričom sme prihliadali na už existujúci lektorát. Pokročili sme so založením kultúrneho inštitútu, hoci v menšom rozsahu, vzhľadom na prostriedky, ktoré sme dostali k dispozícii a vzhľadom na usmerenia Generálneho riaditeľstva pre Talianov v cudzine. To vyjadriло želanie, aby aspoň spočiatku fungoval experimentálne.

Čo sa týka hospodárskej aktivity, vzájomná výmena tovarov bola vcelku úspešná práve v posledných mesiacoch.

Z hľadiska politického – zmluva o ochrane, ktorá existuje medzi Ríšou a Slovenskom vrátane slovenského prijatia trojstranného paktu aj formálne potvrdzujú existujúci stav, ktorý si žiadne dodatočné politické akcie z talianskej strany nevyžaduje.

Myslím si, že prípadná ďalšia talianska propaganda, navrhovaná Dr. Sargentim v jeho referáte, by len ťažko uspela tak, aby nevyvolala nesúhlas z nemeckej strany, ktorá sa tu uchytí tak a takými silnými prostriedkami, že naša paralelná akcia, hoci aj nekonkurenčná, by sa dala uskutočniť len za pomoci prinajmenej rovnakej kvantity prostriedkov, čo je podľa môjho názoru, vzhľadom na význam tohto štátu, celkom neodôvodnené.

... Ak by sme referát prípadne použili na uverejnenie, museli by sa zmeniť niektoré body, predovšetkým tie, v ktorých sa hovorí o preferenciách talianskej pôvodnosti systému a doktríny a zmienky o utláčateľskom nemeckom systéme.⁵⁴

Roncalliho spis prináša zaujímavé hodnotenia Slovenska. Podľa neho Taliansko tu nie je potrebné osobitne predstavovať, lebo je dostatočne známe. Avšak propaganda je vzhľadom na primitivnosť obyvateľstva účinná len medzi intelektuálmi, medzi ľudom sa nešíri. Ťažkosti sa postupne odstraňujú – zavedenie taliančiny do škôl a na univerzitu a účinnejšia a objemnejšia obchodná výmena by situáciu mohli konkrétne zlepšiť. Z úryvku citovanej poslednej časti ľahko pochopíme taliansky vzťah voči Slovensku v čase druhej svetovej vojny.

Nemeckým akciám z marca 1939 a neskôr júla 1940 sa Taliansko nehodlalo prieciť. Napokon, postaviť sa na odpor opatreniam, ktoré zavádzali plnú nemeckú kontrolu nad Slovenskom aj nad celým stredoeurópskym priestorom, by tak či tak nedokázalo. No odvtedy sa talianska moc na každom kroku usilovala, aby vlastným správaním nevyvolala nič, čo by mohlo spôsobiť nejaké ťažkosti režimu, ktorý Nemci postavili na nohy.

54 Tamže.

V opačnom prípade by sa pravdepodobne stalo terčom nemeckých útokov a ich slovenských prívržencov, problémom by boli obvinenia, že sa priveľmi zaujíma o priestor, ktorý je nacistickou záujmovou sférou. Taliansko sa uspokojovalo so svojou podriadenosťou, aby nedráždilo silnejšieho partnera. Jeho predstavitelia si slovenský politický život bedlivo všimali, informovali o ňom Rím, k ráznejším zásahom sa však neodhodlali. S týmito zisteniami by sa naša rozprava dala uzavrieť, ak by, pravda, neexistovali ďalšie početné dokumenty, ktoré rozprávajú o slovenskom záujme o fašistické Taliansko, ktorý bol väčší než záujem z opačnej strany.

Slovenskú verejnosť by sme z tohto pohľadu mohli veľmi všeobecne rozdeliť do zhruba dvoch skupín: jedna sa pokúšala na Slovensku upevniť taliansku ideológiu a taliansky vplyv, druhá zoznámiť Taliansko so situáciou v novovzniknutom a pre Talianov takmer neznámom štáte.

Šéf slovenskej propagandy Tido J. Gašpar v rozhovore s Roncallim sám seba predstavil ako „*dirigenta s paličkou, ale bez hráčov*“.⁵⁵ Slovensko je za hranicami ledva známe, postŕažoval sa talianskemu spolubesedníkovi. V Ríme až koncom leta 1940 zisťovali novú skutočnosť: že slovenské zastupiteľstvo začalo v novembri vydávať časopis, ktorým chcelo čitateľov „*zoznámiť s novinkami zo svojho štátu, so svojimi aktivitami, so svojou kultúrou a folklórom, hospodárstvom a priemyslom, všetko hlavne vo vzťahu k Taliansku, voči ktorému slovenský ľud vždy prechovával náklonnosť, späť s obdivom voči jeho bohatej histórii a veľkej prítomnosti, ktorá prepojila Caesarov Rím s Mussoliniho fašistickou Ríšou*“.⁵⁶

Notiziario Slovacco (Slovenský vestník), ako sa bulletin nazýval, zdôrazňoval styčné body Slovákov a Talianov – začal Štefánikom, „*organizátorom slovenských legionárov v Taliansku*“,⁵⁷ pokračoval Tukom a jeho Rodobranou a chválospevom na Mussoliniho a jeho režim. O momentálnej situácii autor alebo autori zmyšľali nasledovne: „*Fašistické Taliansko má na Slovensku veľa obdivovateľov a je pre náš štát vzorom. Náš mladý štát sa v spôsobe usporiadania oprel o zdravé princípy talianskeho korporativizmu. Berúc do úvahy stav spoločnosti, zriadil šesť korporácií, ktoré združujú sily nášho pracujúceho ľudu.*“⁵⁸

Slovenské zastupiteľstvo sa predovšetkým usilovalo spropagovať slovenskú situáciu. Osobitnú pozornosť preto venovalo najmä spoločným projektom existujúcim predovšetkým na úrovni mládežníckych organizácií, vzťahom a spoločným akciám Hlinkovej mládeže s talianskou G. I. L. (*Gioventù Italiana del Littorio* – Talianska mládež Littorie). Vzájomným návštevám a stretnutiam sa venovali zvlášť pozorne.⁵⁹ Zdá sa, že to isté

55 ASMAE, *Cecoslovacchia*, pos. *Slovacchia*, zv. 28, expresný telegram č. 2 525/655, 12. 8. 1941.

56 ACS, MCP – DGP, zv. 46, *Legazione della Repubblica Slovaca* (Zastupiteľstvo Slovenskej republiky), 15. 11. 1940, *Notiziario per la stampa e i giornalisti* (Správa pre tlač a novinárov).

57 Tamže.

58 Tamže.

59 ASMAE, *Cecoslovacchia pos Slovacia*, zv. 29, *Notiziario Slovacco*, 29. 6. 1942.

možno povedať o tlači na Slovensku.⁶⁰ No aký ohlas a aké publikum si bulletin reálne našiel, zatiaľ nevieme. Aj v talianskych denníkoch sa objavovali články o Slovensku,⁶¹ do akej miery však Slovensko bolo pre taliansku verejnosť skutočne zaujímavé, zatiaľ ťažko povedať.

Naopak, na Slovensku malo Taliansko zrazu o niečo početnejších prívržencov. Už sme pripomenuli niektoré publikácie a texty o Taliansku a jeho politike z tých, ktoré sa v priebehu rokov predstavovali slovenskej verejnosti. Písalo sa o pokračujúcich talianskych vojnových aktivitách.⁶² Aj Roncalli veľakrát zaznamenal taliansku prítomnosť v slovenskej tlači. Pripomína týždenník *Politická korešpondencia* a jeho analýzu „*úlohy talianskeho impéria v novej Európe*“,⁶³ ktorý tiež „*v prvom čísle hneď po predhovore zároveň s führerovou fotografiou prináša aj peknú snímku duceho*“.⁶⁴ Žilinský časopis *Slovenská politika* v októbri 1941 pripomenul okružle jubileum – dvadsiate výročie Mussoliniho pochodu na Rím.⁶⁵ V materiáli, ktorý Roncalli priložil k článku odoslanom do Ríma, sa uvádza, že „*Slováci s fašistickým Talianskom a jeho národom úprimne sympatizujú – pretože tak ako fašistická ideológia zrodila súčasné Taliansko..., tak nacionálny socializmus, podobný fašizmu, z poníženého a zdeptaného Slovenska zrodil to dnešné*“.⁶⁶ Zo zachovaných dokumentov jasne vidieť, že to boli predovšetkým Slováci, ktorí žiadali o rôzny študijný, resp. propagandistický materiál. „*Vedenie revue Nové Slovensko sa obrátilo na talianske zastupiteľstvo s prosbou o fotografie z talianskeho kultúrneho a vojenského života, resp. také, ktoré by predstavovali náš štát a boli pre čitate-*

60 Denník *Slovák* napr. počas návštevy talianskej delegácie uverejnil reč veliteľa Hlinkovej mládeže Alojza Macka v oboch jazykoch. *Slovák*, 28. 5. 1941, s. 3. O stretnutí písal aj *Gardista*: „*Včera napoludnie bol v hoteli Carlton slávnostný spoločný obed, ktorý dával hlavný veliteľ Hlinkovej mládeže Alojz Macek na počesť návštevy talianskych hostí, vodcov fašistickej mládeže na Slovensku. Na obede zúčastnil sa v zastúpení vlády minister vnútra, hlavný veliteľ HG Mach. Ďalej na obede bol prítomný taliansky vyslanec a splnomocnený minister Guido Roncalli di Montorio, zástupca sv. Stolice Msgr. Dr. J. Burzio, za generálny sekretariát HSLS ústredný tajomník Moravčík, hlavný veliteľ HM Alojz Macek, náčelník štábu HG Kubala, hlavný mešťanosta Dr. Kováč a celé vedenie HM.*“ *Gardista*, 29. 5. 1941, s. 3. Autor článku *Spolupráca mládeží novej Európy* uvádza tiež reči všetkých rečníkov. Zaujímavá a príznačná je Machova poznámka: „*Minister Mach pozdravil zástupcu hlavného veliteľa GIL Leatiho a všetkých prítomných hostí v mene vlády a celej HG. V svojej reči spomenul začiatky Rodobrany, ktorá sa začala organizovať v duchu ideálov a podľa metód, ktoré v tých časoch už slávili víťazstvo pod vedením Mussoliniho v Taliansku. Pred 15 a 20 rokmi my Rodobranci zhromažďovali sme sa pod čiernymi zástavami, na prsiach mali sme čierne košeľe a našou piesňou mladického boja bola hymna mladosti a sily, talianska hymna mládeže ‚Giovinezza‘, ... Vítame vás v samostatnom slovenskom štáte, ktorý bol výsledkom tohto boja a ktorý za svoj vznik ďakuje víťazným ideálom, reprezentovaným vašim vodcom Duceom Mussolinim a veľkým naším ochrancom Führerom Adolfom Hitlerom.*“

61 Napr. *Gardista*, 25. 2. 1941, s. 3, 26. 11. 1941, s. 7.

62 Zaujímavá je informácia z *Gardistu*, že po Mussoliniho rozhodnutí Akademická Hlinkova garda pochodovala bratislavskými ulicami, skandujúc „*Bratislava – Berlín – Rím: naša cesta na Berlín*“ a „*Nech žije Mussolini, Hitler, Tiso*“. Manifestanti sa potom zhromaždili pred talianskym veľvyslanectvom a tam privítali duceho krok. *Gardista*, 14. 6. 1940, s. 6.

63 ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 1 586, 12. 11. 1940.

64 Tamže.

65 ASMAE, *Cecoslovacchia*, pos. *Slovacchia*, zv. 28, expresný telegram č. 3 462/88, 31. 10. 1941.

66 Tamže.

ľov zaujímavé, aby ich redakcia mohla pravidelne umiestňovať vnútri revue.“⁶⁷Podobné žiadosti prichádzali aj z iných časopisov; *Slovák, Gardista, Slovenská pravda* sa s nimi obracali na bratislavské talianske zastupiteľstvo. Vyslanec Roncalli sa v tomto smere správal veľmi obozretne, nechcel vzbudiť nedôveru v nemeckých orgánoch. No jeho správy o situácii na Slovensku do talianskej metropoly prichádzali pravidelne a spolu s nimi sa na talianske zastupiteľstvo obracal čoraz väčší počet slovenských priaznivcov Ríma. Rím jeho sprostredkovaniu spravidla primerane vyhovel. Časopisy žiadali snímky z bojísk,⁶⁸ režimistické a ďalšie organizácie predovšetkým propagandistický materiál.⁶⁹ Hlinkova garda z Brezna nad Hronom žiadala okrem tlačeneho propagandistického materiálu aj portrét *duceho*.⁷⁰ Veľký úspech zaznamenali talianske vianočné koledy a relácie o talianskych tradíciách a zvyklostiach v čase Vianoc odvysielané slovenským rozhlasom.⁷¹ Aj z tohto dôvodu okrem pravidelných relácií o Taliansku a v talianskom jazyku, ktoré sa vysielali niekoľkokrát do mesiaca, Slovenský rozhlas v lete 1942 zorganizoval zvláštny týždeň programov predstavujúcich Taliansko.⁷² Z gymnázia v Michalovciach medzitým nového vyslanca Corteseho požiadali o partitúry rôznych fašistických piesní (napr. *Giovinezzy* či *Fuoco di Vesta*).⁷³ Inými slovami, talianske veľvyslanectvo bolo v čase vojny preda len aktívne. Iniciátorom a katalyzátorom jeho aktivity však bola predovšetkým slovenská strana.

Spoločnosť Nástup, ktorá sa už v medzivojnovom období jasne vyhranila ako sympatizantka fašistických ideí, niekoľkokrát zorganizovala premietanie talianskych pro-

67 ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 1 131, 10. 4. 1941. Roncalli tiež zdôrazňuje, že *Nové Slovensko* je jedinou prestížnou revue, ktorá ponúka články v slovenčine, taliančine a nemčine.

68 ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 1 190, 19. 4. 1941. V tom čase predovšetkým z grécko-albánskeho frontu.

69 „Minulý november si niektorí učitelia, študenti a lektor taliančiny v Banskej Bystrici vytvorili taliansky krúžok (*Circolo Italiano*, pozn. autora) Krúžok začal vyvíjať širokú aktivitu a prosí nás o knihy, revue a časopisy, pomocou ktorých by svojim členom ponúkal zaujímavé novosti z Talianska. Presnejšie: o predplatné na *Popolo d'Italia*, *Rivista illustrata del Popolo d'Italia*, na jednu módnu revue (*Belleza, Casabella*), na nejakú politickú revue (*Gerarchia, Critica Fascista*). Zároveň sa pýta na nejaký informačný a informatívny materiál v taliančine týkajúci sa *duceho*, fašizmu, Talianska a vojny, ktorý by sa dal rozdeliť medzi ich približne sto členov.“ ACS, MCP – DGP, zv. 47, expresný telegram č. 53/4 133, 16. 1. 1942.

70 Medzi zhruba tridsiatimi talianskymi a nemeckými titulmi, ktoré organizácia HG získala, pripomeňme aspoň: *Le organizzazioni giovanili in Italia* (Mládežnícke organizácie v Taliansku), *L'autarchia come politica proletaria* (Autarkia ako proletárska politika), *Guerra e lavoro* (Vojna a práca), *Geschichte der Faschistischen Bewegung* alebo *Das nationale Dopolavorowerk in Italien*. ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 3 186, 7. 10. 1941.

71 ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 12 589, 18. 11. 1941.

72 Za „mimoriadne významnú pre našu propagandu na Slovensku“ akciu označil Roncalliho bratislavský nástupca Paolo Cortese. ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 2 217, 26. 6. 1942.

73 ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 2 215, 26. 6. 1942.

pagandistických filmov, predovšetkým takých, ktoré zobrazovali situáciu na frontoch.⁷⁴ Filmové večery pripravoval aj bratislavský *Fascio*, ktorý mal v tom čase okolo päťdesiat členov.⁷⁵ Premietanie uskutočňoval pomocou Talianskeho kultúrneho inštitútu (*Instituto Italiano di Cultura*), ktorý takisto vznikol v čase vojny a v polovici roku 1942 ho viedol prof. Pacini.⁷⁶ Sídlil v budove, ktorú dostal k dispozícii od známej talianskej poisťovacej spoločnosti R. A. S. (*Riunione Adriatica di Sicurtá*) v samom centre mesta na Ventúrskej ulici č. 3. Vlastnil aj videoprojektor, náklady na jeho kúpu (zhruba 16 000 Lit) hradilo ministerstvo ľudovej kultúry.⁷⁷

Taliani sa po celý čas vojny zaujímali o vnútorné usporiadanie Slovenska. Hoci vo svetovom nacisticko-fašistickom spojení slovenský štát zohrával len marginálnu úlohu a aj Taliansko zaujímal skôr ako hospodársky partner, rímske ministerstvo zahraničných vecí slovenské záležitosti v každom prípade sledovalo. O tom hovorí nedatovaný a nepodpísaný archívny dokument, ktorý však na tridsiatich stranách urobil podrobný opis slovenskej reality. Venuje sa všetkým podstatným hospodárskym, politickým, kultúrnym aj historickým súvislostiam.⁷⁸

Situácia sa začala podstatnejšie meniť po čoraz očividnejších talianskych a nemeckých nezdaroch na rôznych bojiskách. Slovenská verejná mienka, dovtedy viac-menej pasívne a rezignovane sledujúca vývoj vojnových udalostí, sa začala aktivizovať. Nemeckí mocipáni a ich slovenskí spolupracovníci držali nitky moci ešte pevne vo svojich rukách, ale ich prestíž a autorita medzi obyvateľstvom postupne upadali. Hlavné Taliani začali rýchlo strácať všetky svoje tak ťažko získané zóny vplyvu a po kapitulácii v septembri 1943 sa ich činnosť náhle skončila. Pozoruhodná a príznačná je v tomto smere veta, ktorú nájdeme v správe talianskeho ministerstva zahraničných vecí: „*Osud talianskych kultúrnych ustanovizní v Československu po 8. septembri 1943 nám nie je známy.*“⁷⁹

Na záver

Z opísaných zistení je podľa nás dostatočne zrejmé, že tak ako o nemeckom, môžeme hovoriť aj o talianskom vplyve na vojnové Slovensko. Všetky najnovšie práce venujúce sa slovenským, resp. československým dejinám rozoberajú a zdôrazňujú nemecký podiel na utváraní či spoluvytváraní vtedajšej slovenskej reality. To je, samozrejme, pochopiteľné. No po tom, čo Mussolini prevzal moc, sa na Slovensku uchytila aj talianska fa-

74 Premietanie nebolo bezproblémové. Vyslanec Cortese vo veľmi ostrej sťažnosti upozornil, že titulky filmov boli často chybné a mnohokrát nezodpovedali situácii na plátne. Niekoľkokrát došlo k viacs mesačným oneskoreniam. Zaujímavý je aj jeho dovetok, že zúvané a otrávené publikum po početných prerušení dokonca upokojovala polícia. Sily verejného poriadku museli zabezpečovať dohľad napr. nad premietaním filmu *Il leone di Damasco* (Lev z Damašku), ktoré sa začalo 31. augusta v kine Tatra. ACS, MCP – DGP, zv. 47, č. 2 883, 3. 9. 1942.

75 ASMAE, *Cecoslovacchia, Slovacchia*, zv. 28, 2. polrok 1941.

76 ACS, MCP – DGP, expresný telegram č. 2 883, 3. 9. 1942.

77 Tamže, zv. 47, dok. č. 909 084/3 867, pos. 10-2-2-1, 26. 11. 1941.

78 ASMAE, *Cecoslovacchia, Slovacchia*, zv. 28, 2. polrok 1941.

79 ASMAE, *Cecoslovacchia, Interessi italiani in Cecoslovacchia* (Talianske záujmy v Československu), zv. 30.

šistická ideológia. Najvýstižnejším a najviditeľnejším príkladom sú aktivity organizácie Rodobrana. Práve jej činnosť potvrdzuje, že ešte pred vplyvom nemeckého nacionálneho socializmu sa na slovenskom území sformovala a účinkovala skupina evidentne sa orientujúca na taliansky fašizmus.

V dosiaľ analyzovanom archívnom materiáli niet dôkazov o tom, že by Rodobrana bola materiálne podporovaná priamo z Talianska, no táto možnosť sa nedá vylúčiť. Nie len ona, ale aj širšie otázky vplyvu talianskeho fašizmu by potrebovali a zaslúžili by si dôkladnejší rozbor. O jeho sile však niet pochýb. Celých desať rokov pred Hitlerovým nástupom existovala a účinkovala v slovenskej časti ČSR organizácia, ktorá sa zhiadla v princípoch talianskych fašistických zoskupení. V 30. rokoch, skôr než ju práve z dôvodu šírenia fašizmu rozpustili, sa jej vplyv prejavil aj v širších vrstvách spoločnosti, takže dôsledky myšlienok talianskeho fašizmu boli dobre viditeľné. Citovali sme niekoľko dokumentov, z ktorých vidno, že fašistická propaganda sa usídlila aj na Slovensku. Mussolini sa ňou usiloval vzoprieť Hitlerovmu náhlemu preniknutiu do oblasti, ktorú považoval za svoju záujmovú sféru. Nepodarilo sa mu to.

Po mníchovskom rozdelení ČSR a neskoršom vyhlásení slovenskej nezávislosti bola nemecká nadvláda v tomto priestore už očividná. Podobu vzťahov medzi Slovenskom a treťou ríšou mnohí opisujú ako pravé vazalstvo. Aj z našich predchádzajúcich zistení však vysvitá, že správanie sa slovenskej moci nebolo také jednoznačné a niektoré dvojznačnosti sú aj po letmom prehlade jasne viditeľné. Mnohí z vládnucej skupiny – dokonca aj na najvyššej straneckej úrovni – sa radšej prikláňali k talianskemu totalitárnemu vzorcu, než by mali slepo nasledovať príkazy z Berlína. Aj časť HSĽS sa pokúsila oprieť o taliansky režim v nádeji, že sa bude môcť trochu dištancovať od Hitlerovho tlaku. To všetko len potvrdzuje angažovanosť fašistického Talianska v priestore, ktorý sa v minulom storočí niekoľkokrát ocitol v centre historického diania.

(Preložila Mária Tonková)

ITALIEN UND DIE SLOWAKEI IM KRIEG. DER EINFLUSS DES ITALIENISCHEN FASCHISMUS IN DER SLOWAKEI VOR UND WÄHREND DES ZWEITEN WELTKRIEGES

BORUT K L A B J A N

Die italienische und auch die slowakische Historiographie haben sich bisher nicht allzu sehr mit dem Einfluss des italienischen Faschismus auf die slowakische politische Szene beschäftigt. Die verständliche Quantität der Beiträge und Analysen des deutschen Faschismus sollte jedoch nicht die Tatsache in den Hintergrund drängen, dass das faschistische Italien bis zu Hitlers Antritt ein Vorbild war für eine ganze Reihe rechtsgerichteter, faschistischer und faschisierender, korporativistischer und konservativer Parteien und Bewegungen einschließlich der slowakischen.

Viele verschiedene Organisationen verbreiteten Mussolinis faschistische Doktrin schon bald nach ihrem Aufkommen im Ausland. Die faschistische Partei versuchte vor allem Tausende im Ausland lebende Italiener auf ihre Seite zu ziehen. Mussolini unterstützte finanziell das neugegründete Institut für Osteuropa, das die Situation in den Nachfolgestaaten beurteilen und die Tätigkeit des italienischen Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten in seinem Kampf mit den europä-

ischen Großmächten um Einfluss und Vorherrschaft im Donaugebiet und auf dem Balkan unterstützen sollte.

In der ersten Hälfte der 20er Jahre jedoch war Mussolini zu sehr mit innenpolitischen Ambitionen ausgelastet und so blieben ihm für eine aggressivere Außenpolitik keine Kräfte. Zu dem Zeitpunkt verbreitete sich der Einfluss des italienischen Faschismus auch auf anderen Wegen und verschiedene Gruppen im nichtitalienischen Ausland machten sich die Ansichten der Apenninen-Halbinsel zu eigen. Ungefähr im Herbst 1922 tauchten in der Slowakei und vor allem innerhalb zweier Parteien - der SLS, der Slowakischen Volkspartei und der SNS, der Slowakischen Nationalpartei Gruppen auf, die sich offen auf die faschistische Ideologie beriefen. Und obwohl Mussolini Anfang der 30er Jahre beschloss, die bis dahin unbefriedigenden Ergebnisse der italienischen Außenpolitik zu verbessern, zeigte sich nach Hitlers Antritt rasch die Oberflächlichkeit seiner außenpolitischen Vorstellungen und Konzepte. Die Verhältnisse auf der politischen Weltbühne verschärfen sich auch dank Mussolini, doch auf der anderen Seite schaffte es der italienische Führer nicht, die Sympathien zu nutzen, die für ihn in verschiedenen Staaten in einer bestimmten Periode wuchsen. So wie in anderen Ländern ist auch das Verdienst an der italienischen Präsenz in der Slowakei eher ihren hiesigen Anhängern als den Schritten der italienischen Politik zuzuschreiben. Die Sympathien für das italienische Regime nahmen unter den Bedingungen der neuen Slowakischen Republik noch zu.

Wenngleich die italienischen außenpolitischen Aktivitäten in Bezug zum Raum Mitteleuropas den deutschen Faktor immer mehr respektieren mussten, interessierten sich die Italiener während der ganzen Kriegszeit für die slowakische innere Ordnung, für die Slowakei als Wirtschaftspartner. Andererseits kann man aus verschiedenen Berichten, adressiert an italienische Institutionen und direkt an das italienische Außenministerium, von der zunehmenden italienischen Enttäuschung über die Prägung des slowakischen Staates erfahren. Ihre Erklärungen der Mängel und Schwächen der slowakischen Republik reichen von den Ansichten über die Unentschlossenheit der slowakischen Führer, zwischen zwei Modellen zu wählen – dem deutschen und dem italienischen, über Vorwürfe, dass eine Menge richtiger aus dem italienischen System übernommener Elemente nur auf dem Papier blieben (Ständeordnung) bis hin zu Beschuldigungen wegen der Überreste demokratischer Einflüsse. Der schwächere italienische Einfluss wird auch mit der Primitivität eines Großteils der Bevölkerung erklärt, die ein wirksames Eindringen der Propaganda in breitere Schichten erschwert.

Auch die slowakische Diplomatie versuchte, die Slowakei im italienischen Umfeld zu propagieren. Ihr realer Anklang und Publikum sind bislang aber schwer genauer zu ermitteln. Offensichtlich war der Anklang der italienischen Ereignisse im slowakischen Umfeld wesentlich breiter.

MATERIÁLY

VÝVOJ A ZMENY ORGANIZAČNEJ ŠTRUKTÚRY *DEUTSCHE PARTEI* 1938 – 1945

MICHAL SCHVARC

SCHVARC, M.: The Development and Changes in the Organizational Structure of the Deutsche Partei, 1938 – 1945. *Historický časopis*, 54, 3, 2006, pp. 471–502, Bratislava.

In the period from autumn 1938 to the dissolution of the Slovak state in April 1945, the Deutsche Partei (DP) was the only permitted organization of the Germans living in Slovakia. It was an organization with a pyramidal structure and strict hierarchical division based on the ideas of German national socialism. During the researched period, the DP strove to achieve total domination of the German minority of almost 150 thousand people by thorough application of the Nazi ideology. All German societies and corporations were gradually united and incorporated into its organization. The DP was not a political party in the narrower sense of the word, but an organization in the sense of a Nazi „Volksgemeinschaft“. Apart from the actual political party, the para-military Freiwillige Schutzstaffel (FS) and the Deutsche Jugend youth organization had firm places in its structure. They were organized according to the models of the SA and SS and Hitler-Jugend in the Reich. The DP also included various associate organizations, including trade unions and a teachers' organization, following examples in the German Reich. In the course of the period, the DP underwent relatively dynamic development, characterized by various organizational and personnel changes. Precisely this problem is the subject of this study. *History. Slovakia. The Development and Changes in the Organizational Structure of the Deutsche Partei, 1938 – 1945.*

Deutsche Partei (Nemecká strana – DP) predstavovala v rokoch 1938 – 1945 jedinú povolenú organizáciu karpatských Nemcov. Napriek tomu, že v jej názve figuruje označenie strana, nebola politickou stranou v klasickom zmysle slova, ale organizovala činnosť vo všetkých oblastiach verejného života v rámci nemeckej národnej skupiny na Slovensku. Stala sa povinnou organizáciou pre všetkých karpatských Nemcov a stranícky preukaz DP zároveň podmieňoval príslušnosť k nemeckej národnostnej skupine¹. Svojou rozvetvenou organizačnou štruktúrou vo všetkých troch jazykových ostrovoch² a mestách a obciach s podielom nemeckého obyvateľstva³ výraznou mierou zasahovala a ovplyvňovala život vyše 150-tisícovej nemeckej menšiny na Slovensku. DP nadvia-

-
- 1 JÖKALE, A.: *Rechtsstellung der deutschen Volksgruppe in der Slowakei*. Dizertačná práca. Praha 1942, s. 75. F. Karmasin po vojne tvrdil, že tento status dohodol so slovenskou administratívou. Institut für Zeitgeschichte München (IfZ), ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär; KARMASIN, F.: *War es so richtig Vater Raiffeisen*. München 1956, s. 18;
 - 2 Karpatskí Nemci žili v troch nekompaktných jazykových ostrovoch: Bratislava a okolie, kremnicko-pravnianska oblasť – Hauerland a Spiš.
 - 3 Oblasti s rozptylom nemeckého obyvateľstva. Tito Nemci boli označovaní *Streudeutschum*.

zala na politickú a organizačnú kontinuitu reprezentovanú Karpatskonemeckou stranou (*Karpathendeutsche Partei* – KdP), zakázanou v súvislosti s nepokojmi v Sudetách 17. septembra 1938. V dôsledku zmeny politických pomerov, vyvolanou Mníchovom a vyhlásením slovenskej autonómie, sa Franz Karmasin usiloval o obnovenie činnosti KdP. Napriek tomu, že Krajinjský úrad v Bratislave ešte 5. októbra 1938 považoval znovuoobnovenie činnosti KdP za vylúčené,⁴ F. Karmasinovi sa podarilo v priebehu niekoľkých dní dohodnúť s predstaviteľmi slovenskej autonómnej vlády vytvorenie novej strany – DP ako právnej nástupkyne KdP.⁵ DP začala oficiálne svoju činnosť 10. októbra 1938.⁶

Nová strana pohltila všetky nemecké organizácie a spolky.⁷ Tým sa naplnil jeden z hlavných cieľov KdP, a to „*podnecujúco, organizačne a v určitom zmysle aj rozhodujúco ovplyvňovať všetky nemeckonacionalistické organizácie pôsobiace na Slovensku*“.⁸ Táto skutočnosť bola v súlade s 3. bodom návrhu štatútu nemeckej národnej skupiny vypracovaným na jeseň 1938 a doplneným na jar 1939 Kurtom Ottom Rablom. Na základe tohto ustanovenia vystupovala strana „*ako jediná zástupkyňa záujmov nemeckej národnej skupiny*“ voči štátnej moci a jej politickej reprezentácii.⁹ Budovanie organizačnej štruktúry strany vychádzalo z vodcovského princípu v duchu myšlienok národnosocialistickej ideológie a svetonázoru. Mala znaky strany totalitného typu¹⁰ a F. Karmasin sa ju snažil budovať ako „*štát v štáte*“.¹¹

-
- 4 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PA AA), f. Vyslanectvo Praha, k. 331, tajné spisy Praha 1/2. Nemecký konzulát v Bratislave pražskému vyslanectvu, 5. 10. 1938.
 - 5 KOVÁČ, D.: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 – 1945)*. Bratislava 1991, s. 136.
 - 6 Ministerstvo vnútra SR, Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), f. Policajné riaditeľstvo v Bratislave 1920 – 1950 (PR BA), k. 247, Mat 71/10. Založenie DP ako právnej nástupkyne bývalej KdP, 12. 10. 1938. V ten istý deň vydala slovenská autonómna vláda nariadenie o zriadení nemeckého štátneho sekretariátu ako súčasťou autonómnej vlády. Štátnym tajomníkom sa stal F. Karmasin. Nariadenie bolo publikované 14. 10. 1938. RABL, K. O.: *Zur jüngsten Entwicklung der slowakischen Frage*. In: Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht- und Völkerrecht, č. 9, s. 307. Pozri tiež SCHIEDER, T. (zost.): *Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei*. Zv. IV/1. Berlin 1957, s. 149.
 - 7 Išlo o Nemecký kultúrny zväz, Krajinjskú komisiu starostlivosti a ochrany detí a mládeže, Nemecký telocvičný zväz, športové spolky a odborárske organizácie. Nie všetky spolky a korporácie súhlasili so začlenením do DP a jej organizácií. Odmietavý postoj zaujal predovšetkým Karpatský spolok (*Karpathenverein*) a podvolil sa až v novembri 1940. Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica (ŠA BB, pBB), Karpatský spolok v Banskej Bystrici 1923 – 1944 (KV BB), k. 2, 26/1938, 13/1939; BOBRÍK, M.: *Činnosť Nemeckého telocvičného a športového zväzu v období slovenského štátu (1939 – 1945)*. In: Historický časopis, roč. 48, č. 3, 2000, s. 509.
 - 8 Státní ústřední archiv Praha (SUA Praha), Sudetendeutsche Partei 1933 – 1938 dodatky (SdP dodatky), k. 1, KH 4, Správa F. Karmasina o činnosti KdP za 1. polrok 1936.
 - 9 HOENSCH, J. K.: *Slovensko a Hitlerova východná politika*, s. 110 – 111; KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa*. Dizertačná práca. Bochum 1969, s. 167 – 168. V Rablovom návrhu štatútu sa nehovorí o DP, ale o *Volksdeutsche Nationalsozialistische Partei* (VDNSP).
 - 10 F. Karmasin vo svojich spomienkach z júla 1953 označil DP za reprezentanta politickej vôle karpatských Nemcov a tým aj za demokratickú [sic!]: „*Ak demokracia znamená, že má byť vyjadrená vôľa národa formou správy, tak bola DP skutočne demokratickou. Vedenie národnej skupiny bolo poriadne zvolené...*“ (IfZ, ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär). Toto Karmasinove tvrdenie vyvracia nespočetné množstvo archívnych dokumentov uložených v slovenských, nemeckých a amerických archívoch.
 - 11 HOENSCH, K. J.: c. d., s. 108.

Karmasin musel o udržanie samostatnosti a nezávislosti svojej strany spočiatku tvrdo bojovať. Jednak ho znepokojovali snahy Ernsta Kundta o vytvorenie jednotnej organizácie Nemcov v pomníchovskom Česko-Slovensku¹² a jednak úsilie Alexandra Macha o začlenenie DP do Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HLSL) ako jednej z národnostných sekcií.¹³ Oficiálne zrieknutie sa štatútu politickej strany znamenalo záchranu DP pred zánikom alebo začlenením do HLSL. DP mala vystupovať predovšetkým ako „národnostná organizácia“.¹⁴

Ústava Slovenskej republiky z 21. júla 1939 na základe § 59 právne zakotvila DP ako reprezentanta politickej vôle slovenských Nemcov.¹⁵

Ďalším zákonom, ktorý sa vzťahoval na DP, bol zákon o politických stranách národnostných skupín z 15. mája 1940.¹⁶ Naň nadväzovala vyhláška ministerstva vnútra č. 48 zo 14. októbra 1940, ktorá potvrdila plnú registráciu DP ako jedinej politickej strany nemeckej národnej skupiny.¹⁷

Zaregistrovaním nadobudla DP status právnickej osoby. Stala sa „*korporáciou verejného práva*“ s úlohami a právomocami v štátnej správe¹⁸ – navrhovala vládnych komisárov v nemeckých obciach,¹⁹ zástupcov z radov karpatských Nemcov do okresných a župných výborov²⁰ a vysielala svojich zástupcov do Štátnej rady.²¹ Okrem toho mala zastúpenie v slovenskom sneme: po voľbách do Snemu Slovenskej krajiny z 18. decembra 1938 to boli F. Karmasin, Jozef Steinhübel, od marca 1940 Sigmund Keil a od decembra 1941 Adalbert Gabriel.²²

I. Územno-organizačné členenie DP 1938 – 1940

Strana z organizačno-štruktúrálnej stránky nadviazala na svoju predchodkyňu KdP. Stranícky aparát zostal v podstate nezmenený. Čo sa týka územnej organizácie (krajiny,

-
- 12 KRÁL, V.: *Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933 – 1947*. Dokumentensammlung. Acta occupationis Bohemiae et Moraviae. Praha 1964, dokument č. 261, s. 357 – 361. Karmasin dostal v novembri 1938 pokyn od *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi) pokyn budovať „vlastnú stranu“ (SNA BA, f. S – 428 – 6/97).
- 13 HOENSCH, K. J.: c. d., s. 112; KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches...*, s. 169; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte. Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschum*. Teil 2: Von 1939 bis 1945 und wie es weiterging. Wien 1996, s. 52 – 53.
- 14 HOENSCH, K. J.: c. d., s. 112; MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 52.
- 15 Ústavný zákon o ústave Slovenskej republiky, 185/1939 Sl. z.
- 16 Zákon o politických stranách národnostných skupín, 121/1940 Sl. z.
- 17 Úradný vestník, vyhláška Ministerstva vnútra SR o registrácii DP, 48/1940.
- 18 JÖKALE, A.: c. d., s. 77.
- 19 Ministerstvo vnútra SR, ŠA BB, Pohronská župa II 1940 – 1945 (PŽ II), k. 19, Ig 2 071/1941 prez., Ig 617/1942 prez.; k. 29, Ig 2 143/1943 prez.; k. 41, Ig 17/1944 prez., Ig 71/1944 prez., Ig 79/1944 prez., Ig 80/1944 prez.
- 20 SNA, f. DP 125 – 49 – 1/2. Zoznam Nemcov v zriadených župných výboroch, 2. 11. 1940. Nasledujú návrhy v jednotlivých župách.
- 21 F. Karmasin a Matthias Nitsch. V 1. Štátnej rade boli obaja, v 2. len M. Nitsch. KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945*. Bratislava 1999, s. 44 – 45.
- 22 Okrem uvedených osôb figurovali na jednotnej kandidátke HLSL – Strana slovenskej národnej jednoty za DP aj Samuel Steberl a Karl Hauskrecht (Krajinský vestník pre Slovensko 1938, XI. ročník, Vyhláška 323, čiastka 43, 3. 12. 1938, s. 693 – 695).

oblasti, miestne skupiny a kamarátstva), ako provizórium zostávali v platnosti stanovy KdP.

Organizačné zmeny však nastali vo vedení strany, pri ktorom sa vytvorili rezortné úrady: Úrad pre kultúru (vedúci Hans Friedl), Úrad pre samosprávu (Max Udo Kasperek), Úrad pre poľnohospodárstvo (M. U. Kasperek), Úrad pre hospodárstvo (Eugen Reisinger), Sociálny úrad (Erhard Mühlberger), Úrad pre záležitosti žien (Anna Prutzerová), Organizačný úrad (Julius Marsó), Školiaci úrad (Walter Donath), pokladnica (Leo Kowal), Úrad pre tlač a propagandu (Karl Hauskrecht) a Právny úrad (Willfried Messler).²³

Otázky spojené s organizáciou strany prerokoval už v polovici novembra 1938 vedúci Organizačného úradu DP J. Marsó so zástupcami župného vedenia NSDAP vo Viedni.²⁴

Začiatkom roka 1939 dostala DP pevný organizačný základ. Vodcovský princíp sa zakotvil ako hlavná myšlienka jej organizácie. Na čele strany stál vodca národnej skupiny (*Volksgruppenführer*, F. Karmasin) a podliehali mu všetci funkcionári, počnúc krajin-skými vedúcimi (*Landschaftsleiter*), pokračujúc oblastnými (*Gebietsleiter*), miestnymi vedúcimi (*Ortsleiter*) a končiac vedúcimi kameradšaftov (*Kameradschaftsleiter*) a nachbarschaftov (*Nachbarschaftsleiter*). Strana bola prísne hierarchicky členená.²⁵

Funkcionári zodpovedali za im zverenú oblasť (krajina, oblasť, miestna skupina, kamarátstvo a susedstvo) a zastupovali stranu vo svojej oblasti navonok aj dovnútra. Zároveň boli zodpovední za celkovú situáciu v im zverených oblastiach.

Každý funkcionár disponoval štábovom odborných zástupcov – zmocnencov (*Sachwalter*). Tí zodpovedali za plnenie úloh v ich rezortoch. Disciplinárne spadali pod príslušného funkcionára (krajinský, oblastný a miestny vedúci) a z odbornej stránky nadriadenému zmocnencovi (krajinský, oblastný zmocnenec) v rámci ich rezortu. Ako najvyššie nadriadené miesta figurovali uvedené rezortné úrady DP. Úradom podliehali organizácie pôsobiace v ich rezortnej oblasti.²⁶

Vodcovský princíp podmieňoval plnú zodpovednosť všetkých funkcionárov a zmocnencov v nimi spravovaných organizačných jednotkách. V rámci DP sa rozlišoval princíp dvojakej zodpovednosti: 1. totálna zodpovednosť a 2. čiastočná zodpovednosť.

23 Deutsche Stimmen, 14. 1. 1939, s. 3.

24 SNA, f. DP 125 – 49 – 1/35. Správa z cesty do Viedne 10. 11. 1938. Karmasin vo svojich spomienkach pripúšťa, že NSDAP slúžila ako príklad, avšak odmieta bezdúchde kopírovanie podľa rišskonemeckého vzoru a hovorí o prispôbovaní potrebám karpatských Nemcov (IfZ, ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär). Aj o tomto jeho tvrdení je potrebné polemizovať, hoci ja sám spomenuté nuansy v niektorých prípadoch pripúšťam.

25 Komplikovanejšie to bolo v prípade najnižších organizačných článkov DP. Vedúci susedstva podliehal svojmu vedúcemu kamarátstva, svojmu miestnemu vedúcemu atď. Vedúci susedstva však nepodliehal žiadnemu inému vedúcemu kamarátstva v rámci vlastnej miestnej skupiny. Bol pre neho vyšší, avšak nie jeho nariadený funkcionár. Disciplinárne spadal pod miestneho vedúceho. Deutsche Stimmen, 14. 1. 1939, s. 2.

26 Napríklad Úradu pre kultúru podliehala organizácia učiteľov *Karpathendeutsche Erzieherschaft* (KE). Deutsche Stimmen, 14. 1. 1939, s. 2.

Totálna zodpovednosť sa vzťahovala na funkcionárov v ich spravovaných organizačných jednotkách a čiastočná na jednotlivých zmocnencov v príslušných rezortoch, ktorí im zodpovedali.²⁷

Freiwillige Schutzstaffel (FS) a *Deutsche Jugend* (DJ) – stranické formácie – podliehali priamo vodcovi národnej skupiny. O nich sa zmienim na inom mieste.

Čo sa týka územného členenia DP, strana prevzala organizačné jednotky svojej predchodkyne. K 6. októbru 1938 sa členila na 4 krajiny (Bratislava, Nemecké Pravno – Kremnica, Spiš a Podkarpatská Rus) s 92 miestnymi skupinami.²⁸ V dôsledku Viedenskej arbitráže stratila viaceré miestne skupiny a po tzv. malej vojne aj jednu krajinu – Podkarpatskú Rus.

Od marca 1939 do júna 1939 sa územná organizácia DP členila na tri krajiny (*Landschaften*): Bratislava, Nemecké Pravno – Kremnica a Spiš. Bratislavská krajina mala tri oblasti (*Gebiete*) – (Bratislava, Weingebiet, Žitný ostrov), krajina Nemecké Pravno – Kremnica päť oblastí (Nemecké Pravno, Kremnica, Turiec, Handlová a Veľké Pole) a krajina Spiš taktiež päť oblastí (Oberland, Niederland, Spišská Nová Ves, údolie Gelnice a údolie Bodvy).²⁹

Neustály prílev nových členov a prispôsobovanie sa vzoru NSDAP³⁰ podnietili v júni 1939 zmenu územného členenia DP. Na základe nariadenia vodcu národnej skupiny F. Karmasina došlo k zrušeniu krajín a oblastí. Namiesto nich sa zaviedla nová organizačná jednotka kraj (*Kreis*). Ďalšou novou organizačnou jednotkou sa stal oporný bod (*Stützpunkt*).³¹

Oporné body vznikali v oblastiach s rozptylom nemeckého obyvateľstva (*Streudeutschen*), kde administratívu v rámci strany komplikovali pomerne veľké vzdialenosti medzi miestnou skupinou a jej jednotlivými kamarátstvami, ktoré sa nachádzali vo viacerých obciach. Vedúci oporných bodov vykonávali tie isté úkony a disponovali identickými kompetenciami ako miestni vedúci. Oporné body boli postavené na rovnakú úroveň ako miestne skupiny. Spolu so svojou kmeňovou miestnou skupinou tvorili organickú jednotku, ktorá sa prejavovala hlavne počas podujatí, zhromaždení, ale aj v iných oblastiach stranického a menšinového života.³²

Od 15. júna 1939 sa DP členila na 7 krajov: I – Bratislava-mesto (13 miestnych skupín), II – Bratislava-vidiek (12 miestnych skupín), III – Považie (7 miestnych skupín), IV – Veľké Pole (7 miestnych skupín), V – Nemecké Pravno (25 miestnych skupín), VI – Horný Spiš (34 miestnych skupín) a VII – Dolný Spiš (22 miestnych skupín).³³

Dovtedajších miestnych vedúcich vymenoval F. Karmasin za dočasných vedúcich miestnych skupín a rovnako vymenoval dočasných krajských vedúcich: pre kraj I Kar-

27 Deutsche Stimmen, 14. 1. 1939, s. 2.

28 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/33. Správa Hlavného organizačného úradu, 31. 3. 1940.

29 SNA, f. PR BA, k. 247, Mat 71/10. Organizačný prehľad KdP; Národný súd (NS), Tn ľud 17/1947, Franz Karmasin, mikrofilm II. A 944. Organizačný prehľad KdP.

30 Grenzbote, 14. 10. 1939.

31 Grenzbote, 4. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8.

32 Grenzbote, 9. 6. 1939, s. 5.; Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8. Príkladom takejto situácie bola miestna skupina DP v Žiline, ktorá mala svoje *kameradschafty* v Čadci, Považskej Bystrici a vo Vrútkach.

33 Grenzbote, 4. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8.

la Hauskrechta, pre kraj II Samuela Steberla, pre kraj III Ludwiga Niedobu, pre kraj IV Huga Balzara, pre kraj V J. Steinhübla, pre kraj VI Arpáda Reicha a pre kraj VII S. Keila.

Zároveň sa úrady DP premenovali na hlavné úrady. Štatút hlavného úradu DP nadobudol štáb DP (vedúci Eduard Herrmann). V rámci neho sa vytvorilo štatistické oddelenie (Fritz Wepner), ktoré však slúžilo ako spravodajská ústredňa a bolo napojené na ríšskonemecký *Sicherheitsdienst* (SD).³⁴ Zmeny na postoch nenastali, s výnimkou Hlavného úradu pre záležitosti žien (hlavná vedúca Terese Chlupová). Sociálny úrad sa rozdelil na dva hlavné úrady, a to na Hlavný úrad pre sociálnu politiku (vedúci Alfred Wagner) a Hlavný úrad pre národné blaho a zdravie (Erhard Mühlberger, od konca roka 1939 Tibor Toth).³⁵ Vodca národnej skupiny, vedúci hlavných úradov a vedúci úradu Štátneho sekretariátu pre záležitosti nemeckej národnej skupiny na Slovensku tvorili Hlavné vedenie DP (*Hauptleitung*).³⁶

Zmeny územnej organizácie strany sa rovnako dotýkali územného členenia jej formácií a organizácií.³⁷

Na konci roka 1939 pribudol Hlavný úrad pre vojenskú a pracovnú službu (vedúci Ernst Anton Oldofredi). Funkciu stranického krajinského inšpektora zastával S. Keil.³⁸

K 31. marcu 1940 pozostávala územná organizácia DP zo 7 krajov, 129 miestnych skupín a 13 oporných bodov a mala 3 800 funkcionárov.³⁹

II. Stanovy DP z marca 1940

Na prelome rokov 1939/1940 pripravovalo vedenie DP nové stanovky, pretože stanovky KdP vzhľadom na uvedené územno-organizačné zmeny stratili svoje opodstatnenie. Stanovky boli predložené *Volksdeutsche Mittelstelle* (VoMi), ako nadriadenému orgánu, ktorý riadil činnosť nemeckých menšín v priestore juhovýchodnej Európy, a nemeckému vyslancovi na Slovensku Hansovi Bernardovi. Prvý návrh stanov obsahoval viaceré ustanovenia, podľa vyslanca Bernarda nezlučiteľné so suverenitou slovenského štátu a s dohodami medzi ríšskonemeckou a slovenskou vládou. Tento názor zastával aj zástupca slovenského referátu VoMi Dr. Henninger.⁴⁰

34 KAISER, J.: c. d., s. 490, pozn. 4.

35 Grenzboten, 4. 6. 1939, s. 5; Deutsche Stimmen, 5. 8. 1939, s. 1; MELZER, R.: c. d., s. 147.

36 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 155 – 160. Správa o DP na Slovensku, 9. 1. 1940; NS, Tn 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 943 (Stanovy DP), 945.

37 Deutsche Stimmen, 3. 6. 1939, s. 8.

38 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 155 – 160. Správa o DP na Slovensku, 9. 1. 1940.

39 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/33. Správa Hlavného organizačného úradu, 31. 3. 1940; Nation und Staat, 13. ročník, č. 10, máj 1940, s. 319; Deutsche Stimmen, 6. 4. 1940, s. 2; Karpatenheimat, 2. ročník, č. 9, máj 1940, s. 137.

40 SNA, f. NS, Tn 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 945. Stanovy DP, 16. 3. 1940. Išlo o ustanovenie o nástupe vodcu národnej skupiny do úradu na základe súhlasu nemeckého národa, resp. jeho splnomocnenca. Ďalším takýmto rozporuplným bodom bolo ustanovenie o zodpovednosti vodcu národnej skupiny za osud nemeckej menšiny. Na základe neho sa mal zodpovedať nemeckému národu a jeho vodcovi. Za nezlučiteľné so suverenitou slovenského štátu považoval nemecký vyslanec a VoMi vymenovanie vodcu národnej skupiny vodcom nemeckého národa.

Pripomienky vedenie DP akceptovalo a stanov VoMi schválila. Napokon s nimi súhlasil aj vyslanec. Slovenská vláda dostala na nahliadnutie len vybraté časti stanov.⁴¹

Napriek nedostatkom vyhlásil F. Karmasin platnosť nových stanov k 1. marcu 1940.⁴² Reálne však mohli vstúpiť do platnosti až po prijatí zákona o registrácii politických strán národnostných skupín v polovici mája 1940.

Nové stanov DP vychádzali zo stanov NSDAP a vtláčali strane charakter totalitnej strany.⁴³ Členili sa na viacero častí.

Prvá časť obsahovala všeobecné ustanovenia. Podľa nich bola DP nositeľkou politickej vôle celej nemeckej národnej skupiny, ktorá sa prostredníctvom DP zúčastňovala na štátnej moci. Organizácia DP predstavovala zároveň organizáciu karpatských Nemcov a stelesňovala „*národnosocialistický nemecký svetonázor*“. Ďalšie ustanovenia tejto časti obsahovali používanie straníckych symbolov a nakladanie s finančnými prostriedkami.

Druhá časť sa týkala postavenia vodcu národnej skupiny. Ten bol podľa § 17 stanov krajským vedúcim DP a bol zvolený doživotne, s právom vymenovať svojho nástupcu. Paragrafy 18 a 19 sa dotýkali voľby vodcu národnej skupiny (F. Karmasin). Volili ho volitelia, vedúci miestnych skupín.⁴⁴

Podľa § 20 mu podliehali všetky stranícke formácie a organizácie a bol v nadriadnom postavení voči každému funkcionárovi, členovi DP a jej formácii.

Ďalšie paragrafy vymedzovali jeho práva: zastupoval DP a nemeckú národnú skupinu navonok, bol oprávnený odvolávať straníckych funkcionárov, funkcionárov formácií a pridružených organizácií, vylúčiť ich zo strany, disponoval právomocou rozpúšťať stranícke formácie a organizácie alebo ich časti, resp. obmedziť ich činnosť.

Paragraf 23 ho oprávňoval vymenúvať a odvolávať vedúcich hlavných úradov, veliteľov a vedúcich formácií a pridružených organizácií. Tí mali konať v zmysle jeho nariadení a boli mu priamo za svoju činnosť zodpovední.

Ďalej disponoval možnosťou vymenovať svojho stáleho zástupcu a určoval počet a oblasť pôsobnosti úradov a úradovní DP.

Paragraf 26 sa týkal Hlavného vedenia DP. Jeho úrad sa nazýval aj Ústredný úrad DP (*Hauptstelle der DP*). Hlavní vedúci a politickí vedúci ústredného úradu tvorili štáb DP, na ktorého čelo vodca národnej skupiny vymenúval vedúceho. Hlavné vedenie zasadalo podľa potreby.

Nasledovné paragrafy sa týkali zmeny stanov a služobných predpisov vodcom národnej skupiny a zvolávanie straníckeho zjazdu.

Vodca národnej skupiny bol plne nezávislý od štátnej moci. Štát nemal žiadny vplyv na jeho osobu a činnosť. Ako predseda DP a tým aj prvý predstaviteľ národnej skupiny

41 SNA, f. NS, Tn ľud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 945. E. Hermann H. Bernardovi, 19. marca 1940. Rovnako v PA AA, f. Vyslanectvo v Bratislave, Pol 3 Nr. 7a, b 311/6-8.

42 Archív Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici (A MSNP), f. VIII, k. 8, 36/64. Nariadenie vodcu národnej skupiny, 28. 2. 1940.

43 Deutsche Stimmen, 30. 3. 1940, s. 1. Túto skutočnosť obsahuje už samotný nadpis článku: „*Podľa vzoru NSDAP – totalita strany.*“

44 Na voľbe vodcu národnej skupiny 30. 3. 1940 sa v Bratislave zúčastnilo 129 voliteľov, ktorí za doživotného vodcu národnej skupiny zvolili F. Karmasina.

vystupoval v rámci národnej skupiny autonómne bez zasahovania štátu a jeho politických predstaviteľov, ak sa pridžal znenia platných zákonov.⁴⁵

Tretia časť zahŕňala ustanovenia o členskej základni. Členom DP sa mohol stať každý Nemec po dovŕšení 18. roku života, ktorý sa priznával k národnosocialistickému svetozhľadovému a maľárijskýmu pôvodu.⁴⁶ Prijímanie do strany sa dialo na stupni miestnej skupiny, vo výnimočných prípadoch rozhodovala miestna skupina Ústredný úrad, čiže Hlavné vedenie DP. Vedúceho tejto miestnej skupiny vymenúval vodca národnej skupiny.⁴⁷ Jeho nariadenia sa uskutočňovali prostredníctvom funkcionárov zhora nadol. Ďalšie paragrafy sa týkali členských práv a povinností. Najviac paragrafov sa týkalo ukončenia členstva v DP. Členstvo v DP zanikalo smrťou, prepustením, vyškrtnutím a vylúčením.⁴⁸

Štvrtá časť stanov, § 49 – 99, sa venovala organizačnej štruktúre DP.

Podľa § 49 sa oblasť pôsobnosti DP rozkladala na všetky územia slovenského štátu obývané karpatskými Nemcami. Členila sa na kraje a miestne skupiny. Ich hranice určoval a menil vodca národnej skupiny.

Paragraf 51 vymedzoval pojem funkcionárov územných organizačných jednotiek DP: krajských vedúcich a vedúcich miestnych skupín, ktorých vymenúval vodca národnej skupiny.

Každý funkcionár územno-organizačnej jednotky DP (*Gebietsleiter*) viedol jemu zverenú územnú jednotku. Zastupoval v nej stranu a bol zodpovedný za celkovú politickú situáciu v nej. Vykonával dozor nad jemu podriadenými úradovňami a zodpovedal za dodržiavanie disciplíny vo svojej oblasti. Vystupoval ako nadriadený voči všetkým politickým vedúcim a zmocnencom svojej územnej jednotky. Okrem toho disponoval štáбом spolupracovníkov – politickými vedúcimi.

Podľa § 55 vodca národnej skupiny povolával, vymenúval a odvolával hlavných vedúcich, vedúcich oddelení a pracovníkov ústredného úradu, krajských vedúcich a na ich návrh ich spolupracovníkov a vedúcich miestnych skupín. Krajský vedúci vymenúval a odvolával na návrh vedúcich miestnych skupín ich spolupracovníkov, ako aj vedúcich kamarátstiev a susedstiev.

Politický vedúci sa na základe § 58 nesmel svojvoľne vzdať svojho úradu, pretože sa to považovalo za marenie výkonu služby. O uvoľnenie z výkonu služby mohol len požiadať.

45 JÖKALE, A.: c. d., s. 79. V skutočnosti podliehal vodca národnej skupiny VoMi. Nemecký historik a bývalý riaditeľ Inštitútu súčasných dejín v Mníchove H. Graml ho označil *de facto* za funkcionára Nemeckej ríše. (GRAML, H.: *Das organisatorische Verhältnis der Deutschen Partei in der Slowakei zur NSDAP*. In: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. 2. diel. München 1966, s. 207).

46 Strana vydávala potvrdenia o árijskom pôvode. Funkcionári strany, jej formácií a pridružených organizácií a príslušníci FS museli mať tzv. veľké potvrdenie o árijskom pôvode siahajúce späť po tretiu generáciu svojich predkov. Radoví členovia DP disponovali tzv. malým potvrdením o árijskom pôvode. Z významnejších funkcionárov museli pre „nečistý“ árijský pôvod odísť zo svojich postov a funkcií Eduard Matl a Willfried Messler.

47 Vedúcim tejto miestnej skupiny bol E. A. Oldofredi, od konca roka 1942 Ernst Statzenberg.

48 Z hlavných vedúcich bol koncom roka 1939 pozbavený všetkých funkcií a vylúčený Max Udo Kasparek.

Vyššiu územnú organizačnú jednotku DP predstavoval kraj. Na jeho čele stál krajský vedúci, ktorého vymenúval a odvolával vodca národnej skupiny a jemu bol aj zodpovedný.

Krajský vedúci dozeral na činnosť miestnych skupín svojho kraja. Zastupoval kraj navonok aj smerom dovnútra strany. V prípade vierolomnosti, neschopnosti alebo úmyselného pochybenia mal povinnosť pozbaviť úradu vedúcich miestnych skupín a politických vedúcich v rámci svojho kraja a dočasne poveriť ich vedením iné osoby.

V prípade odvolania krajského vedúceho vodcom národnej skupiny, ďalej v prípade smrti alebo trvalejšej neprítomnosti či neschopnosti krajského vedúceho poveroval vodca národnej skupiny predbežným vedením člena krajského vedenia, zväčša krajského tajomníka (*Kreisgeschäftsführer*), ktorý zároveň viedol všeobecnú agendu krajského vedenia.⁴⁹

Krajský vedúci a štáb jeho spolupracovníkov predstavovali krajské vedenie, ktoré vedúci podľa potreby zvolával minimálne raz do mesiaca.⁵⁰

Nižšiu organizačnú jednotku tvorila miestna skupina (*Ortsgruppe*) DP, ktorá zahŕňala členov jedného alebo viacerých miest, resp. obcí. Na jej čele stál vedúci miestnej skupiny. Vymenúval ho vodca národnej skupiny na návrh krajského vedúceho. Vedúci miestnej skupiny sa za svoju činnosť zodpovedal príslušnému krajskému vedúcemu. Disponoval právomocou navrhovať vymenúvanie a odvolávanie svojich spolupracovníkov. Spolu s nimi tvoril vedenie miestnej skupiny. Podľa potreby ho zvolával minimálne raz do mesiaca.⁵¹ Mal rovnaké práva a povinnosti ako krajský vedúci, samozrejme ohraničené obvodom svojej pôsobnosti.

Najnižšie územno-organizačné celky DP predstavovali kamarátstvo (*Kameradschaft*) a susedstvo (*Nachbarschaft*). Miestna skupina sa členila na kamaradschafty a tie na nachbarschafty. Na ich čele stáli vedúci týchto celkov.⁵² Boli výkonnými orgánmi vedúceho miestnej skupiny v im zverenej oblasti pôsobnosti, ktorý riadil a kontroloval ich činnosť, upravovanú osobitným predpisom.⁵³

V rámci DP mali sekciu aj ženské stranícke príslušníčky – *Frauenschaft*, a to na úrovni kraja (*Kreisfrauenschaft*) a miestnej skupiny (*Ortsfrauenschaft*).

49 Krajský tajomník plnil funkciu tajomníka hospodárskej kancelárie predchodkyne strany KdP. Podľa veľkosti a členskej základne mal kraj jedného, resp. dvoch tajomníkov. Kraj I Bratislava-Mesto a kraj V Nemecké Pravno-Kremnica mali dvoch krajských tajomníkov.

50 Krajské vedenie malo mať maximálne 10 členov. V praxi však dochádzalo k prekročeniu tohto limitu.

51 Vedenie miestnej skupiny nesmelo mať viac ako 8 členov. Ani v tomto prípade nedochádzalo k striktnému dodržiavaniu tohto ustanovenia v bežnej politickej praxi.

52 Počet kamarátstiev a susedstiev závisel od počtu členov a od geografickej veľkosti miestnej skupiny. Všeobecne platilo, že jeden vedúci susedstva mal na starosti 12 – 20 rodín, celkovo až do 80 členov strany. Kamarátstva s relatívne veľkou vzdialenosťou od sídla miestnej skupiny mali 10 – 20 členov. V tomto prípade sa susedstvá v rámci kamarátstiev nevytvárali.

53 *Kameradschaftsordnung der Deutschen Partei* (Poriadok kamarátstiev Nemeckej strany).

Piata časť stanov sa týkala formácií a pridružených organizácií.⁵⁴ O ich vytváraní, úlohách a služobných predpisoch, o poriadkoch a vymenúvaní, ako aj o odvolávaní ich funkcionárov rozhodoval vodca národnej skupiny. Tí sa mu za svoju činnosť zodpovedali. Velitelia formácií, resp. vedúci pridružených organizácií museli byť členmi strany⁵⁵ a vodca národnej skupiny mal právo ich povolávať do Hlavného vedenia DP.

Šiesta časť stanov obsahovala ustanovenia o disciplinárnom poriadku DP a siedma o forme a spôsoboch vybavovania sťažností v rámci strany.

Celkove obsahovali stanovy DP 163 paragrafov a platili až do zániku strany v apríli 1945.⁵⁶

III. Vývoj organizačnej a územnej štruktúry DP v rokoch 1940 – 1945 a personálne zmeny v jej hlavných organizačných útvaroch

IIIa. Vývoj organizačnej a územnej štruktúry DP 1940 – 1945

V rokoch 1940 – 1945 prešla DP už len čiastkovými zmenami svojej územnej a organizačnej štruktúry. Základ tvorili organizačné zmeny uskutočnené v rokoch 1939 a 1940. V tomto období došlo k viacerým personálnym zmenám zapríčineným rôznorodými faktormi.

Zmeny sa dotýkali hlavných úradov DP aj územnej organizácie. Niektoré z hlavných úradov DP, ako aj jedna zo stranických formácií boli právne zakotvené v zákonodarstve slovenského štátu.

Zákon zo 6. mája 1942 právne kodifikoval už existujúci Hlavný úrad DP pre sociálnu starostlivosť. Na základe § 1 sa stal právnickou osobou a jeho hlavným zameraním bolo plnenie úloh v oblasti sociálnej starostlivosti a zaopatrenia. Zákon umožňoval zriadenie pobočiek Hlavného úradu.

Na jeho čele stál predseda (vedením poverený E. Reisinger), ktorého vymenúval a odvolával vodca národnej skupiny. Predseda mal k dispozícii poradný zbor. Jeho členov taktiež vymenúval a odvolával vodca národnej skupiny. Ministerstvo vnútra malo v zbere svojho zástupcu, osobu nemeckej národnosti. Rozpočet úradu schvaľovalo vedenie DP a hospodárenie podliehalo dozoru Najvyššieho účtovného kontrolného úradu.⁵⁷

Ďalším hlavným úradom DP, ktorého činnosť upravoval zákon, bol Hlavný úrad DP pre hospodárstvo. Aj on nadobudol zákonom z 2. júla 1942 status právnickej osoby. Na rozdiel od predchádzajúceho úradu stál na čele Hlavného úradu pre národné hospodár-

54 Medzi stranické formácie patrili FS, *Einsatztruppe* (ET), DJ a *Karpathendeutsche Studentenschaft*. Medzi pridružené organizácie patrili *Deutscher Turn- und Sportverband* (DTSV), *Deutsche Gewerkschaft* (DG), neskôr *Arbeitsfront der Volksdeutschen* (AdV), *Karpatendeutsche Erzieherchaft* (KE), neskôr *Deutsche Erzieherchaft* (DE), *Karpatendeutsche Ärzteschaft*, *Karpatendeutsche Musikverband*, *Deutscher Handels- und Gewerbeverband*, *Deutscher Kriegerbund* (DKB), *Deutsche Bauernschaft* (DB), *Deutsche freiwillige Feuerwehr* (DfW), *Zentralverband für die deutschen Genossenschaften*, *Genossenschaft deutsches Heimatwerk*.

55 Výnimku predstavovali velitelia ET K. Fuss a Heinz Riegler, ríšski Nemci a príslušníci SS.

56 Stanovy DP, SNA, f. NS, Tn řud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 943. Časti stanov boli uverejnené v *Deutsche Stimmen*, 30. 3. 1940, s. 1 – 2.

57 Zákon o zriadení Ústredia pre sociálnu starostlivosť pri DP, 81/1942 Sl. z.; *Deutsche Stimmen*, 9. 5. 1942, s. 1.

stvo, ako tento úrad zákon pomenúval, vodca národnej skupiny, ktorý vymenúval svojho stáleho zástupcu (E. Reisinger). Hlavná úloha úradu pozostávala podľa § 3 zo zastupovania sociálnych, hospodárskych a kultúrnych záujmov pracujúcich nemeckej národnosti. Úrad zároveň ustanovoval svojich zástupcov vo všetkých verejných a odborových ustanovizniach. Odsek 2 tohto paragrafu ustanovoval povinnosť členstva v odborovej organizácii *Arbeitsfront der Volksdeutschen* (AdV) pre všetkých pracujúcich príslušníkov nemeckej národnej skupiny.⁵⁸ Ďalšie paragrafy zákona sa týkali AdV, o ktorom sa zmienim na inom mieste.

Jedinou straníckou formáciou so statusom právnickej osoby bol Nemecký študentský zväz (*Deutsche Studentenschaft* – DS). Nadobudol ho zákonom z 5. júna 1942. Zväz existoval už pred vydaním tohto zákona pod názvom Karpatskonemecký študentský zväz. Podľa § 2 patrilo do jeho pôsobnosti dozeranie na plnenie a dodržiavanie študijných a národných povinností jeho členov, ich politická výchova, ochrana stavovských záujmov nemeckých vysokoškolských študentov a vykonávanie úloh určených osobitnými predpismi. Členom zväzu musel byť každý vysokoškolský poslucháč nemeckej národnosti a mal povinnosť platiť členské príspevky. Na čele stál krajinový študentský vodca (*Landesstudentenführer*). Vymenúval a odvolával ho vodca národnej skupiny. Do kompetencie krajinového študentského vodcu patrilo vydávanie organizačného a disciplinárneho poriadku, samozrejme, so súhlasom vodcu národnej skupiny, rozhodovanie o finančných a majetkových záležitostiach a vydávanie práv a povinností členskej základne, nariadených vodcom národnej skupiny. Dozor nad spôsobom využívania štátnych podpôr vykonávalo ministerstvo školstva a národnej osvety a rozhodnutia ministerstva v záležitostiach subvencií boli pre DS záväzné.⁵⁹

Začiatkom novembra 1942 sa na podnet VoMí vytvoril v súvislosti so začínajúcim náborom karpatských Nemcov do *Waffen-SS* nový úrad, a to Úrad pre vojenskú výpomoc (*Amt für Soldatenhilfe*). Jeho hlavnou úlohou bola starostlivosť o vojakov nemeckej národnosti slovenskej armády, príslušníkov *Waffen-SS*, organizácie *Todt* a Rišskej pracovnej služby a ich rodinných príslušníkov. Staral sa o doručovanie zásielok v rámci poľnej pošty pre príslušníkov *Waffen-SS* z radov nemeckej menšiny. Vedenie úradu prevzal spočiatku sám F. Karmasin, neskôr major Richard Klabussay. Začiatkom apríla 1944 bol Úrad pre vojenskú výpomoc začlenený pod Hlavný úrad pre sociálnu starostlivosť a R. Klabussay z funkcie odišiel.⁶⁰

V apríli 1944 došlo k ďalšiemu centralizačnému opatreniu v rámci Hlavného vedenia DP. Hlavný organizačný úrad prešiel pod Hlavný úrad pre vojenskú a pracovnú službu,

58 Zákon o Ústredí pre národné hospodárstvo pri DP, 131/1942 Sl. z.; Deutsche Stimmen, 4. 7. 1942, s. 4.

59 Zákon o *Deutsche Studentenschaft*, 98/1942 Sl. z.

60 PA AA, f. Inland II C 7. Založenie úradu pre vojenskú výpomoc, 6. 11. 1942.; SNA, f. DP 125 – 7 – 8/16. Klabussay Hlavnému veliteľskému úradu SS, 15. 9. 1943; f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 218. Personálne zmeny vo vnútri DP, 3. 4. 1944; Deutsche Stimmen, 7. 11. 1942, s. 6; Grenzboten, 6. 11. 1942, s. 5.

keďže veľkú časť jeho agendy tvorili záležitosti okolo vojenskej služby karpatských Nemcov vo *Waffen-SS*.⁶¹

Okrem týchto zmien sa pri Hlavnom vedení DP koncom júla 1944 vytvoril užší výbor, a to z dôvodu dosiahnutia zvýšenia údernosti, zlepšenia a zjednodušenia organizácie DP, v neposlednom rade aj z dôvodu rýchlej zmeny situácie na frontoch a na Slovensku. Pozostával z H. Friedla (Hlavný úrad pre kultúru), Huga Abta (pokladnica), S. Keila (krajinský inšpektor DP), K. Hauskrechta (Hlavný úrad pre tlač a propagandu) a Ferdinanda Kluga (veliteľ FS). Členmi so statusom pozorovateľov boli E. Reisinger (Hlavný úrad pre hospodárstvo) a Alfred Ziffer (Hlavný úrad pre poľnohospodárstvo). Karmasin ako vodca národnej skupiny mal právo tento výbor podľa potreby rozširovať.

Zároveň do Hlavného vedenia DP povolal popri veliteľoch a vodcoch formácií krajinského veliteľa organizácie vojnových veteránov prvej svetovej vojny – *Kriegerbundu*, riaditeľa Ústredného zväzu nemeckých spotrebných a úverových družstiev a vedúceho novozriadeného Hlavného školského úradu.

Na poradách užšieho výboru alebo rozšíreného Hlavného vedenia DP sa podľa potreby mala zúčastňovať novozriadená Rada krajských vedúcich.

Okrem toho sa za predsedníctva člena Štátnej rady Matthiasa Nitscha mali stretávať na pravidelných poradiach poslanci za DP, nemecký starosta Bratislavy a vedúci úradu Štátneho sekretariátu. Podľa potreby sa mali na porady zvolávať aj členovia župných výborov za DP.⁶²

Čo sa týka územnej organizácie v období rokov 1940 – 1945, došlo k vytvoreniu dvoch nových krajov. Založenie nových vyšších organizačných celkov vyplynulo z potreby zjednodušenia, sprehľadnenia stranickej organizácie a odľahčenia preťažnosti jej aparátu.

Ako prvý vznikol koncom roka 1942 kraj VIII – Kremnica, a to rozdelením kraja V Nemecké Pravno – Kremnica na dva samostatné celky. Okrem toho sa z troch krajských vedúcich krajov (Veľké Pole, Nemecké Pravno a Kremnica) v stredoslovenskej oblasti vytvorila krajská rada, určená na riešenie špecifických problémov v tejto oblasti. Za krajského vedúceho nového kraja so sídlom v Kremnici vymenoval F. Karmasin Georga Tonhäusera, vedúceho kraja V. Vedením kraja V poveril Irmfrieda Liebschera.⁶³ Tonhäusera však čoskoro odvolal a k 1. januáru 1943 vymenoval do funkcie Franza Steinhübla.⁶⁴

61 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 218. Personálne zmeny vo vnútri DP, 3. 4. 1944; SNA, f. DP 125 – 26 – 6/1 – 3. Ročná správa Hlavného organizačného úradu DP za rok 1943, 12. 11. 1943.

62 A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Správa H. Böhrschu úradnej skupine III B RSHA H. Ehlichovi z 27. 7. 1944 a 1. 8. 1944.

63 Grenzbote, 7. 12. 1942, s. 3; Deutsche Pressebriefe aus der Slowakei, 11. 12. 1942, s. 1; Deutsche Stimmen, 12. 12. 1942, s. 1; Nation und Staat, 16. ročník, č. 4 – 5, január – február 1943, s. 147 – 148.

64 SNA, f. F. Karmasin 116 – 41 – 5/166 – 167. Odvolanie G. Tonhäusera, 27. 12. 1942. Menovanie F. Steinhübla za krajského vedúceho, 27. 12. 1942. F. Steinhübel nebol v príbuzenskom pomere s poslancom DP a bývalým krajským vedúcim KdP, resp. DP Jozefom Steinhüblom (SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 240).

K 1. januáru 1944 vznikol kraj IX – Východné Slovensko. Zahŕňal mestá a obce s rozptýleným nemeckým obyvateľstvom na východe Slovenska. Sídлом krajskej úradovne boli Michalovce. Krajským vedúcim bol Bruno Kolb.⁶⁵

V rokoch 1940 – 1945 počet miestnych skupín DP narástol pomerne málo. Kým roku 1939 a v prvej štvrtine roka 1940 bol nárast prudký (z 92 na 129), v nasledujúcom období tento nárast ustrnul. V septembri 1940 mala DP 140 miestnych skupín,⁶⁶ koncom roka 1941 mala 144⁶⁷ a začiatkom roka 1944 už 151 miestnych skupín a 30 kamarátstiev.⁶⁸

V súvislosti s vypuknutím Slovenského národného povstania (SNP) prevzal stranicke úlohy *Heimatschutz* (Domobrana – HS).⁶⁹ Evakuáciou nemeckého obyvateľstva na západ dochádzalo k postupnému zániku miestnych skupín na východnom, strednom a napokon aj na západnom Slovensku.⁷⁰

Uvedený počet miestnych skupín a kamarátstiev (151 a 30) sa na začiatku roka 1944 členil do 9 krajov: Bratislava-mesto (26 miestnych skupín a 4 kamarátstiev), Bratislava -vi-diek (14 miestnych skupín), Považie (14 miestnych skupín a 7 kamarátstiev), Veľké Pole (9 miestnych skupín a 2 kamarátstva), Nemecké Pravno (14 miestnych skupín), Horný Spiš (34 miestnych skupín a 6 kamarátstiev), Dolný Spiš (18 miestnych skupín a 1 kamarátstvo), Kremnica (17 miestnych skupín a 5 kamarátstiev) a Východné Slovensko (5 miestnych skupín a 5 kamarátstiev).⁷¹

Členská základňa DP v sledovanom období výrazne narástla. Kým k 6. októbru 1938 mala strana 27 585 členov,⁷² k 31. marcu 1940 to už bolo okolo 57 000.⁷³ Aj v nasledujúcom roku zaznamenala strana mierny nárast svojej členskej základne – k 15. októbru 1941 mala 60 997 členov.⁷⁴ Tento stav sa nezmenil ani v roku 1943 – 61 000 členov.⁷⁵ Odvody do *Waffen-SS* a meniaci sa situácia na frontoch zaznamenali čiastočný odliv členskej základne asi o 1 000 členov.⁷⁶ V samotnej Bratislave mala DP 17 000 členov.⁷⁷ Medzi najsilnejšie miestne skupiny patrili Handlová (2 793 členov), bratislavské mestské časti Dunajské nábrežie (1 946), Mlynské Nivy (1 829), Nové Mesto (1

65 SNA, f. DP 125 – 91 – 6/62 – 71. Súpis úradovní DP k 20. 1. 1944.

66 Slowakische Rundschau, 1. ročník, č. 18, september 1940, s. 11.

67 Kalender der Deutschen in der Slowakei 1941, 1. ročník, s. 81.

68 A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Krajské vedenie DP, začiatok roka 1944.

69 PREČAN, V.: *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty* (NaS). Bratislava 1970, dokument č. 166, s. 319. K problematike HS pozri: SCHVARC, M.: *Heimatschutz – medzi realitou a ilúziou. Organizácia a formovanie nemeckej Domobrany*. In: Slovenská republika očami mladých historikov III. Povstanie 1944. Trnava 2004, s. 301 – 327.

70 AMSNP, f. IX, mikrofilm A85/75, inv. č. 1 149. Rozpustenie miestnych skupín a kamarátstiev DP, 5. 12. 1944; Správa o evakuácii miestnej skupiny Sereď, polovica februára 1945.

71 A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 017. Krajské vedenie DP, začiatok roka 1944.

72 Zahrnutí sú aj členovia DP z oblasti Podkarpatskej Rusi.

73 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/33. Správa Hlavného organizačného úradu, 31. 3. 1940.

74 WENDELIN, K.: *Die Sozialstruktur unserer Volksgruppe*. In: Kalender der Deutschen in der Slowakei 1942, s. 75; MELZER, R.: c. d., s. 221.

75 SNA, f. DP 125 – 26 – 6/1 – 3. Ročná správa Hlavného organizačného úradu DP za rok 1943, 12. novembra 1943.

76 LIPTÁK, L.: *Franz Karmasin opät' na scéne*. Bratislava 1962, s. 48.

77 SNA, f. F. Karmasin 116 – 10 – 2/296.

612), na strednom Slovensku Veľké Pole (1 493) a Tužina (1 260) a na Spiši Kežmarok (1 062).⁷⁸ Výška členského príspevku v roku 1939 bola 15 Ks, v nasledujúcich sa zvýšila na 20 Ks.⁷⁹

IIIb. Personálne zmeny v hlavných organizačných útvaroch DP

Počas existencie DP v rokoch 1938 – 1945 stál na jej čele Franz Karmasin. Tento rodák z Olomouca sa do popredných funkcií KdP dostal v rokoch 1935 – 1937, keď sa stal neoficiálnym, resp. oficiálnym zástupcom Konrada Henleina na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Zahraničný úrad ho už 19. septembra 1938 označil za vodcu nemeckej národnej skupiny na Slovensku.⁸⁰

Napriek vnútornej opozícii v rokoch 1939 a 1940⁸¹ si Karmasin aj s pomocou VoMi udržal svoju pozíciu, ktorú si dal potvrdiť 30. marca 1940 zvolením za doživotného vodcu národnej skupiny.⁸² Napriek tejto skutočnosti zaznievali na jeho osobu kritické hlasy z nemeckého vyslanectva⁸³ aj z Berlína, predovšetkým z strany SD, ktorá vyvíjala na jeho osobu enormný tlak, hlavne na prelome rokov 1941/1942 v súvislosti s tzv. homosexuálnou aférou Chrobok – Kowal, v ktorej išlo o likvidáciu príslušníkov niekdajších mládežníckych, turnerských a študentských spolkov a združení. Karmasinovi ako bývalému členovi *Kameradschaftsbundu* (KB) išlo aj o jeho vlastnú „hlavu“.⁸⁴ Napokon nátlaku SD podľahol.⁸⁵

V krátkej histórii DP nedošlo v strane ku klasickým politickým čistkám, ako napr. v NSDAP alebo v komunistických stranách stalinského typu. Príčiny personálnych zmien mali viaceré dôvody: porušenie straníckej disciplíny, nečistý árijský pôvod, politická minulosť či smrť jednotlivých funkcionárov.

Medzi prvými, kto musel odísť zo všetkých funkcií (Hlavný úrad pre samosprávu, Hlavný úrad pre poľnohospodárstvo a lesné hospodárstvo), bol M. U. Kasperek, populárny člen vedenia DP predovšetkým v Hauerlande, kde od roku 1935 pôsobil ako vedúci Hospodárskej kancelárie KdP v Nemeckom Pravne. Príčinou jeho pozbavenia funkcií a vylúčenia zo strany bolo podľa nariadenia vodcu národnej skupiny Karmasina z 30. novembra 1939 jeho správanie a sledovanie vlastných záujmov, ktoré poškodzovali meno a záujmy nemeckej národnej skupiny na Slovensku. Vylúčeniu predchádzalo disciplinárne konanie 27. októbra v Bratislave, ktoré bolo aj dôsledkom slovnej roztržky medzi Kasparkom a vedúcim štábu DP Eduardom Hermannom. Karmasin si nechal čas na rozhodnutie v tejto záležitosti. Keďže však Kasperek o udalosti nemlčal, Karmasin ho

78 SNA, f. DP 125 – 91 – 6/73 – 89. Adresár vedúcich miestnych skupín a kamarátstiev DP.

79 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/32. Správa hlavného pokladníka z 31. 3. 1940.

80 PA AA, f. Pol IV 352, fólia 442 349. Citované podľa MELZER, R.: c. d., s. 104, pozn. 100.

81 MELZER, R.: c. d., s. 53 – 55.

82 LIPTÁK, E.: c. d., s. 10; KOVÁČ, D.: c. d., s. 165; MELZER, R.: c. d., s. 143.

83 A MSNP, f. IX, š. 7, Materiály z nemeckých archívov, M. v. Killinger Zahraničnému úradu, 19. 8. 1940; PA AA, f. Vyslanectvo v Bratislave, Kult 3 Nr. 2 62/2, M. Ringelmann M. Lutherovi, 13. 2. 1941.

84 IFZ, mikrofilm MA 559, fólia 9 431 664 – 705. Urbantkeho správy viedenskej oblastnej ústrední SD, november – december 1941; ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär; SNA, f. F. Karmasin 116 – 41 – 3/126 – 139. F. Karmasin VoMi, 28. 11. 1941.

85 A MSNP, f. IX, mikrofilm A 71/75, inv. č. A 1 133. Prevzatie referátu III B, 18. 9. 1943.

napokon 28. novembra 1939 pozbavil funkcií a vylúčil zo strany. Vo verejnosti vzbudil prípad veľkú pozornosť a kolovali o ňom rôzne chýry.⁸⁶

Kasparkov prípad úzko súvisel s nárastom nespokojnosti s politikou vedenia DP v Hauerlande a v druhej polovici roka 1939 narazil Karmasin v tomto jazykovom ostrome na nevôľu niektorých funkcionárov. Jozef Steinhübel, krajský vedúci DP v kraji Nemecké Pravno – Kremnica, spochybňoval legitimitu Karmasina ako vodcu národnej skupiny a kritizoval absenciu komunikácie, bezohľadnosť a nezáujem stranického vedenia. Koncom roka sa k nemu pridal aj P. Herzog, miestny vedúci DP v Handlovej, ktorý upozornil na nerešpektovanie miestnych požiadaviek, protestoval proti vylúčeniu Kasparka zo strany a pod vyhrážkou rebélie požadoval jeho znovuprijatie.⁸⁷

Karmasin reagoval na vzniknutú situáciu v Handlovej rozpustením miestnej skupiny DP a pozbavením funkcií všetkých funkcionárov.⁸⁸ Vedenie strany zároveň pozastavilo všetky finančné platby a podpory. Handlovčanov v tomto spore podporovala väčšina miestnych skupín kraja DP V. Situácia dospela tak ďaleko, že VoMí vyslala na Slovensko svojho zástupcu Dr. Henningera.⁸⁹ Karmasinovi sa však neposlušných funkcionárov podarilo spacifickovať a situáciu dostal pod svoju kontrolu.

Vedením Hlavného úradu DP pre poľnohospodárstvo a lesné hospodárstvo dočasne poveril Alfreda Ziffera a koncom marca 1940 ho vymenoval za hlavného vedúceho.⁹⁰

Na prelome rokov 1939/1940 prišli o funkcie ďalší dvaja významní funkcionári DP – obaja pre nečistý árijský pôvod. Prvým bol vedúci Právneho úradu DP a vedúci úradu Štátneho sekretariátu pre záležitosti nemeckej národnej skupiny W. Messler. Aj keď sa Karmasin snažil o jeho dočasné zotrvanie vo funkciách, napokon bol W. Messler nútený na funkcie rezignovať a vystúpiť zo strany.⁹¹ Na jeho miesto v Štátnom sekretariáte nastúpil Ludwig Dostal-Dollmann. Z rovnakého dôvodu musel opustiť funkcie Eduard Matl, jeden z najbližších Karmasinových spolupracovníkov v rokoch 1935 – 1938. Vedúci straníckej kancelárie NSDAP Philipp Bouhler označil Karmasinov krok voči Matlovi za správny. Na rozdiel od Messlera však mohli Matl a jeho manželka zostať členmi DP a ich deti boli prijímané do DJ. Matl mohol tiež naďalej vykonávať svoje zamestnanie, dokonca 26. novembra 1942 dostal výzvu dostaviť sa na odvod do *Waffen-SS*.⁹²

86 SNA, f. DP 125 – 1 – 4/103. Nariadenie vodcu národnej skupiny, 22. 12 1939; BArch, R 142 /80/134 – 136. Disciplinárne konanie proti Kasparkovi; f. Alexandrijský archív, II. C 977, fólia 9 395 023. Situačná správa z 1. 12. 1939.

87 MELZER, R.: c. d., s. 54 – 55.

88 SNA, f. DP 125 – 1 – 4/102. Nariadenie vodcu národnej skupiny, 22. 12 1939.

89 Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Nitre, pobočka Bojnice (ŠAN, pB), Okresný úrad v Prievidzi 1923 – 1945 (OÚP), k. 23, 60/1940 prez.

90 Deutsche Stimmen, 6. 4. 1940, s. 1 – 3.

91 SNA, f. F. Karmasin 116 – 41 – 2/152 – 154 F. Karmasin H. Bernardovi, 2. 1. 1940; R 70 Slowakei/258 – 18. SD-LA Praha Úradu III RSHA, 18. 1. 1940; Archív Biskupského úradu v Banskej Bystrici (A BÚ BB), f. Zomreli kňazi, š. 17, Jozef Steinhübel. Miestoprísahné prehlásenie W. Messlera, 9. 12. 1947; MELZER, R.: c. d., s. 144.

92 SNA, f. F. Karmasin 116 – 1 – 2/18. P. Bouhler F. Karmasinovi, 23. 5. 1940; 116 – 41 – 2/50. Allgemeine Wirtschaftsunternehmen E. Reisingerovi, 10. 8. 1942; 116 – 1 – 2/42. E. Matl L. Dollmannovi, 4. 12. 1942; KOVÁČ, D.: c. d., s. 166; MELZER, R.: c. d., s. 144.

K 1. júlu 1941 nastala zmena aj na poste vedúceho Hlavného úradu pre sociálnu politiku: A. Wagnera, kritizovaného za nedostatočnú činnosť, vystriedal E. Reisinger.⁹³

Postupné zmeny v Hlavnom vedení DP spôsobili predovšetkým uvedená homosexuálna aféra, ktorá mala najmä politický podtext. Šéf SD a SiPo Reinhard Heydrich patrila medzi hlavných odporcov viedenského sociológa Othmara Spanna a jeho prívržencov.⁹⁴ Medzi hlavné bašty „spannizmu“ patrila *Kameradschaftsbund* (KB),⁹⁵ ktorý mal veľký vplyv na turnerské a študentské hnutie v Sudetách. Medzi členmi KB, resp. študentských spolkov a mládežníckych hnutí a Nemeckého kultúrneho zväzu (*Deutscher Kulturverband* – DKV) figurovali aj F. Karmasin a jeho blízki spolupracovníci.

SD na Slovensku pripravovala podobný scenár ako v Sudetách, t. j. odstránenie týchto ľudí z politických funkcií.⁹⁶

Ešte pred touto udalosťou musel opustiť post vedúceho štábu DP E. Hermann, pravdepodobne z politických a finančných dôvodov.⁹⁷ Celá aféra sa začala 8. februára 1941 zatknutím krajského tajomníka Dolného Spiša Herberta Chroboka pre podozrenie z homosexuality.⁹⁸ Tento, podľa všetkého pod silným psychickým nátlakom SD a na základe vynútených výpovedí, udal mená L. Kowala a J. Marsóa, bývalých členov študentských a turnerských organizácií.⁹⁹ Oba odišli 24. novembra 1941 na výsluch ako svedkovia do Viedne. Do Bratislavy sa však vrátil len Marsó. Kowal, štátny občan Slovenskej republiky, bol zatknutý ako podozrivý z trestného činu homosexuality podľa § 175 ríšskeho trestného zákonníka [sic!]. Karmasin sa snažil svojho dlhoročného spolupracovníka a priateľa zachrániť, no nepodarilo sa mu to. Išlo aj o neho samotného. SD dosiahla svoj cieľ – zneistela Karmasina a dala mu najavo jeho nahraditeľnosť. Oba hlavné vedúci DP boli napokon obvinení z homosexuality: Kowal skončil v koncentračnom tábore

93 SNA, f. F. Karmasin 116–10–2/111–112. F. Karmasin VoMí, 1. 7. 1941; F. Karmasin 116–10–2/318–320. F. Karmasin VoMí, 16. 3. 1941.

94 K Heydrichovmu postoju k cieľom KB pozri ZIMMERMANN, V.: *Sudetští Němci v nacistickém státě. Politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945)*. Praha 2001, s. 201.

95 KB bol ideologický krúžok, ktorý vychádzal z myšlienok viedenského sociológa Othmara Spanna o stavovskom štáte s politickou elitou na čele. Kľúčovú úlohu v tomto spolku zohral Heinz Rutha. Organizácia mala niekoľko sto členov. KB mal prísne hierarchickú štruktúru, bol autoritársky a nacionalistický. Usiloval sa obsadzovať pozície v politických stranách a spoločenských organizáciách svojimi členmi. Jeho najsilnejšou baštou bol Nemecký telocvičný zväz (DTV), ktorého vodcom bol od roku 1931 K. Henlein. Henlein síce pred založením Sudetonemeckého vlasteneckého frontu (SHF) z KB vystúpil, avšak členovia KB mali rozhodujúci vplyv vo vedení SHF/SdP. Členom KB bol aj F. Karmasin, neskorší vodca nemeckej národnej skupiny na Slovensku v rokoch 1938–1945.

96 ZIMMERMANN, V.: c. d., s. 195–237; GEBEL, R.: „*Heim ins Reich!*“ *Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland 1938–1945*. München 2000, s. 146–187.

97 SNA, f. F. Karmasin 116–43–3/157–165. Korešpondencia E. Hermannu s F. Karmasinom; Barch, R 70 Slowakei/258–16. Vzťah Karmasin Hermann.

98 SNA, f. F. Karmasin 116–41–3/78–80. F. Karmasin VoMí, 12. 2. 1941; F. Karmasin 116–41–3/126–139. F. Karmasin VoMí, 28. 11. 1941.

99 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 1 003, fólia 9 427 443–451. Charakteristika vedenia nemeckej národnej skupiny, 11. 10. 1941.

a Marsó musel na jeseň 1943 odísť z funkcie šéfa Hlavného organizačného úradu DP.¹⁰⁰ Kowalovo miesto hlavného pokladníka dočasne prevzal Rudolf Gold,¹⁰¹ po jeho narukovaní do slovenskej armády od septembra 1942 Hugo Abt.¹⁰² Po Marsóvi prevzal post vedúceho Hlavného organizačného úradu DP Karl Materný,¹⁰³ v čase jeho neprítomnosti ho zastupoval hlavný pokladník H. Abt, od apríla 1944 prevzal dozor nad týmto úradom Ernst Statzenberg¹⁰⁴ a po Materného smrti na západnom fronte začiatkom augusta 1944 Heinz Drkosch.¹⁰⁵

V súvislosti s Kowalovou aférou prisľúbil F. Karmasin VoMi začiatkom júla 1942 postupné zmeny aj na ďalších postoch hlavných vedúcich: pre kultúru (H. Friedl), vojenskú a pracovnú službu (A. Oldofredi), sociálnu starostlivosť (T. Toth), tlač a propagandu (K. Hauskrecht) a poste veliteľa FS (W. Donath).¹⁰⁶ Z nich sa udiala zmena len na poste vedúceho Hlavného úradu pre vojenskú a pracovnú službu – A. Oldofredihu vystriedal začiatkom februára 1943 E. Statzenberg, a jeho zasa začiatkom apríla 1944 Adalbert Kobiaľka, ktorý mal v Hlavnom organizačnom úrade na starosti záležitosti okolo *Waffen-SS*.¹⁰⁷

Veliteľa FS W. Donatha, ktorý zahynul 13. marca 1943 na východnom fronte v bojach o Charkov, vystriedal Ferdinand Klug.¹⁰⁸ Po Klugovej smrti 30. augusta 1944, počas prestrelky s povstalcami pri Zlatých Moravciach,¹⁰⁹ ostalo miesto veliteľa FS neobsadené až do druhej polovice februára 1945, keď Karmasin velením FS poveril bývalého veliteľa formácií nemeckej menšiny v Banáte Karla Heima.¹¹⁰

100 SNA, f. F. Karmasin 116–41–3/126–139. F. Karmasin VoMi, 28. 11. 1941; F. Karmasin 116–41–3/175–176. Spisový záznam o stave záležitosti Chrobok, Kowal a Scholtz, 16. 5. 1942; IfZ, mikrofilm MA 559, fólia 9 431 664 – 705. Urbantkeho správy viedenskej oblastnej ústredni SD, november – december 1941; mikrofilm MA 652/2, fólia 9 384 971 – 974. Záznam H. Böhrscha z rokovania o spolupráci SD s nemeckým vyslanectvom v Bratislave zo 14. 9. 1943; PA AA, f. Inland IIg 266. Šéf SD a SiPo štátnemu podtajomníkovi M. Lutherovi, 3. 6. 1942. Za poskytnutie materiálov PA AA, Inland IIg 266 ďakujem Ladislavovi Suškovi.

101 SNA, f. F. Karmasin 116 – 42 – 2/184. F. Karmasin H. Beckerovi, 23. 2. 1942.

102 Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Bratislave (ŠABA), f. Okresný ľudový súd v Bratislave 1945–1947 (OES BA), TĽud 95/1947 – Hugo Abt. Výsluch H. Abta z 13. 2. 1947.

103 Kalender der Deutschen in der Slowakei 1945, s. 108.

104 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 218. Personálne zmeny vo vnútri DP, 3. apríla. 1944.

105 SNA, f. F. Karmasin 116 – 41 – 4/32. Mesačná správa Hlavného organizačného úradu DP za júl 1944, 5. 8. 1944; Kalender der Deutschen in der Slowakei 1945, s. 108.

106 PAAA, f. Inland IIg 266. VoMi Zahraničnému úradu, 6. 7. 1942; IfZ mikrofilm MA 559, fólia 9 431 701 – 702. Urbantke viedenskej oblastnej ústredni SD, 21. 8. 1942.

107 BArch, f. R 70 Slowakei/6. Vedúce osoby nemeckej národnej skupiny na Slovensku – príslušníci ET, 10. 2. 1943; SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fólia 9 395 218. Personálne zmeny vo vnútri DP, 3. 4. 1944; fólia 9 395 217. Personálne zmeny vo vnútri DP, 5. 4. 1944; fólia 9 395 215. Personálne zmeny vo vnútri DP, 24. 5. 1944

108 SNA, f. F. Karmasin 116 – 10 – 2/12. F. Karmasin VoMi, 28. 4. 1943; IfZ, mikrofilm MA 652/2, fólia 9 384 971 – 974. Záznam H. Böhrscha z rokovania o spolupráci SD s nemeckým vyslanectvom v Bratislave zo 14. 9. 1943; Kalender der Deutschen in der Slowakei 1944, s. 110.

109 KOVÁČ, D.: c. d., s. 194; LIPTÁK, E.: c. d., s. 55.

110 A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149. Rozkaz F. Karmasina k znovuoobnoveniu činnosti FS z 20. 2. 1945.

Zmeny sa dotkli aj tzv. Wepnerovho úradu, oficiálne štatistického oddelenia pri štábe DP. Jeho vedúci F. Wepner pre nespokojnosť SD¹¹¹ úrad opustil. Na jeho miesto nastúpil Alexander Böhr. Keďže ten v novembri 1941 narukoval do *Waffen-SS*, Karmasin žiadal VoMi aj jeho kmeňovú jednotku o uvoľnenie. Böhr však nebol z vojenskej služby uvoľnený, preto na miesto vedúceho spravodajského aparátu nastúpil v priebehu roka 1943 Kurt Hofer, slovenský Nemeec, od roku 1941 osvedčený pracovník SD.¹¹² Táto skutočnosť mala priamy súvis so začlenením spravodajskej siete DP do SD na jar a v lete 1943.¹¹³

Na záver tejto podkapitoly by som uviedol niekoľko zaujímavých faktov súvisiacich s personálnym obsadením funkcionárskych postov v rámci DP a jej hierarchie. Napr. počas neprítomnosti zastupoval F. Karmasina zväčša H. Friedl ako predsedu DP a v Štátnom sekretariáte L. Dostal-Dollmann.¹¹⁴ V rokoch 1940 – 1945 dochádzalo k zmenám aj na postoch krajských vedúcich a tajomníkov. Obmena krajských funkcionárov nastala takmer vo všetkých krajoch DP od Bratislavy až po východné Slovensko. Prevažnú časť Hlavného vedenia DP tvorili sudetskí Nemci. Z hlavných vedúcich boli výnimkou K. Hauskrecht, E. Reisinger, T. Toth a J. Marsó. Rovnako veľká časť členov širšieho Hlavného vedenia pochádzala zo Sudet, resp. z Čiech.¹¹⁵

IV. Stranícke formácie a pridružené organizácie

IVa. Stranícke formácie

DP sa podľa vzoru NSDAP snažila vytvárať vlastné formácie a do istej miery ich napodobňovať. Išlo o *Freiwillige Schutzstaffel* (Dobrovoľné ochranné zbory) a *Deutsche Jugend* (Nemecká mládež).¹¹⁶

IVa1. *Freiwillige Schutzstaffel*

Základy FS sa začali formovať v lete 1938 ešte v rámci *Freiwilliger deutscher Schutzdienst* – Dobrovoľnej nemeckej ochrannej služby s hlavným sídlom v Chebe. Spočiatku vznikali predovšetkým v Bratislave a jej okolí.¹¹⁷

111 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 1 003, fólia 9 427 443 – 451. Charakteristika vedenia nemeckej národnej skupiny, 11. 10. 1941.

112 KRÁL, V.: c. d., dokument č. 406, s. 503; SNA, f. F. Karmasin 116 – 2 – 1/1. F. Karmasin veliteľovi roty 2. doplnovacieho pluku SS, prápor „Der Führer“, 26. 1. 1942; f. F. Karmasin 116 – 2 – 2/40. F. Karmasin VoMi, 10. 6. 1943; A MSNP, f. IX, mikrofilm A 71/75, inv. č. A 1 133. H. Böhrsch Úradu III RSHA, 3. 11. 1943. K. Hofer mal na starosti spravodajstvo v oblastiach spoločenského života. Po prevzatí spravodajskej služby DP na jar 1943 pracoval Hofer ako šéf štatistického oddelenia DP v Bratislave a osvedčil sa hlavne pri budovaní spravodajskej siete a starostlivosti o dôverníkov.

113 A MSNP, f. IX, mikrofilm A 71/75, inv. č. A 1 133. Záznam z jednania pre E. Chlana, 6. 5. 1943; Správa o práci SD na Slovensku. Bez dátumu, pochádza z 15. 3. 1943; Prevzatie referátu III B, 18. 9. 1943.

114 SNA, f. F. Karmasin 116 – 10 – 2/119. F. Karmasin VoMi, 1. 7. 1941.

115 SNA, f. F. Karmasin 116 – 1 – 2/ 69 – 70. Menoslov miestnej skupiny Hlavné vedenie, 22. 9. 1943.

116 JÖKALE, A.: c. d., s. 80.

117 Stanovy *Freiwilliger deutscher Schutzdienst* schválilo Ministerstvo vnútra SR výnosom č. 29 507/1938 20. 4. 1938. SÚA Praha, f. SdP dodatky, š. 25; SNA, f. PR, k. 249, Mat 71/10 (KdP); Organizácia FS v Bratislave, 5. 9. 1938; f. Krajský úrad v Bratislave 1927 – 1939 (KÚ BA), k. 262, 37 620/1938 prez.

Oddiely FS z veľkej časti tvorili bývalí ordneri, turneri a príslušníci ostatných športových spolkov a korporácií. Jeden 90-členný oddiel bol počas októbra 1938 v pohotovosti na slovensko-maďarských hraniciach na Žitnom ostrove a v marci 1939 obsadili oddiely FS dôležité budovy v Bratislave a úzko spolupracovali z obnovenou slovenskou Rodobranou a Hlinkovou gardou (HG). V tých dňoch boli príslušníci FS nasadení aj na poľských a maďarských hraniciach.¹¹⁸

K druhému veľkému nasadeniu FS došlo koncom augusta a začiatkom septembra 1939 v priestore Horného Spiša, Oravy a Kysúc. V júli 1939 sa na tento účel vytvoril tzv. Pohraničný prápor Spiš (*Grenzwachregiment Zips*). Jeho hlavnou úlohou bola strážna a zaistovacia služba. Prápor pozostával z 1 000 mužov, príslušníkov FS. Veliteľské kádre (velitelia čiat, rôt a veliteľ práporu) tvorili výlučne sudetskí Nemci. Prápor spočiatku podliehal šéfovi nemeckej vojenskej komisie generálporučíkovi Franzovi Barckhausenoví a od 15. septembra 1939 pešiemu pluku 35/B slovenskej armády s veliteľom majorom Jozefom Tlachom ako prápor I/35. Jeho veliteľom bol stotník Karol Pichl.¹¹⁹ Jednotka sa stala základom vlastných nemeckých jednotiek v slovenskej armáde: 3. pešieho pluku v Kremnici a 12. delostreleckého pluku v Kežmarku.¹²⁰ Okrem toho na začiatku vojny so Sovietskym zväzom plnili spolu s HG funkciu pomocnej polície a dozerali na realizáciu protizidovských opatrení v každodennej praxi a pri deportáciách slovenských Židov do nacistických vyhladzovacích táborov.¹²¹

Postavenie FS v rokoch 1943 – 1944 postupne upadalo. Pri organizovaní FS už pred týmto obdobím komplikoval situáciu neustály odliv mladých mužov na práce do Nemecka, vojenská služba karpatských Nemcov v slovenskej armáde a od roku 1943 vo *Waffen-SS*.

FS boli budované podľa vzoru ríšskonemeckých Úderných oddielov (*Sturmabteilungen* – SA). Hneď od začiatku bol príslušník FS predstavovaný ako „*najbojovnejší, na boj*

118 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/15 – 16. Správa krajinského veliteľa FS, 31. 3. 1940; KARMASIN, F.: *O organizovaní FS na Slovensku*. In: Hlinkova garda 1941, Bratislava 1940, s. 60 – 62; Grenzbote, 12. 3. 1939, s. 2; 13. 3. 1939, s. 2; 14. 3. 1940, s. 5 Deutsche Stimmen, 18. 3. 1939, s. 4; 2. 6. 1944, s. 6; KOVÁČ, D.: c. d., s. 149.

119 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 956, fôlia 9 395 485. Vojenská služba Nemcov a založenie nemeckého pluku Spiš; f. DP 125 – 4 – 1/15 – 16. Správa krajinského veliteľa FS, 31. 3. 1940; BArch, Ost-Dok 16 Slow/17. Pohraničný prápor Spiš; Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (ďalej BA-MA), RH 31-4/V. 4. F. Barckhausen Mündlovi, 27. 2. 1940; Vojenský historický archív v Trnave (VHA TT), fond Bernolák, k. 2. Rozkaz pre presun práporu I/35, 14. 9. 1939; Organizácia peších plukov, 15. 9. 1939; Bernolák, k. 6. Tabuľka nového uskupenia a podriadenosti útvarov zbraní (Jánošíkovi) dňom 15. 9. 1939. Za poskytnutie materiálov fondu Bernolák ďakujem Zoltánovi Katrebovi. KARMASIN, F.: *O organizovaní FS...*, 62; Deutsche Stimmen, 2. 6. 1944, s. 6.

120 LIPTÁK, L.: *Franz Karmasin...*, s. 21 – 22; PREČAN, V.: NaS, dokument č. 21, s. 67; KOVÁČ, D.: c. d., s. 159 – 160; MELZER, R.: c. d., s. 47 – 48. Deutsche Stimmen z 2. 6. 1944 a E. Lipták uvádzajú početný stav jednotky 2 000 mužov.

121 PA AA, f. Výslanectvo v Bratislave, Pol 3 Nr. 7a, b 311/6 – 8. FS nemeckej národnej skupiny na Slovensku, poriadkový element svojho štátu; IfZ, mikrofilm MA 650/1, fôlia 9 384 287. Spoločné domové prehliadky FS a HG, apríl 1942; fôlia 9 384 289 – 290. Hlásenie FS z Liptovského Mikuláša o spolupráci HG a úradov, 3. 4. 1942; Vyhláška ministerstva vnútra 545/1941 o splnomocnení členov HG a FS ku kontrolovaniu zachovávanía protizidovských opatrení; Deutsche Stimmen, 13. 12. 1941, s. 2; MELZER, R.: c. d., s. 328.

pripravený typ“ DP a neodlučiteľná súčasť strany.¹²² Ich elitné postavenie v rámci strany upevnilo nariadenie F. Karmasina z 2. júna 1939 a Hlavného organizačného úradu DP zo 6. júna 1939. Na základe nariadenia vodcu národnej skupiny mali byť FS „*vnútorným bojovým oddielom a výchovným nástrojom*“ DP a všetci politickí vedúci DP a jej formácií a organizácií mali v budúcnosti vzísť z FS. Okrem toho nariadenie ustanovovalo zaradenie politických vedúcich DP do FS a ich 4-mesačný základný výcvik.¹²³ Podľa nariadenia Hlavného organizačného úradu DP mali byť do FS zaradení všetci politickí vedúci DP v hodnosti čakateľov (*FS-Anwärter*). Štvormesačný základný výcvik pozostával z telesnej prípravy, zo svetonázorového školenia a z výcviku v teréne.¹²⁴

Na jeseň 1939 boli postavenie a organizačná výstavba FS aj právne kodifikované. FS sa týkali dve vládne nariadenia. Prvým bolo vládne nariadenie č. 240 z 27. septembra 1939. Paragraf 2 tohto nariadenia definoval FS ako „*polovojensky organizovaný zbor*“ DP. Hlavné úlohy FS pozostávali v uskutočňovaní vlasteneckej a brannej výchovy, v sledovaní záujmov nemeckej národnej skupiny podľa platných zákonov a noriem a v spolupráci so štátnymi orgánmi pri obrane štátu a udržiavaní verejného poriadku. Podľa § 3 bol najvyšším veliteľom FS prezident republiky a ten disponoval právomocou vymenovať krajinského veliteľa FS. Paragraf 4 určoval kompetencie krajinského veliteľa FS a odsek 3 tohto paragrafu hovoril o vytváraní ozbrojených jednotiek (*Einsatztruppen* – ET). Príslušníci FS mali pri výkone služby rovnaké práva ako vojaci a § 10 umožňoval nosenie uniformy.¹²⁵

Druhé nariadenie o FS č. 311 z 21. decembra 1939 rušilo predošlé. Úlohy FS sa relevantným spôsobom nemenili. Pribudlo len ustanovenie o povinnej brannej výchove každého karpatského Nemca v rámci FS. Paragraf 3 oprávňoval na členstvo v FS len osoby mužského pohlavia nemeckej národnosti vo veku nad 18 rokov na základe ich dobrovoľnej prihlášky. Paragraf 4 potvrdil vytváranie jednotiek ET. V porovnaní s predošlým nariadením sa oklieštila právomoc prezidenta republiky. Ten už nefiguroval ako najvyšší veliteľ a krajinského veliteľa FS mohol vymenovať na návrh vodcu národnej skupiny. Zmena nastala aj v dozore nad hospodárením FS. Táto kompetencia prešla z Najvyššieho účtovného kontrolného úradu na ministerstvo vnútra.¹²⁶

Členmi FS boli príslušníci mužského pohlavia nemeckej národnej skupiny vo veku 18 – 35 rokov, od konca júna 1941 až do 50 rokov, ktorí museli byť členmi strany. Každý príslušník FS musel preukázať árijský pôvod spätne až po 3 generáciu svojich predkov.¹²⁷

122 Deutsche Stimmen, 31. 12. 1939, s. 3.

123 SNA, f. DP 125 – 1 – 4/101. Nariadenie vodcu národnej skupiny č. 4, 2. 6. 1939; Deutsche Stimmen, 17. júna 1939, s. 4; KOVÁČ, D.: c. d., s. 158.

124 SNA, f. DP 125 – 1 – 4/51. Nariadenie Hlavného organizačného úradu DP O-12/1939; Deutsche Stimmen, 17. 6. 1939, s. 4.

125 LIPTÁK, L.: c. d., s. 21; KOVÁČ, D.: c. d., s. 162.

126 Vládne nariadenie o *Freiwillige Schutzstaffel* a *Deutsche Jugend* č. 311/1939 Sl. z.

127 LIPTÁK, L.: c. d., s. 24.

V rámci FS sa vytvárali podľa vzoru ríšskonemeckých organizácií viaceré sekcie: všeobecné FS, letecká sekcia FS, útočná vozba FS a jazdecký oddiel FS.¹²⁸ Okrem toho disponovali FS aj vlastnou spravodajskou službou. Výcvik spravodajcov v rámci FS sa na prelome rokov 1939/1940 uskutočňoval pod dohľadom členov ríšskonemeckej policajnej komisie pod vedením kriminálneho riaditeľa *SS-Sturmbannführera* Dr. Vogta.¹²⁹

Čo sa týka územnej štruktúry, od marca 1939 do februára 1940 sa FS organizačne členili na tri úderné prápory, ktoré sa zhodovali s územným členením DP platným do 15. júna 1939. Tieto úderné prápory sa členili na prápor Bratislava, Kremnica – Nemecké Pravno a Spiš.¹³⁰

Keďže územné členenie FS podľa už neplatného územného členenia DP nezodpovedalo skutočnosti a spôsobovalo problémy organizačného, administratívneho a technického charakteru, došlo k 15. februáru 1940 k reorganizácii. Na základe mimoriadneho rozkazu krajinského veliteľstva FS sa vytvorilo 6 úderných práporov: I – Bratislava-mesto (veliteľ Hans Hofstätter, 3 roty), úderný prápor II – Bratislava-vidiek (Zoltan Absalon, 4 roty), III – Kremnica (Jozef Jacklin, 7 rôt), IV – Nemecké Pravno (Ladislav Wässerle, 4 roty), V – Horný Spiš (Willi Kunzmann, 6 rôt) a VI – Dolný Spiš (Hans Dolinsky, 4 roty). Jednotky FS v oblastiach s rozptýleným nemeckým obyvateľstvom zostávali aj naďalej podriadené priamo krajinskému veliteľstvu FS.¹³¹

K ďalšej územnej reorganizácii došlo FS došlo v októbri 1942. Na základe rozkazu krajinského veliteľstva FS zo 14. septembra 1942 prešli jednotky FS v oblastiach s rozptýleným nemeckým obyvateľstvom pod subordináciu príslušných úderných práporov.¹³² Okrem toho sa vytvoril nový úderný prápor VII – Považie.¹³³

Najmenšou organizačnou jednotkou FS bolo podobne ako v SA družstvo (*Schar*). Oficiálne malo mať 12 – 15 mužov. V praxi sa však počet členov družstva pohyboval od 8 až do 40 mužov. Tri družstvá tvorili čatu (*Trupp*). Počet mužstva v čate sa pohyboval od 20 do 100 mužov. Tri čaty tvorili rotu (*Sturm*) a tri roty úderný prápor (*Sturmbann*).¹³⁴

Početný stav FS spočiatku výrazne narastal. V marci 1939 mali FS 4 604 mužov.¹³⁵ O rok neskôr však nasledoval len veľmi nepatrný nárast – FS mali 4 622 aktívnych čle-

128 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/15 – 16. Správa krajinského veliteľa FS, 31. 3. 1940; SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fôlia 9 395 155 – 160. Správa o DP na Slovensku, 9. 1. 1940; KRÁL, V.: c. d., dokument č. 293, s. 392 – 393, dokument č. 330, s. 435 – 436; KARMASIN, F.: *O organizovaní FS...*, s. 63. F. Karmasin vo svojej povojnovej apológii popiera vznik uvedených sekcií v rámci FS (IfZ, ZS 532 Karmasin Franz, Staatssekretär).

129 IfZ, mikrofilm MA 559, fôlia 9 431 651 – 652. Spravodajská služba FS, 17. 5. 1940; SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 977, fôlia 9 395 155 – 160. Správa o DP na Slovensku, 9. 1. 1940; SUŠKO, L.: *Systém poradcov v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939 – 1941*. In: Historické štúdie v nacistickom ovládaní Slovenska v rokoch 1939 – 1941, s. 7; TONSMEYER, T.: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn 2003, s. 120.

130 SNA, f. DP 125 – 49 – 6/107, 124. Členenie FS. Stav k marcu 1939. Stav k 2. 1. 1940.

131 SNA, f. DP 125 – 26 – 9/64 – 65. Mimoriadny rozkaz krajinského veliteľstva FS, 14. 2. 1940.

132 Napr. čata FS z Banskej Bystrice spadala pod veliteľstvo úderného práporu FS III. v Kremnici.

133 SNA, f. DP 125 – 27 – 1/72 – 76. Rozkaz krajinského veliteľstva FS O/25-42, 14. 9. 1942.

134 SNA, f. DP 125 – 49 – 6/107. Členenie FS. Stav k 2. 1. 1940; DP 125 – 49 – 6/90 – 106. Organizácia FS; KARMASIN, F.: *O organizovaní FS...*, s. 63.

135 SNA, f. DP 125 – 49 – 6/124. Stav mužstva z marca 1939.

nov. Z tohto počtu slúžilo 3 600 mužov vo všeobecných FS, 300 mužov v leteckej sekcii, 322 mužov pri útočnej vozbe, 80 mužov v ET, 30 mužov v jazdeckej čate, 80 mužov vo veliteľskej čate funkcionárov a 150 mužov vo veliteľskej čate pre brannú výchovu. Veliteľský zbor mal 43 dôstojníkov a poddôstojnícky zbor 342 mužov.¹³⁶ Začiatkom roka 1941 mali FS 5 500,¹³⁷ v októbri 1941 už 6 810¹³⁸ a roku 1942 až 7 500 mužov.¹³⁹ Počet aktívnych príslušníkov FS v nasledujúcich rokoch klesal, čo spôsobilo pracovné nasadenie v Nemecku, odvody a vojenská služba v slovenskej armáde, od roku 1943 vo *Waffen-SS*.¹⁴⁰

Príslušníci FS odchádzajúci za prácou do Nemeckej ríše mali povinnosť sa vo svojich pôsobiskách hlásiť na príslušných úradovniach SS, resp. SA, aby mohli pokračovať vo výcviku.¹⁴¹ Napriek tejto skutočnosti dochádzalo k nedorozumeniam a jednotlivé vyššie oblasti SS niekedy nevedeli, aké stanovisko majú zaujať k prítomnosti členov FS zo Slovenska.¹⁴²

Na čele FS stál krajinský veliteľ FS, ktorého, ako už bolo uvedené, vymenúval prezident republiky na návrh Franza Karmasina. Od jesene 1938 prevzal túto funkciu bývalý príslušník bratislavského *Turnvereinu*, sudetský Nemeц Walter Donath. V čase jeho neprítomnosti ho zastupoval Z. Absalon, od roku 1941 veliteľ ET Heinz Riegler, ktorý bol poverený velením FS. Po Donathovej smrti prevzal velenie FS na jeseň 1943 F. Klug a posledným veliteľom FS bol K. Heim.¹⁴³ Krajinské veliteľstvo FS tvoril krajinský veliteľ, jeho zástupca a organizačný vedúci, vedúci výcviku, vedúci administratívy, veliteľ ET, veliteľ útočnej vozby FS a veliteľ leteckej sekcie FS.¹⁴⁴ Zvláštne postavenie v rámci FS mali špeciálne oddiely, označované *Einsatztruppe der FS* (ET).

Aj keď sa na nasledujúcich stranách nebudem venovať výslovne organizačnej štruktúre ET a odbočím od názvu štúdie, domnievam sa, že načrtnutie krátkého vývoja ET je veľmi dôležitým exkurzom na pochopenie dvojkoľajnosti pri budovaní polovojenskej zložky DP.

Od leta 1939 mali o potenciál FS záujem viaceré rišskonemecké organizácie, predovšetkým SA a SS. Koncom augusta 1939 sa snažili SS prostredníctvom svojej vyššej

136 SNA, f. DP 125 – 4 – 1/15 – 16. Správa krajinského veliteľa FS, 31. 3. 1940.

137 PA AA, f. Vyslanectvo v Bratislave, Pol 3 Nr. 7a, b 311/6 – 8. H. Gmelin veliteľovi správy skupiny SA Sudety H. Rossigovi, 15. 1. 1942.

138 Kalender der Deutschen in der Slowakei 1942, s. 75.

139 LIPTÁK, L.: c. d., s. 24.

140 Podľa nemeckého vyslanca H. E. Ludina mohli mať FS v polovici roka asi 1 500 – 2 000 mužov (PA AA, f. Inland Ilg B 324. H. E. Ludin Zahraničnému úradu, 29. 4. 1943).

141 BArch, f. R 142/2a. Nariadenie krajinského veliteľstva FS, 2. 2. 1939; Prípís veliteľa šéfa Hlavného úradu SS o službe FS-manov počas sezónnych prác v Nemecku, 15. 4. 1939.

142 Pozri napr. IfZ, mikrofilm MA 400, fólia 742 115 – 117. Vyššia oblasť SS Balt Hlavnému veliteľskému úradu SS, 27. 3. 1941. Hlavný veliteľský úrad SS vyššej oblasti SS Balt, 12. 4. 1941.

143 SNA, f. DP 125 – 44 – 3/88 – 89. Rozkaz krajinského veliteľstva FS 1/40, 29. 5. 1940; SNA, f. F. Karmasin 116 – 25 – 2/131; A MSNP, f. IX, mikrofilm A 85/75, inv. č. 1 149. Rozkaz F. Karmasina k znovuobnoveniu činnosti FS z 20. 2. 1945. Kalender der Deutschen in der Slowakei 1944, s. 110 – 111; Kalender der Deutschen in der Slowakei 1945, s. 106.

144 SNA, f. DP 125 – 44 – 3/88 – 89. Rozkaz krajinského veliteľstva FS 1/40, 29. 5. 1940.

oblasti Podunajsko v rámci FS vytvoriť oddiel všeobecných SS.¹⁴⁵ Veliteľ tejto územnej oblasti SS Ernst Kaltenbrunner však narazil na tvrdý Karmasinov odpor. Karmasin sa pritom odvolával na rozkaz Hitlerovho stranického zástupcu Rudolfa Hessa, na základe ktorého sa na Slovensku nemali vytvárať žiadne ríšskonemecké formácie.¹⁴⁶

Vytváranie zvláštnych jednotiek v rámci FS potvrdili aj obe spomenuté vládne nariadenia o FS z jesene 1939. Koncom januára 1940 oznámil F. Karmasin oficiálny vznik ET. Ich základ tvorilo 58 mužov vybraných na základe prísnych rasových kritérií.¹⁴⁷ Existencia jednotiek ET mala od začiatku jediný cieľ – vytvorenie rezervy pre kádre *Waffen-SS*. Karmasin od sporu s Kaltenbrunnerom správne vytušil, že vývoj v ET nebude jeho záležitosťou a vymkne sa mu spod kontroly.

Vzhľadom na pretrvávajúcu Karmasinovu nedôveru sa do polovice apríla 1940 z približne 400 príslušníkov, zúčastnilo na kurze *Waffen-SS* v Prahe len 73 mužov. Jednotky ET mali tvoriť 10 – 20 % celkového stavu FS.¹⁴⁸

Vytvorenie samostatných jednotiek ET v rámci FS potvrdil rozkaz krajinského veliteľstva FS z konca mája 1940, podpísaný samotným Karmasinom. Na základe neho mohli byť väčšie jednotky ET služobne nezávislé od FS a pri menších jednotkách mohol o spoločnom služobnom postupe s FS rozhodnúť príslušný miestny veliteľ ET. Za veliteľa ET vymenoval Karmasin Jozefa Seiferta z Bratislavy.¹⁴⁹

Na vzdorovité správanie z konca augusta 1939 doplatil aj krajinský veliteľ FS W. Donath – na jar 1940 musel narukovať na niekoľkomesačný kurz v rámci *Waffen-SS*. Z poverenia Doplňovacieho úradu *Waffen-SS* v čase jeho neprítomnosti prišiel na Slovensko *SS-Hauptsturmführer* Fuss s úlohou vytvoriť z ET prápor všeobecných SS. Gottlobovi Bergerovi, veliteľovi Doplňovacieho úradu *Waffen-SS* a neskoršiemu šéfovi Hlavného úradu SS, prekážala skutočnosť, že všetky zložky FS podliehajú F. Karmasinovi, a usiloval sa Heinricha Himmlera presvedčiť o opaku.¹⁵⁰

Karmasinov vplyv na ET sa príchodom Fussa výrazne znížil. V druhej polovici augusta 1940 bol Fuss vymenovaný za veliteľa ET a J. Seifert, Karmasinov chránenec, odsunutý do pozície jeho adjutanta.¹⁵¹ Na Fussovu činnosť dohliadal už od leta 1940 ako odborný poradca *SS-Sturmbannführer* Viktor Nageler, človek G. Bergera a od konca augusta 1940 poradca pre HG, z Doplňovacieho veliteľstva SS Juhovýchod z Viedne.¹⁵²

Na jeseň 1940, pravdepodobne v septembri, vydal H. Himmler rozkaz organizovať ET v sile úderného práporu.¹⁵³ Netaktné správanie príslušníkov ET, ktorí výcvikom a pôsobením v rámci SS dávali najavo voči ostatným príslušníkom FS svoju nadrade-

145 SNA, f. NS, Tn řud 17/1947 – Franz Karmasin, mikrofilm II. A 945. E. Kaltenbrunner F. Karmasinovi, 22. 8. 1939.

146 KRÁL, V.: c. d., dokument č. 293, s. 392.

147 KAISER, J.: c. d., s. 437; MELZER, R.: c. d., s. 144. R. Melzer uvádza podľa prameňa z denníka *Grenzbote* 60 mužov.

148 KAISER, J.: c. d., s. 437.

149 SNA, f. DP 125 – 44 – 3/88 – 89. Rozkaz krajinského veliteľstva FS 1/40, 29. 5. 1940.

150 IfZ, mikrofilm MA 330, fólia 2 654 253. G. Berger H. Himmlerovi, 1. 7. 1940.

151 SNA, f. F. Karmasin 116 – 4 – 1/70. Rozkaz krajinského veliteľstva FS F/1-40, 23. 8. 1940.

152 SNA, f. F. Karmasin 116 – 41 – 2/167 – 170. F. Karmasin M. Killingerovi, 6. 8. 1940.

153 KAISER, J.: c. d., s. 437.

nost', donútilo Karmasina až k vyjadreniam o rozpustení ET a začlenení do všeobecných FS.¹⁵⁴ Karmasinove vyhrážky, aj keď on samotný budovanie ET podľa nariadení ríšskeho vodcu SS schvaľoval, nie však ich premenu na jednotku SS,¹⁵⁵ znepokojovali G. Bergera, ktorý plánoval vytvorenie práporu všeobecných SS na Slovensku a získal naň aj súhlas nemeckého vyslanca Manfreda von Killinger. Berger koncom roku 1940 skonštatoval, že maskovanie SS za ET už nie je možné, pretože Karmasin spôsobuje ET len ťažkosti.¹⁵⁶

Začiatkom roka 1941 došlo k zmene na poste veliteľa ET. Namiesto Fussa nastúpil *SS-Hauptsturmführer* Heinz Riegler, pôvodom Rakúšan a protežant E. Kaltenbrunnera. Jeho nástupom do funkcie sa ešte výraznejšie prehĺbili rozpory medzi ET a FS. Riegler sa presadil voči Karmasinovým a Donathovým snahám podriadiť si ET a pripútal ju úplne k SS.¹⁵⁷

Karmasin si uvedomoval, že úplné pripútanie ET k SS ohrozuje jednotu FS, a ohradzoval sa proti jej vyčleňovaniu a izolovaniu ako jednej zo zložiek FS. Kaltenbrunnerove snahy o definitívne podriadenie pod vyššiu oblasť SS Podunajsko, z ktorej pochádzal aj Riegler, zostávali nenaplnené a sám Berger presadzoval formálnu podriadenosť ET F. Karmasinovi.¹⁵⁸

Faktickému podriadeniu ET pod SS však Karmasin nedokázal zabrániť a od polovice roku 1942 bol úderný prápor ET vedený v početnom stave SS.¹⁵⁹ Dôsledky tejto skutočnosti sa snažil zmierniť vymenovaním H. Rieglera za zastupujúceho veliteľa FS.¹⁶⁰

V súvislosti so začínajúcim náborom karpatských Nemcov do *Waffen-SS* na prelome rokov 1942/1943 a ich vojenskou službou v tejto vojenskej zložke SS začal úderný prápor ET strácať svoje opodstatnenie. VoMí však koncom apríla 1943 nariadila reorganizáciu celých FS, samozrejme, so zreteľom na výnimočné postavenie ET.

Podľa konceptu rozkazu sa z ET a FS mala vytvoriť jednotná polovojenská organizácia (formálne sa jednota navonok zachovávala, a to priamo v osobe zastupujúceho veliteľa FS H. Rieglera), na ktorej čele mal byť veliteľ pochádzajúci z radov dôstojníckeho zboru SS. Príslušníci FS zodpovedajúci kritériám SS sa mali vyčleniť v rámci zvláštnych rôl – ET a zvyšní, nepoužiteľní v SS, mali tvoriť rezervu – FS. Z hľadiska plnenia úloh SS mala ET podliehať šéfovi VoMí a z pohľadu plnenia úloh v rámci nemeckej menšiny na Slovensku F. Karmasinovi. Povyšovanie do dôstojníckych hodností malo na návrh vedúceho VoMí pripadnúť ríšskemu vodcovi SS. Realizáciou reorganizácie bol poverený H. Riegler. Šéf Hlavného úradu SS G. Berger s návrhom podriadiť ET síce súhlasil, ale nepovažoval ho za vhodný vzhľadom na situáciu polovojenských zložiek etnických

154 SNA, f. F. Karmasin 116 – 4 – 1/76. F. Karmasin W. Donathovi, 21. 10. 1940.

155 IfZ, mikrofilm MA 306, fólia 2 593 719 – 723; KRÁL, V.: c. d., dokument č. 293, s. 392 – 393.

156 IfZ, mikrofilm MA 306, fólia 2 593 718. G. Berger H. Himmlerovi, 12. 12. 1940.

157 SNA, f. DP 125 – 6 – 1/19 – 20. Rozkaz práporu ET 1/41, 8. 1. 1941; IfZ, mikrofilm MA 306, fólia 2 593 667 – 668. G. Berger H. Himmlerovi, 30. 4. 1943.

158 SNA, f. F. Karmasin 116 – 10 – 2/355. VoMí F. Karmasinovi, 13. 3. 1941.

159 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 849, fólia 2 576 428 – 429. Stav mužstva SS k 30. júnu 1942.

160 PA AA, f. Inland IIg B 324. H. E. Ludin Zahranicnému úradu, 29. 4. 1943.

Nemcov v Chorvátsku a Rumunsku. Himmler zamýšľané začlenenie ET pod VoMi rozhodne zamietol.¹⁶¹

Karmasin proti tejto zamýšľanej reorganizácii protestoval. W. Lorenzovi sa sťažoval, že ho VoMi obišla, a žiadal ho, aby nepodnikol v tejto záležitosti žiadne kroky. Poukazyval na jednotnosť FS a problémy podľa neho spôsobovalo neobratné zdôrazňovanie rozdielov medzi ET ako elitou a FS ako „menejcennými“. Za neúčelné považoval aj presadzovanie dôstojníka SS do čela FS a navrhoval na tento post F. Kluga.¹⁶²

Stanovisko F. Karmasina podporil aj nemecký vyslanec Hans Elard Ludin. Považoval takúto reformu za otáznu a vytvorenie rezervy FS nazval „nešťastnou myšlienkou“. Podľa predstáv vyslanca mali FS v budúcnosti pozostávať z príslušníkov ET a príslušníci FS nezodpovedajúci odvodovým kritériám SS (*SS-Tauglichkeit*) sa mali využiť na inú politickú prácu. FS mali podľa neho podliehať len Karmasinovi a navrhovanú dvojkoľajnosť v subordinácii FS považoval za ohrozenie autority vodcu národnej skupiny.¹⁶³ O celej záležitosti sa malo rozhodnúť počas návštevy Lorenza v Bratislave v polovici mája 1943.¹⁶⁴ Problém vyriešil napokon H. Himmler a v lete 1943 úderný prápor ET rozpusť a jeho príslušníkov zaradil do *Waffen-SS*. FS zostali podriadení vedeniu nemeckej menšiny na Slovensku.¹⁶⁵ Riegler bol v auguste zo Slovenska stiahnutý a odvelený na východný front.¹⁶⁶ Tým sa skončila krátka história ET na Slovensku.

Úderný prápor ET predstavoval samostatnú organizačnú jednotku v rámci FS. Menšou organizačnou jednotkou bola rota a najnižšie družstvo. Roty ET sa nachádzali v rámci každého úderného práporu FS. Na čele ET stál veliteľ, ktorý bol podriadený krajinskému veliteľovi FS. V priebehu rokov 1943 sa na čele ET vystriedali J. Seifert, *SS-Hauptsturmführer* Fuss a *SS-Sturmbannführer* Riegler.

Spočiatku, mala ET 58 členov, v polovici apríla 1940 narástol počet príslušníkov ET na 400. V polovici mája 1941 sa stav ET zvýšil na 744 mužov, z nich 270 slúžilo vo *Waffen-SS*. V polovici roka 1942 dosiahol početný stav ET 1 219 mužov, z nich 86 slúžilo vo všeobecných SS a 505 vo *Waffen-SS*. Na konci apríla mala ET už len 120 príslušníkov a viac ako 750 ich slúžilo vo *Waffen-SS*.¹⁶⁷

161 PA AA, f. Inland IIg B 324. Podriadenie FS na Slovensku. Návrh. Apríl 1943; IfZ, mikrofilm MA 306, fólia 2 593 667 – 668. G. Berger H. Himmlerovi, 30. 4. 1943; fólia 2 593 666, Osobný štáb rišskeho vodcu SS G. Bergerovi, 19. 5. 1943.

162 PA AA, f. Inland IIg B 324. F. Karmasin W. Lorenzovi, 27. 4. 1943.

163 PA AA, f. Inland IIg B 324. H. E. Ludin Zahraničnému úradu, 29. 4. 1943.

164 PA AA, f. Inland IIg B 324. Zahraničný úrad vyslanectvu v Bratislave, 13. 5. 1943.

165 KOVÁČ, D.: c. d., s. 188.

166 SNA, f. F. Karmasin 116 – 2 – 2/201; Kalender der Deutschen in der Slowakei 1945, s. 106.

167 A MSNP, f. IX, š. 10, S 58/87. G. Berger H. Himmlerovi, 21. 3. 1941; SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 849, fólia 2 576 428 – 429. Stav mužstva SS k 30. 6. 1942; IfZ, mikrofilm MA 306, fólia 2 593 667 – 668. G. Berger H. Himmlerovi, 30. 4. 1943; KAISER, J.: c. d., s. 437; BROSZAT, M.: *Heranziehung von slowakischen Staatsbürgern deutscher Volkszugehörigkeit zum Dienst in der Waffen-SS*. In: Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte. München 1958, s. 414.

IVa2. *Deutsche Jugend*

Stanovy DP z marca 1940 zakotvili mimoriadne postavenie mládežníckej stránickej formácie *Deutsche Jugend*, ktorá bola jedinou povolenou mládežníckou organizáciou v rámci nemeckej národnej skupiny.

Formovanie DJ sa začalo na jeseň 1938. Jej jadro tvorili príslušníci mládežníckej sekcie *Turnvereinu* a *Kulturverbandu*, wandervogelov, pfadfinderov a iných mládežníckych organizácií a spolkov. Oficiálnu činnosť začala na jar 1939. Ako vzor jej slúžila ríšskonemecká *Hitler Jugend* (HJ).¹⁶⁸

Status DJ bol na jeseň 1939 právne kodifikovaný vládnyimi nariadeniami o FS. Vládne nariadenie č. 240 z 27. septembra 1939 označovalo DJ za útvary slúžiace na prípravu výkonu služby v rámci FS. Podľa § 5 bol najvyšším veliteľom DJ prezident republiky.¹⁶⁹ Vládne nariadenie č. 311 z 21. decembra 1939, rušiace nariadenie č. 240, vymedzovalo v § 2 DJ rovnaké úlohy ako FS. Podľa § 4 odseku 2 mali byť príslušníkmi DJ len chlapci vo veku 6 – 18 rokov a § 5 ustanovoval vymenúvanie spoločného veliteľa prezidentom republiky na návrh vodcu národnej skupiny. Ďalšie paragrafy vládneho nariadenia obsahovali spoločné ustanovenia pre FS a DJ.¹⁷⁰ V praxi sa však znenie § 4 odseku 2 a § 5 nedodržiavalo. Členmi DJ boli totiž aj dievčatá a na čele DJ stál krajinjský vodca DJ, ktorý nepodliehal krajinjskému veliteľovi FS, ale priamo vodcovi národnej skupiny.

Nábor a organizačné budovanie patrili v prvom roku existencie medzi hlavné úlohy DJ. Nových členov sa snažila získať usporadúvaním školiacich táborov a rôznych sprievodných podujatí. Po dobudovaní organizačnej štruktúry sa sústredila na svetonázorové školenie a fyzickú prípravu svojej členskej základne. Až na treťom mieste stála odborná príprava – príprava na budúce povolanie. Cieľom bola výchova mladého zdravého človeka, utužovanie jeho fyzických daností a pevného charakteru a vôle. DJ sa usilovala vychovávať svojich členov v duchu kamarátstva a spolupatričnosti, vyzdvihovanými národnosocialistickou ideológiou.¹⁷¹

Členmi DJ sa mali stať chlapci nemeckej národnosti vo veku 10 – 18 rokov a dievčatá nemeckej národnosti vo veku 10 – 21 rokov. Adepti na členstvo museli preukázať svoj árijský pôvod, museli byť fyzicky a psychicky zdatní. Vyradenie z DJ nasledovalo po dovŕšení 18., resp. 21. roku života začlenením do DP, FS resp. ženskej sekcie DP. Preradenie sa konalo každoročne 9. novembra.¹⁷²

168 *Die Organisation der Deutschen Jugend in der Slowakei*. Bratislava 1940, s. 24 – 27; MELZER, R.: c. d., s. 62.

169 Vládne nariadenie o *Freiwillige Schutzstaffel* č. 240/1939 Sl. z.

170 Vládne nariadenie o *Freiwillige Schutzstaffel* a *Deutsche Jugend* č. 311/1939 Sl. z.

171 *Karpatenheimat*, 2. ročník, č. 8, apríl 1940, s. 114 – 115; MELZER, R.: c. d., s. 62 – 63; MACHAJOVÁ, S.: *Čižmou Deutsche Partei*. In: *Historická revue* 2/2002, s. 28.

172 *Die Organisation der Deutschen...*, s. 5. Známy je prípad, keď traja mladíci z Dobšinej 9. 11. 1942 odmietli prejsť z DJ do DP, a to z dôvodu blížiacich sa odvodov do *Waffen-SS* (IfZ, mikrofilm MA 652/3, fólia 9 427 792. Hlásenie z polovice novembra 1942).

DJ sa rovnako ako HJ členila na štyri organizačné celky:

a) dorast (*Jungvolk*) – chlapci vo veku 10 – 14 rokov, vstup do dorastu, resp. preradenie do vlastnej mládeže nasledovalo každoročne 20. apríla pri príležitosti narodenín Adolfa Hitlera;

b) mládež (*Jungenschaft*) – chlapci vo veku 14 – 18 rokov;

c) dorastenky (*Jungmädel*) – dievčatá vo veku 10 – 14 rokov, vstup resp. preradenie do Zväzu dievčat sa uskutočňovalo rovnako ako pri chlapčenskom doraste;

d) Zväz dievčat (*Bund der Mädel*) – tvorili ho 14 – 21-ročné dievčatá.¹⁷³

Rovnako ako organizáciu, aj členenie jednotiek prevzala DJ od ríšskonemeckej HJ. Najnižšiu jednotku v rámci chlapčenskej časti DJ tvorila pri doraste skupina (*Jungenschaft*) a pri mládeži kamarátstvo (*Kameradschaft*), ktoré pozostávali z 10 – 15 chlapcov. Vyššiu jednotku predstavovali čaty (*Jungzug*), resp. družstvá (*Schar*), ktoré mali 3 – 5 skupín alebo kamarátstviiev. Na ne nadväzovali roty (*Fähnlein*), resp. družiny (*Gefolgschaft*), pozostávajúce z 3 – 4 čiat alebo družstiev. Tieto jednotky sa spájali do väčších celkov – dorasteneckých kmeňov (*Jungstamm*), resp. kmeňov (*Stamm*), ktoré tvorilo 2 – 5 rôt alebo družín. Najvyššie jednotky chlapčenskej časti DJ boli dorastenecké práporov, resp. práporov pozostávajúce z 2 – 4 dorasteneckých kmeňov alebo kmeňov. Práporov tvorili chlapčenskú krajiniskú organizáciu.

Rovnaká štruktúra jednotiek platila aj pre dievčenskú časť DJ, s tým rozdielom, že mali iné názvy. Najnižšie jednotky predstavovali skupiny (*Jungmädelschaft*, *Mädelschaft*), vyššie družstvá (*Jungmädelschar*, *Mädelschar*), družiny (*Jungmädelsgruppe*, *Mädelsgruppe*), okruhy (*Jungmädelsring*, *Mädelsring*) a napokon podžupy (*Jungmädelsuntergau*, *Mädelsuntergau*). Podžupy tvorili dievčenskú krajiniskú organizáciu.¹⁷⁴

Nadriadeným orgánom oboch sekcií bolo krajiniské vedenie mládeže, na ktorého čele stál krajiniský vodca mládeže. Ten zároveň vykonával funkciu splnomocnenca vodcu národnej skupiny pre celú oblasť mládežníckej výchovy v rámci národnej skupiny. Formálne na jednej úrovni s ním figurovala krajiniská vodkyňa dievčat. Krajiniský vodca DJ disponoval rozsiahlym štábom s jednotlivými oddeleniami. Na čele týchto oddelení boli vedúci z oboch sekcií DJ.¹⁷⁵

Čo sa týka kompetencií vodcov jednotlivých práporov, zastupovali všetky organizačné zložky DJ voči stranickým úradovniám a orgánom štátnej správy. Boli zodpovední za im zverenú oblasť. Vodca práporu, podobne ako krajiniský vodca DJ, disponoval štábom spolupracovníkov zodpovedných za jednotlivé oblasti činnosti DJ.

Podžupy dievčenskej sekcie DJ viedli podžupné vodkyne. K vedeniu podžupy patrili referentky, ktoré vodkyne pridelovali práporným štábom chlapčenskej sekcie.¹⁷⁶

Funkciu krajiniského vodcu DJ zastával od jesene 1938 Ferdinand Klug.¹⁷⁷ Vo funkcii zotrval až do svojho vymenovania za krajiniského veliteľa FS na jeseň 1943. Po ňom

173 *Die Organisation der Deutschen...*, s. 6.

174 Tamže, s. 7.

175 SNA, f. DP 125 – 91 – 6/58. Krajiniské vedenie DJ na Slovensku.

176 *Die Organisation der Deutschen...*, s. 10 – 13.

177 IfZ, mikrofilm MA 652/2, fólia 9 384 971 – 974. Záznam H. Böhrschu z rokovania o spolupráci SD s nemeckým vyslanectvom v Bratislave zo 14. 9. 1943.

prevzal tento post Matthias Litzko-Lehnhardt. Funkciu krajinkej vodkyne dievčat vykonávala postupne Paula Klugová, rod. Kroppová, Leni Hesseová, Klára Schrerová, od roku 1944 Elfriede Wolfová.¹⁷⁸

V rokoch 1939 – 1944 jestvovali štyri prápory DJ: I – Bratislava (vodca Ernst Abt), II – Nemecké Pravno (Jozef Greschner), III – Horný Spiš (Zoltán Kunsch) a IV – Dolný Spiš (Karl Küffer). Začiatkom roka 1944 sa vytvoril prápor V.¹⁷⁹

Členská základňa DJ zaznamenala v rokoch 1939 – 1941 výrazný nárast. Už v marci 1939 mala 13 700 a k 15. októbru 1939 viac ako 15 400 členov v takmer 120 miestnych organizáciách.¹⁸⁰ Ku koncu marca 1940 sa počet príslušníkov ešte zvýšil na 17 400, z toho 8 400 chlapcov a 9 000 dievčat. Činnosť v DJ organizovalo a viedlo 120 vodcov a vodkýň.¹⁸¹ K 9. novembru 1941 stúpila členská základňa DJ na 18 324 členov.¹⁸² Ku koncu 1942 mala DJ organizačne podchytených 21 869 príslušníkov mladej generácie nemeckej menšiny, z toho 11 382 chlapcov a 10 487 dievčat. Prácu v DJ riadilo 157 vodcov a 130 vodkýň.¹⁸³

DJ prestala fungovať na začiatku septembra 1944 v súvislosti s vypuknutím SNP. Po jeho potlačení sa činnosť DJ v oblasti východného a stredného Slovenska neobnovila, pretože s blížiacim sa postupom východného frontu došlo k postupnej evakuácii nemeckého obyvateľstva Spiša, Hauerlandu a napokon aj Bratislavy.

IVb. Pridružené organizácie

Pridružené organizácie DP, podobne ako NSDAP, netvorili integrálnu súčasť strany, avšak na rozdiel od organizácií NSDAP boli užšie pripútané k strane, pretože ich postavenie voči štátu, resp. v štáte nebolo právne kodifikované. Tieto organizácie mali na starosti špeciálne oblasti života nemeckej menšiny a stali sa tak dôležitým faktorom, ktorý dopĺňal činnosť DP a jej snahy o totálne ovládnutie karpatských Nemcov. Vedúcich jednotlivých organizácií vymenúval a odvolával vodca národnej skupiny a tí sa mu za svoju činnosť priamo zodpovedali.

Najdôležitejšou pridruženou organizáciou bol Pracovný front etnických Nemcov (*Arbeitsfront der Volksdeutschen* – AdV). Jeho predchodca Nemecké odbory (*Deutsche*

178 SNA, f. DP 125 – 91 – 6/58. Krajinské vedenie DJ na Slovensku; f. DP 125 – 91 – 6/19. Vodcovia DJ na Slovensku k 21. 6. 1944; f. DP 125 – 91 – 6/13. Vodkyne DJ na Slovensku k 21. 6. 1944; *Die Organisation der Deutschen...*, s. 27; Kalender der Deutschen in der Slowakei 1945, s. 107; MELZER, R.: c. d., s. 64, 145.

179 SNA, f. DP 125 – 91 – 6/42. Vodcovia práporov DJ; f. DP 125 – 91 – 6/14 – 18. Funkcionárky BdM v jednotlivých podžupách k 21. 6. 1944; f. DP 125 – 91 – 6/20 – 24. Funkcionári DJ v jednotlivých práporoch k 21. 6. 1944; *Die Organisation der Deutschen...*, s. 7, 27; Kalender der Deutschen in der Slowakei 1943, s. 320; Pozri MELZER, R.: c. d., s. 63.

180 *Die Organisation der Deutschen...*, s. 27.

181 Deutsche Stimmen, 6. 4. 1940, s. 2; Karpatenheimat, 2. ročník, č. 9, máj 1940, s. 137. Hoci oba pramene uvádzajú 1 200 vodcov a vodkýň, je tento počet nepravdepodobný, pretože k 31. 7. 1942 mala DJ celkove 244 vodcov a vodkýň (SNA, f. DP 125 – 91 – 6/1 – 6. Stav vodcov DJ k 31. 7. 1942; f. DP 125 – 91 – 6/7 – 12. Stav vodkýň DJ k 31. 7. 1942).

182 Kalender der Deutschen in der Slowakei 1942, s. 75; MELZER, R.: c. d., s. 225.

183 SNA, f. DP 125 – 91 – 6/28 – 29. Hlásenie o stave DJ za 3. štvrťrok 1942 – chlapci, 28. 10. 1942; Hlásenie o stave DJ za 4. štvrťrok 1942 – dievčatá, 14. 1. 1943.

Gewerkschaft – DG) vznikli v januári 1939 zlúčením dvoch nemeckých odborových organizácií pôsobiacich na Slovensku – Nemecké robotnícke odbory (*Deutsche Arbeitsgewerkschaft* – DAG) a Zväz nemeckých obchodných a priemyselných zamestnancov (*Deutsche Handels – und Industriengestelltenverband* – DHV). Spočiatku odbory podliehali Hlavnému úradu pre sociálnu politiku.¹⁸⁴

Začiatkom roka 1940 bola podpísaná dohoda medzi DG a *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) o zrovnoprávnení oboch organizácií a koncom toho istého roku sa DG napriek nevôli vedenia DP premenovali na AdV. Program AdV bol identický s DAF.¹⁸⁵

DG boli dobrovoľnou organizáciou, ktorá sa snažila organizačne podchytiť všetkých pracujúcich Nemcov na Slovensku. Napriek všetkým snahám sa DG tento zámer nepodarilo uskutočniť a časť nemeckého robotníctva zostala mimo tejto odborovej organizácie. Kým k 1. januáru 1939 mali DG len 3 439 členov, koncom roka sa zvýšil ich počet na 12 570 a k 31. marcu 1940 na 18 765.

Úlohou DG bolo organizovanie karpatských Nemcov zamestnaných v priemysle, ako aj v iných odvetviach národného hospodárstva a zastupovanie ich hospodárskych a sociálnych záujmov.

Finančné prostriedky pre svoju činnosť získavali DG predovšetkým z pravidelných, ale aj z mimoriadnych členských príspevkov. Členom DG sa mohol stať každý príslušník nemeckej národnej skupiny na Slovensku po dosiahnutí 14. roku života.¹⁸⁶

Organizačná štruktúra DG sa členila nasledovne: krajská odborová organizácia, okresné odborové organizácie, miestne odborové organizácie a platobné miesta. Orgánmi DG boli valné zhromaždenie, vedúci DG (Alfred Wagner), krajské vedenie, dozorný výbor a krajské zastupiteľstvo.¹⁸⁷

Koncom roka 1940 úlohy DG prevzal AdV. Zákon z 2. júla 1942 právne kodifikoval postavenie AdV. Odbory na základe tohto zákona podliehali Hlavnému úradu pre hospodárstvo. Na rozdiel od DG bolo členstvo pre karpatských Nemcov v AdV povinné. Tým sa malo zabrániť organizovaniu nemeckých robotníkov a zamestnancov v slovenskej odborovej organizácii.

AdV sa členil na oddelenia podľa jednotlivých povolání. Ústrednú správu nad AdV, ako aj zastupovanie členov vykonával Hlavný úrad pre hospodárstvo, ktorý sa zriadil ako samostatná právnická osoba pri DP.¹⁸⁸

Úlohou AdV bola predovšetkým výchova svojich členov v duchu národného socializmu, starostlivosť o členov zo stránky pracovného a sociálneho práva, prehĺbovanie odborných znalostí, sprostredkovanie pracovných miest, ochrana sociálnych a mzdových záujmov členskej základne a zriaďovanie a spravovanie podporných zariadení.

184 SNA, f. KÚ, k. 307, 33 228 – 8/1939 prez.; SNA, f. DP 125 – 49 – 1/51 – 53. Organizačná štruktúra DP; MELZER, R.: *Die Arbeitsbewegung im Karpatendeutschum*. In: *Karpatenjahrbuch 1992*, roč. 43, Stuttgart 1991, s. 67.

185 SNA, f. F. Karmasin 116 – 10 – 2/318 – 320. F. Karmasin VoMi, 16. 3. 1941; MELZER, R.: *Die Arbeitsbewegung im...*, s. 69.

186 SNA, f. Arbeitsfront der Volksdeutschen (AdV), k. 1. Stanovy DG; F. Karmasin 116 – 10 – 3/ 19 – 31. Výročná správa DG za rok 1939; *Deutsche Stimmen*, 6. 4. 1940, s. 2.

187 SNA, f. AdV, k. 1. Stanovy DG.

188 Zákon o Ústredí pre národné hospodárstvo pri DP, 131/1942 Sl. z.; *Deutsche Stimmen*, 4. 7. 1942, s. 4.

Na čele AdV stál predseda (E. Reisinger), ktorý vymenúval a odvolával hlavných vedúcich oddelení. Územné rozčlenenie AdV bolo nasledovné: krajiniská správa, oblastné správy a miestne správy.¹⁸⁹

AdV zanikol evakuáciou nemeckého obyvateľstva z územia Slovenska na prelome rokov 1944/1945.

Ďalšou dôležitou pridruženou organizáciou DP bolo Karpatskonemecké výchovateľstvo (*Karpathendeutsche Erzieherschaft* – KE), od roku 1943 Nemecké výchovateľstvo (*Deutsche Erzieherschaft* – DE). KE sa spolu s ET mali v budúcnosti stať oporami národnosocialistického svetonázoru v rámci nemeckej menšiny.¹⁹⁰

KE vzniklo koncom marca 1939 ako organizácia podliehajúca Úradu pre kultúru, budovaná podľa ríšskonemeckého Národnosocialistického zväzu učiteľov (*Nationalsozialistischer Lehrbund*) a stala sa povinnou pre všetkých učiteľov na nemeckých školách. Jej členovia boli povinní „zavádzať ducha národného socializmu do škôl a sprostredkovať ho mládeži ako nástroj pre veľké úlohy národnej pospolitosti“.¹⁹¹

Na čele KE stál vedúci, ktorý disponoval štábom spolupracovníkov a členil sa na viaceré oblasti: organizácia, školenie, výchova a vyučovanie, tlač a propaganda, právo a hospodárstvo a pokladnica. Popri štábe jestvovali odborné oddelenia pre ľudové a meštianske školy, stredné a vyššie školy, odborné školy a materské školy. Pracovné oddelenia sa členili na biológiu a rasovú náuku, vlastivedu a národopis, telesnú výchovu, ženskú výchovu, tlač, knihovníctvo, rozhlas, poradenstvo pri voľbe povolania, organizáciu podujatí a film a fotografiu. Územne sa KE členilo na kraje podľa územnej štruktúry DP.¹⁹² Vedúcim KE bol od marca 1939 Johann Thomas, od septembra 1941 Julius R. Luchs. Koncom roka 1941 malo KE 761 členov, z toho 422 mužov a 339 žien.¹⁹³

Počas rokov 1939 – 1945 sa KE nepresadilo v plnej miere a narážalo na silný odpor cirkevných miest. Neúspešne bolo predovšetkým v Hauerlande, kde cirkevné záujmy zastával a celkom úspešne obhajoval školský inšpektor pre rímskokatolícke školy v Banskobystrickej diecéze, poverenec slovenských biskupov pre záujmy nemeckých katolíkov, signatár dohody medzi zástupcami katolíckej a evanjelickej cirkvi a nemeckou národnou skupinou a poslanec za DP Jozef Steinhübel. Tým sa stal nepohodným nielen pre F. Karmasina, ale aj pre SD, ktorá ho označovala za „katolíckeho aktivistu“.¹⁹⁴ Podobná situácia bola na Spiši.

189 SNA, f. AdV, k. 1. Stanovy AdV.

190 IfZ, mikrofilm MA 558, fólia 9 380 623 – 625. Boj proti národnosocialistickému svetonázoru na Slovensku, 20. 1. 1942.

191 MELZER, R.: *Erlebte Geschichte*, s. 39.

192 *Karpathendeutscher Erzieher*, roč. 5, č. 1 – 2, január – február 1942, s. 1 – 3.

193 MELZER, R.: c. d., s. 230; *Karpathendeutscher Erzieher*, roč. 5, č. 1 – 2, január – február 1942, s. 1 – 3.

194 IfZ, mikrofilm MA 558, fólia 9 380 623 – 625. Boj proti národnosocialistickému svetonázoru na Slovensku, 20. 1. 1942; mikrofilm MA, fólia 2 593 679 – 680. W. Lorenz H. Himmlerovi, 3. 2. 1942; SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 995, fólia 9 416 550. J. Steinhübel Úradu pre kultúru, 18. 1. 1941; fólia 9 416 914 – 916. J. Steinhübel Úradu pre kultúru, 2. 10. 1941; fólia 9 416 917 – 921. Snahy cirkvi o podriadenie nemeckých škôl, 17. 10. 1941; fólia 9 416 646 – 648. Situácia nemeckého učiteľstva na Slovensku, 9. 10. 1942; A BÚ BB, Zomrelí kňazi, k. 17, Jozef Steinhübel. Miestoprísahné prehlásenie W. Messlera, 9. 12. 1947; SCHIEDER, T. (zost.): *Die Vertreibung der ... Band IV/1. s. 151 – 153*; MELZER, R.: c. d., s. 40 – 41, 231 – 232.

Z významnejších pridružených organizácií možno ešte uviesť Nemecký telocvičný a športový zväz (*Deutscher Turn- und Sportverband* – DTSV),¹⁹⁵ organizáciu veteránov prvej svetovej vojny *Kriegerbund*, Ústredný zväz nemeckých spotrebných a úverových družstiev na Slovensku a Obchodný a remeselný zväz.

Organizačná štruktúra DP prešla v rokoch 1938 – 1945 viacerými organizačnými a personálnymi zmenami. Vyprofilovala sa ako jediná povolená organizácia nemeckej menšiny na Slovensku v oblasti politického a spoločenského života. Jej cieľom bolo ovládnuť celé nemecké etnikum a jeho usmernenie v duchu ideológie nemeckého nacizmu. Skutočnosť, že DP predstavovala stranu s pyramidálnou štruktúrou, ktorá vychádzala z vodcovského princípu NSDAP a princípov nacistickej ideológie, je nepopierateľná. Slová F. Karmasina v tzv. procese *Witikobund* roku 1960 o odmietnutí snáh organizovania DP podľa vzoru NSDAP nemožno považovať za pravdivé, pretože túto skutočnosť vyvracia veľké množstvo archívnych prameňov.

Do akej miery sa DP podarilo implantovať do korpusu nemeckej menšiny nacistickú ideológiu, je doposiaľ otáznou. Hoci niektoré pramene môžu exilových karpatskone-meckých historikov zvädzať k príliš všeobecným tvrdeniam, že veľká časť karpatských Nemcov vnímal nacizmus ako prostriedok na dosiahnutie práva na sebaurčenie v rámci vtedajších zákonov vo forme kultúrnej autonómie¹⁹⁶ a že niektorí idealisti ho vnímali ako formu zošľachtenej demokracie s právom spolurozhodovať,¹⁹⁷ je potrebné s týmito zovšeobecneniami polemizovať a podrobiť ich serióznej analýze, ktorá bazíruje na dôkladnom archívnom výskume nielen nemeckých, ale aj slovenských prameňov.

Boli to predovšetkým úspechy nacistického Nemecka, ktoré spôsobovali entuziazmus a prejavy národnej hrdosti slovenských Nemcov a zvädžali ich k falošnému presvedčeniu a ilúzii, že forma vlády jednej strany, praktizovaná NSDAP, je ten najlepší prostriedok na zlepšenie ich postavenia v rámci slovenskej spoločnosti. V tomto presvedčení sa ich snažila utvrdzovať predovšetkým masívna propaganda vedenia DP prostredníctvom svojich periodík a filmovej služby.

Nie všetci však vstupovali do strany dobrovoľne. Keďže členstvo v DP legitimovalo taktiež príslušnosť k národnej skupine, strana vyvíjala nátlak na nestraníkov na vstup do jej radov. Mnohí karpatskí Nemci zo strachu a z obáv o svoju existenciu a existenciu rodiny tomuto nátlaku podľahli.¹⁹⁸

Prehnané požiadavky vedenia strany a často provokatívne vystupovanie straníckych funkcionárov viedli k postupnému zhoršovaniu vzťahov s majoritným slovenským národom a k vzájomnému odcudzeniu, ktoré sa tak výrazne prejavilo v období SNP, keď predovšetkým partizáni pokladali slovenských Nemcov principiálne za nepriateľov.

Po viacerých nepopulárnych krokoch vedenia strany, pre latentnú nespokojnosť s politikou vedenia DP, najmä na Spiši, sčasti aj v Hauerlande, ale aj po vojenských neúspechoch Nemecka na východnom fronte na prelome rokov 1942/1943 a predovšet-

195 K problematike DTSV pozri BOBRÍK, M.: *Činnosť Nemeckého telocvičného...*, s. 505 – 516.

196 BROSZ, P.: *Karpatendeutsche Partei* (KdP). In: *Karpatenjahrbuch 1987*. Stuttgart 1987, s. 51.

197 MELZER, R.: c. d., s. 54.

198 MELZER, R.: c. d., s. 379; HOENSCH, J. K.: *Die Zipser*. In: *Karpatenjahrbuch 2001*, roč. 52, Stuttgart 2000, s. 36.

kým v roku 1943 nadšenie karpatských Nemcov postupne opadalo. Táto skutočnosť sa prejavila napr. v používaní pozdravu – viacerí sa vrátili ku klasickému pozdravu. Najviac sa dištancovanie a nechuť objavili počas odvodov do *Waffen-SS* na prelome rokov 1942/1943, keď sa časť nemeckého obyvateľstva na odvody jednoducho nedostavila a objavili sa snahy zmeniť si národnosť. Disciplína v rámci strany značne poklesla a vtedy strana opätovne pristúpila k osvedčenému pacifikačnému prostriedku – psychickému nátlaku, v niektorých prípadoch až psychickému teroru, len aby splnila rozkazy a pokyny z VoMi. Množili sa aj otvorené prejavy nevôle, a to predovšetkým po zavedení povinnej vojenskej služby vo *Waffen-SS* začiatkom júna 1944. Oživala činnosť nemeckých komunistov, sociálnych demokratov a presvedčených antifašistov.

Na základe uvedených skutočností možno skonštatovať, že časť karpatských Nemcov nevstúpila do DP na základe vlastného presvedčenia, ale skôr z materiálnych, konjunkturálnych dôvodov, alebo jednoducho z donútenia, pretože v danej situácii znamenal vstup do DP východisko z hmotnej núdze, resp. pred ostrakizáciou z komunity.

Politika vedenia DP často narážala na nepochopenie zo strany politických špičiek HŠĽS a neraz kolidovala aj so záujmami nacistického Nemecka. Svojou politikou sa DP snažila štylizovať do pozície predstaviteľa ríšskonemeckej vôle na Slovensku a sledovaním tejto línie sa dostala do konfliktu s nemeckými poradcami – berátermi. Konflikt s berátermi (menovite s poradcom pre židovskú otázku Dieterom Wislicenym) viedol napokon k vyslaniu poradcu pre nemeckú menšinu a po nástupe H. E. Ludina na post nemeckého vyslanca venovalo vyslanectvo vedeniu DP patričnú pozornosť (referentom pre záležitosti menšiny bol osobný pobočník vyslanca a vyslanecký radca H. Gmelin). V hre o vplyv nad menšinou sa tak v značnej miere prejavil konflikt medzi Zahraničným úradom (bratislavské vyslanectvo) a SS, reprezentovaných prostredníctvom jedného zo svojich hlavných úradov *Volksdeutsche Mittelstelle* (ako nariadený orgán nemeckých menšín v Európe) a spravodajskej služby – *Sicherheitsdienstu*.

DOČASNE POD *WEHRMACHTOM*: SLOVENSKÝ DELOSTRELECKÝ PLUK 31
NA VÝCHODNOM FRONTE (FEBRUÁR – JÚL 1942)

MARTIN LACKO

LACKO, M.: Temporarily under the Wehrmacht: the Slovak Artillery Regiment 31 on the Eastern Front (February – July 1942). *Historický časopis*, 54, 3, 2006, pp. 503–520, Bratislava.

Apart from the Mobile Division (Rýchla divízia) and Security Division (Zaisťovacia divízia), the Slovak Artillery Regiment 31 (Delostrelecký pluk 31) operated in the USSR as part of the Wehrmacht. Artillery Regiment 31 was detached from the Security Division on 1st February 1942 on the initiative of the Germanophile commander of Czech origin lieutenant colonel Karel Pichel.

It advanced by the route Žitomír – Kiev – Kharkov on its own wheels in the coldest weather to its assigned place about 50 km east of Kharkov. Here it was placed on an exposed section of the southern part of the Eastern Front. The operations led by Marshal Wilhelm von Bock had the aim of breaking up the Soviet defence of the region and preparing the ground for an extensive summer offensive into the Caucasus. However, the regiment did not participate in the fighting for long. During the first powerful attack by the Soviet forces under Marshal Semjon. K. Timoshenko on 12th May 1942, the regiment was broken up and lost all its artillery. However, the paradox remains that the Slovak artillery men, involuntarily detached from the Slovak army, fought better than the Germans themselves.

On the other hand, the break up of the regiment saved its members from assignment to Stalingrad and led to their return to the ranks of the Slovak army: the Mobile Division in the Caucasus.

History. Second World War. Eastern Front. Slovak army. Slovak units in the USSR. Artillery Regiment 31.

Pri vyslovení spojenia „slovenská armáda na východnom fronte“ máme na mysli najčastejšie dve divízie, ktoré sa každá v inej forme zúčastnili protisovietskeho boja v rokoch 1941 – 1943 (resp. 1944). Okrem Rýchlej a Zaisťovacej divízie však na najdôležitejšom fronte druhej svetovej vojny bolo nasadených aj niekoľko menších jednotiek – spomeňme napr. slávnú 13. letku či viaceré pionierske roty, roztrúsené po rôznych úsekoch okupovaného ZSSR. Jednou z posiaľ nespracovaných a málo známych kapitol slovenskej armády je Delostrelecký pluk 31, ktorý od februára 1942 pôsobil mimo rámca slo-

venskej armády, pod priamym velením *Wehrmachtu*.¹ I keď do priamych bojov nezasiahol v takom rozmere ako Rýchla divízia, ostáva história jeho nasadenia – nehovoriac o samotných osudoch jeho príslušníkov – viac než zaujímavou. Cieľom tohto príspevku bude preto načrtnutie aspoň najdôležitejších udalostí, zlomov a charakteristických čít v existencii a pôsobení tohto pluku v období február – júl 1942.

* * *

V lete 1941 tvorili poľné sily slovenského delostrelectva štyri delostrelecké pluky (č. 1 podriadený 1. divízii, č. 2 podriadený 2. divízii, č. 11 podriadený Rýchlej brigáde a č. 12 podriadený veliteľstvu armády), každý s tromi delostreleckými oddielmi.² Po konečnej reorganizácii poľnej armády na Rýchlu a Zaisťovaciu divíziu, dostala Rýchla divízia motorizovaný Delostrelecký pluk. 11 (len s dvoma oddielmi) a Zaisťovacia divízia novopostavený Delostrelecký pluk 31 (tiež len s dvoma oddielmi).

-
- 1 Dostupná literatúra obsahuje len malé zmienky o existencii a činnosti pluku. Tak napr. v dobovej literatúre ho spomína vojenský novinár BREZA, J. G.: *Kraje a vojaci*. Bratislava 1943, s. 88 – 89. Pokiaľ ide o marxistickú historiografiu, je to FALŤAN, S.: *Slováci v partizánskych bojoch v ZSSR*. Bratislava 1957, s. 59 – 60; ŠOLC, J.: *SNP – jeho povstanie a priebeh*. In: *SNP 25*. Bratislava 1969, s. 44. Ani J. Škultéty mu vo svojich troch rozsiahlych rukopisoch o slovenskej armáde nevenuje pozornosť. (*Cestou-necestou, Podmienky vzniku, charakter činnosti a zánik slovenskej armády, Štatistický pohľad do vojenskej minulosti Slovenska*. Vojenský historický archív Trnava – VHA Trnava, Špeciálne zbierky – ŠZ). Výnimkou je len pasáž v diele *Cestou-necestou*, kde na s. 73. spomína smrť pplk. Pichla pri Charkove, stratu 2/3 plukových diel a útek vojakov. Po roku 1989 sme sa takisto nedozvedeli o tejto jednotke príliš mnoho – Ch. Kliment jej vo svojom skompilovanom diele venoval iba lakonickú a navyše nepresnú zmienku (*Slovenská armáda 1939 – 1945*. Plzeň 1996, s. 46). Registre ho aj publikácia O. Pejsa *Slovenské vojenské duchovenstvo (1939 – 1945)*. Praha 1994, s. 59, ako aj štúdia R. Melzera *Vojenská služba karpatských Nemcov v slovenskej armáde v rokoch 1939 – 1945*. In: *Acta historica neosoliensia*, č. 3/2000. Melzer tu navyše dezinformoval čitateľa, keď pluk označil za „*volksdeutsche delostreleckú jednotku*“ (s. 155). O čosi obsažnejšími boli informácie publikované v štúdiách J. Bystrického (*Zaisťovacia divízia na okupovanom území Ukrajiny a Bieloruska*. In: *Vojenská história*, č. 4/1999, s. 35 – 36), čiastočne *Pozemné vojská slovenskej armády na východnom fronte 1941 – 1945*. In: *Slovensko a druhá svetová vojna*. Bratislava 2000, s. 195. Podrobnejší opis ťaženia pluku by sme nenašli ani v zachovaných spomienkach jeho bývalých veliteľov. Tak napr. J. Krajcar, veliteľ jeho 3. batérie, zhrnul svoje niekoľkomesačné pôsobenie u tejto jednotky do dvoch viet (VHA Trnava, ŠZ, X-164). Ten istý postup si zvolil jeho bývalý kolega na tomto poste Š. Feja (VHA Trnava, ŠZ, X-217). Krátku spomienku na pluk po roku 1989 publikovali iba dvaja jeho radoví príslušníci – A. Škvarek (*Kultúra*, č. 17, 3. 9. 2003, s. 14 – 15) a M. Švarbalík (*Bojovník*, č. 23, zo 6. 11. 2003, s. 8). Nedostatok archívnych dokumentov, z ktorých by sme si mohli urobiť podrobnejší obraz o činnosti pluku, možno súvisí aj s faktom, že jeho písomnosti boli pri sovietskom útoku 12. mája z väčšej časti zničené – aspoň podľa hlásenia jeho veliteľa Q. Dotzauera na Ministerstvo národnej obrany (MNO) dňa 9. 7. 1942. VHA Trnava, fond (f.) Zaisťovacia divízia (ZD), kartón (k.) 18, kde píše, že „*pri ústupovom boji 12. 5. v priestore Tarnowaja musela byť spálená väčšia časť písomnej agendy veliteľstva pluku. (...) a zbytok dokladov zničený pri ústupe*“. Drámu rozbitia pluku 12. mája 1942 som spracoval v štúdií *Skaza Delostreleckého pluku 31 pri Charkove*. In: *Historické rozhľady: (Ročenka Katedry histórie FF UCM Trnava)*, č. 1/2004, s. 163 – 193.
- 2 Delostrelecký pluk 1 (vel. pplk. Emil Perko) mal 19. 8. 1941 oddiely I, II a III. Každý oddiel mal po 3 batérie a každá batéria 4 delá. Pluk mal vyše 2 000 príslušníkov (dôstojníkov 87, mužstvo 1 967) a 1 269 koní. VHA Trnava, f. Veliteľstvo armády, k. 3, spisy taj., dôv., vel. Štefan, č. 20.193 taj. Neskorší veliteľ Delostreleckého pluku 31 Karel Pichl bol od 12. 1. do 13. 2. 1940 veliteľom del. odd. II/3 v Kežmarku a potom v Žiline.

Počiatky istého rozštiepenia Zaisťovacej divízie, keď z nej bola vyňatá jedna z jej kľúčových jednotiek, možno nájsť v rozkaze Veliteľstva Wehrmachtu na Ukrajine z 1. februára 1942, v ktorom boli divízii stanovené nové úlohy.³ Okrem rozšírenia oblasti pôsobenia divízie smerom na juhovýchod bolo práve vyňatie tohto pluku najdôležitejším bodom rozkazu. Po vydaní rozkazu nasledovala telefonická urgencia nemeckého veliteľstva, ktorou bolo nariadené okamžité odtransportovanie pluku po vlastnej osi do Kyjeva.⁴ Tento náhly a prekvapivý rozkaz zaskočil i samotného veliteľa divízie plk. Pavla Kunu a stal sa nebezpečným precedensom do budúcnosti.⁵ Za týmto neočakávaným a nebezpečným krokom stáli pravdepodobne germanofilsky zmýšľajúci vyšší dôstojníci českého pôvodu slúžiaci v slovenskej armáde – Karel Pichl a Quido Dotzauer.⁶

Napriek pochybnostiam a určite i rozhorčeniu, ktoré tento nekonzultovaný krok nemeckej generality vyvolal, muselo dôjsť k jeho okamžitej realizácii. Slovenskí delostrelci sa 2. februára začali presúvať po trase Žitomir – Korostišev – Kočerovo – Kyjev. Dialo sa tak za treskúcich mrazov mimoriadne tuhej ruskej zimy 1941/1942.⁷ Jeden z priamych účastníkov tohto pochodu si spomínal na pochod takto: „*Začiatkom februára 1942 náš Delostrelecký pluk 31 vyčlenili zo Zaisťovacej divízie a poslali na pomoc Nemcom ku Charkovu. Prečo nás vyčlenili, to neviem, ale pravdepodobne to zariadil náš veliteľ, pplk. Pichl. Tak odvtedy sme pochodovali, ale teraz si predstavte ruskú zimu. Bežné mrazy vtedy boli –38° až –42°C... V týchto mrazoch, ak sa vojak porozopínal a išiel sa napr. vymočiť, tak za chvíľu mu odmrzli prsty. Takže na stranu sme mohli ísť len ráno, keď sme vychádzali z izby. V takýchto mrazoch sa život úplne zastavoval, no my sme museli robiť*

-
- 3 Konkrétne išlo o rozkaz *Wehrmachtbefehlshaber Ukraine abt. 1*, 669/396 z 1. 2. 1942. Pozri VHA Trnava, f. ZD, MNO taj., k. 16, inv. č. 62, zvláštny rozkaz pre presun a nové úlohy ZD, tiež osobitný rozkaz č. 2 z 3. 2. 1942 (osobitné a dôv. rozkazy VZD, f. ZD, k. 14.)
 - 4 Tamže. Pozri tiež taj. rozkaz č. 103 z 1. 2. 1942, kde stojí: „*Delostrelecký pluk 31 je k dispozícii AOK 6 ako delostrelecká záloha, kde vagónuje a bude odtransportovaný do priestoru určenia.*“
 - 5 Minister národnej obrany Ferdinand Čatloš si nebezpečnosť takéhoto postupu uvedomoval azda najviac, a preto tento krok vyčítal nemeckému generálovi neskôr i písomne: „*Delostrelecký pluk 31 bol zo zväzku ZD odňatý bez predbežného súhlasu slovenského MNO a veliteľstva armády. Tým vznikla ujma pre ZD, nakoľko pluk sa už nevrátil do pôvodného zväzku. V budúcnosti nech veliteľ ZD vyrieši takéto prípady včas s MNO.*“ VHA Trnava, f. MNO dôv., k. 213, inv. č. 270, list min. Čatloša nem. generálovi pri MNO z 23. 11. 1942.
 - 6 Samo Falťan zas pripisuje hlavnú vinu Pichlovi. („*Z iniciatívy pplk. Pichla bol pluk vyčlenený od Zaisťovacej divízie a poslaný na front do obranného postavenia hitlerovských vojsk pred Charkovom.*“ C. d., s. 59.) Rovnakého názoru bol aj vojenský historik Jozef Škultéty, keď napísal: „*Veliteľ tohto pluku, mjr. Pichl, domáci Nemeck, svojvoľne a bez vedomia veliteľa Zaisťovacej divízie odišiel s plukom k Charkovu až od Žitomira!*“ VHA Trnava, f. SZ, VI A-713, ŠKULTÉTY, J.: *Cestou-necestou*, s. 73. Dá sa s, že tento názor zastávali v tom čase aj radoví príslušníci pluku, ktorých sa rozkaz dotýkal najviac. Jeden z nich sa napr. vyslovil: „*Veliteľstvo divízie bolo v Žitomiri a títo naši Nemci – veliteľ pluku bol Nemeck Pichl – chodili na nemecké veliteľstvo, že teda pluk je schopný boja, nálada dobrá a tak. Chodili sa Nemcom ponúkať, aby sme išli bojovať.*“ Tomáš Dobrovodský (*1920 Prašník-Pustá Ves): *Spomienky. Záznam z 19. septembra 1999*. Osobný archív autora. Jaroslav Šolc obviňuje Pilfouska („*Pilfousek... iniciatívne zariadil, aby sa delostrelecký pluk divízie zúčastnil boja pri Charkove.*“ C. d., s. 44), avšak toto je menej pravdepodobné.
 - 7 „*Všetky jednotky na pochode trpia veľkou zimou -30 – 39°C a pochod je sťažený závejmi. Dostal je asi 10 prípadov omrznutia ľahšieho a ťažšieho rázu.*“ VHA Trnava, f. 53, 53/42/75, telegramy, sit. hlás. o činnosti ZD 1. – 6. 2. 1942.

*tieto pochody, denne 25 aj 30 km. Peši, samozrejme, lebo keby ste si boli na voz sadli, je koniec, primrznete na mieste. Každý musel mať na hlave kuklu a v nej len takú štrbinu pre oči. A potom ten sneh oslepoval... To ste nevideli iné, len biele, biele a biele... Stovky kilometrov, nič iné len biele, už nás z toho oči boleli, slzili sme.*⁸ Len slabou útechou mohlo byť Slovákom to, že Maďari, vzhľadom na svoju oveľa biednejšiu výstroj, mrzli ešte viac.⁹ Zo Žitomíra vojaci pochodovali do Kyjeva – čo bolo asi 130 km, potom z Kyjeva smerom na Charkov (cca 470 km). Do priestoru určeného nasadenia asi 50 km severovýchodne od Charkova dorazil pluk 10. apríla a podliehal 6. nemeckej armáde.

Prečo šiel pluk práve ku Charkovu a nie na iný úsek? Pred začiatkom letnej ofenzívy na Stalingrad a Kaukaz sa totiž nemecké hlavné velenie rozhodlo zmenšiť výbežok, ktorý dosiahli sovietske sily južne od Charkova, v priestore Izjumu. Veliteľ skupiny armád Juh, maršal Manfred von Bock, hodlal tento výbežok so silami 6. armády na severe a 17. armády na juhu zlikvidovať. Práve slovenskí delostrelci sa tu mali preukázať, že sú hodní bojovať za tzv. Novú Európu.

Ešte pred samotným nasadením do línie bol na Pichlov príkaz v Starom Ľubotíne pluk rozdelený – väčšia časť mužstva aj s delami bola nasadená do frontovej línie pred riekou Donec, v blízkosti dediniek Tarnovaja – Veseloje, kde vymenila jeden z nemeckých delostreleckých plukov. Druhá, menšia časť pluku ostala ako *detachment* v Ľubotíne a v Pesočine (obce vzdialené 20 a 6 km od Charkova). Tu boli umiestnené aj všetky plukové kone. Dôvodom rozdelenia pluku boli obrovské zásobovacie ťažkosti.¹⁰

Všeobecné podmienky života boli však aj v tomto jarnom období veľmi tvrdé. Mimoriadne krutá ruská zima neustúpila ani začiatkom apríla, miestami sa držal ešte sneh. Cesty – ak o cestách v ZSSR vôbec možno hovoriť – boli takmer úplne nezjazdne a podobali sa viac rozmáčaným blatistým močiarom než vtedajším európskym cestným komunikáciám.¹¹ V ZSSR vo všeobecnosti boli cesty len pár kilometrov za mestom, potom už len koľaje v blate, a to naširoko, na všetky smery. Už len pritiahnutie diel do palebného postavenia za charkovskými dedinami bolo veľkým problémom. Koňom museli pomáhať sami vojaci a nakoniec nemecké pásové traktory. Obce boli ďaleko od seba a prekonať vzdialenosť medzi nimi čo i len pešo si v takomto rozmoknutom teréne vyžadovalo veľkú námahu. Brodenie sa po kolená v blate bolo pre nášho vojaka, nezvyknutého na takéto divoké podmienky, hotovým krížom. Niet divu, že za týchto katastrofálnych podmienok viazlo najnutnejšie zásobovanie, čo pociťovali nielen vojaci, ale i zvieratá.

8 Andrej Škvarek spomína na východný front. *Kultúra*, č. 17, 3. 9. 2003, s. 14 – 15.

9 „Cez Kyjev keď sme prechádzali, sme videli Maďarov, jak poskakujú od zimy v kanadách...“ spomínal si príslušník 3. batérie Michal Švarbalík (*1919 Vranov nad Topľou). Zároveň nevedel odpustiť Pichlovi, že počas zimných presunov, až po Charkov, zakázal pridely alkoholu. Spomienky. Osobný archív autora.

10 VHA Trnava, f. MNO, taj., k. 17, inv. č. 66, hlásenie veliteľa pluku z 5. 5. 1942. K pluku bol zároveň pridelený jeden nemecký delostrelecký oddiel s tromi batériami. Prvá z nich bola vybavená 210 mm mažiarmi, druhá 150 mm húfnicami a tretia ďalekonosnými 105 mm húfnicami. Celkovo v tomto období vykazoval pluk 35 dôstojníkov aktívnych, 5 záložných, 18 rotmajstrov, 34 poddôstojníkov z povolania a 842 príslušníkov mužstva (inv. č. 62, počty osôb v poli k 14. 4. 1942).

11 Jarné obdobie bolo charakterizované beznádejnou stratou ciest. Boje boli sťažené bahnom nepredstaviteľným spôsobom. „Na rozjazdených cestách stekala z násypov a zo zaplavených zákopov voda a bahno. Jazdná dráha sa menila do metrovej hĺbky v tekutú brečku, v ktorej sa utápali kamenné spevnenia a priehradý z driev.“ PIEKALKIEWICZ, J.: *Tanková válka (1939 – 1945)*. Plzeň 1995, s. 150.

Aj samotný veliteľ musel priznať, že „zásobovacie podmienky pre kone v bojovej čiare sú veľmi ťažké, seno nie je vôbec a ovos 2 – 5 kg na deň podľa prísunu“.¹² Zdá sa, že radovým vojakom chýbali základné súčiastky výstroja, ktoré boli po dlhotrvajúcich pochodoch a treskúcich mrazoch opotrebované.¹³

Dňa 13. apríla bol vydaný rozkaz na „zasadenie skupiny Delostrelecký pluk 31“, podľa ktorého sa mali vytvoriť tri zmiešané slovensko-nemecké skupiny, ktoré by vytvorením obranného postavenia zmarili „akýkoľvek pokus nepriateľa o útok“. Za veliteľa prvej skupiny bol určený nemecký major Schutnagis, druhej mjr. Kučera a tretej mjr. Beniač.¹⁴

Výraznejšiu bojovú činnosť však príslušníci pluku zatiaľ nevyvíjali. Do 11. mája to bola hliadkovacia činnosť, stavba a spevňovanie bunkrov, starostlivosť o kone. A, samozrejme, zastreľovanie na nepriateľské ciele, občasné prestrelky s náprotivnou stranou, najčastejšie v podobe preletujúcich granátov, spestrené občasným bombardovaním. Pri zastreľovaní sa na sovietske ciele naši delostrelci takmer úplne zničili dedinky ležiace vo frontovej línii – Varvarovku a Bairak. Pritom do konca apríla padli piati príslušníci pluku.¹⁵

Okrem prvých menších strát museli veľmi sugestívne na zatiaľ ohňom nepokrstených mladých vojakov pôsobiť aj obrovské hromady nepochovaných mŕtvol z tvrdých zimných bojov, povalujúce sa okolo palebných postavení. Tie zajatci len postupne odpratávali do spoločných hrobov, ktoré museli Nemci neraz hĺbiť granátmi – zem bola totiž do hĺbky ešte zamrznutá.

Napriek tomu, že skutočný boj ešte neabsolvovali, zdá sa, že slovenskí delostrelci požívali u nadriadených nemeckých miest pomerne dobrú povesť. Ambiciózny Pichl to nezabudol pri vhodných príležitostiach zdôrazniť. Napr. 27. apríla po prehliadke palebného postavenia pluku odkazoval: „Vynasnažte sa, aby som vysokú pochvalu, ktorú pluk dnes pri návšteve veliteľa armády obdržal, mohol tlumočiť všetkým príslušníkom bez výnimky. Máte veľmi dobrú až výbornú povesť a naše námahy a výkony sú uznané.“¹⁶ O týždeň neskôr tiež charakterizoval mužstvo ako „ukázené“ a jeho ducha ako „dobrého“. Mužstvo vraj už prekonalo počiatočnú depresiu, spôsobenú prvými stratami na životoch, ako i otrasnými dojmami z množstva mŕtvol na bojisku. Potvrdzujú to aj

12 VHA Trnava, f. MNO, taj., k. 17, inv. č. 66, hlásenie veliteľa pluku z 5. 5. 1942.

13 Tamže. Pichl píše, že vojaci vyhľadávali pred ruskou líniou mŕtvoly, z ktorých si brali baganče a inú výstroj.

14 VHA Trnava, f. MNO, taj., k. 17, inv. č. 62, rozkaz z 13. 4. 1942.

15 Pichl v hlásení na MNO udáva, že hneď v prvý deň nasadenia, t. j. 10. apríla, padli traja príslušníci pluku. Túto informáciu však nepotvrďuje žiadna z matrik či zoznamov strát. Pluk mal prvú obeť až 14. apríla 1942, keď následkom zranenia podľahol vo Veselom slob. F. Nebehaj (*1919 Gajary). V poradí druhým padlým bol čtk. M. Ogurčák (*1916 Sninské Hámry), ktorý zahynul pri pokuse o zneškodnenie nevybuchnutého ruského granátu 18. apríla. 22. apríla zas stk. J. Holák (*1919 Kovarce) stúpil na nepriateľskú minú. Dňa 22. apríla vo Veselom zastreľila nemecká stráž omylom pravdepodobne slob. K. Jakubičku (*1919 Malé Ripňany). Prvou, skutočne bojovou obeťou sa stal až stk. J. Uhrecký (*1919 Nová Bystrica) 27. apríla v Ternovej, ktorý padol pri pokuse opraviť poškodené telefónne spojenie. Neskôr bol za to ocenený Železným krížom in memoriam. (J. Karafa, druhý člen poruchovej hliadky, ktorý sovietsku paľbu prežil, dostal takisto Železný kríž).

16 VHA Trnava, f. MNO, taj., k. 17, rozkaz z 27. 4. 1942.

slová evanjelického duchovného, ktorý sa denne pohyboval medzi vojakmi, vyslovené koncom apríla: „*Duch vojakov výborný, disciplína bezvadná.*“¹⁷

Nemci vedeli veľmi rýchlo (a niekedy aj dobre) oceniť odbornosť, keď ju mohli využiť vo svoj prospech. To platilo pri všetkých druhoch zbraní – od pešiakov až po letectvo. A takýchto odborníkov iste našli aj v Delostreleckom pluku 31. Ako jeden z príkladov svedčiacich o tom, že Nemci si našich delostrelcov skutočne cenili, môže slúžiť aj prípad, ktorý zaznamenal vo svojich spomienkach jeden z príslušníkov 3. batérie npor. Jozefa Krajčara Ladislav Štúr. Stal sa pravdepodobne v apríli 1942. Štúr spomínal, že na istom mieste narazili na bývalú štábnu budovu, z ktorej po odchode Sovietov ešte trčala červená zástava: „*Tá budova bola zďaleka vidieť, lebo bola neomietnutá a z červenej tehly, Rusi mali vôbec hodne neomietnutých stavieb. A prišli k nám vtedy Nemci a od Krajčara chceli, aby prvou ranou, bez zastrelovania, trafil tú budovu. A on povedal: „Á Germáni, neviete strieľať!“ Lebo po nemecky nevedel, mal vždy tlmočníka pri sebe – „sa pridete prosiť Slovákom!“ Ale nerozumeli mu. Tak si zobral svojho mieriča – Jožo Benkovský dobre strieľal – tak mieridlá, výšku, dĺžku, náplň... Tak ale on, náš nadporučík mal nejakú svoju metódu a bez mieridiel to šiel triafať. Zobral si škatuľku od zápaliel, vytiahol zápalku – lebo tá mala presné mierky – tak si nastavil to delo, dal náplň a povedal, či chcú nárazový, mínový alebo šrapnel. No ale tam bolo treba nárazový. Tak všetko vo tichosti zacielil a to by si videl, čo z tej budovy ostalo! Len červený prach... Nemci len prilby vyhadzovali hore a kričali „Viva Krojcar, viva Krojcar!“*“¹⁸

Napriek dobre zvládnutému náročnému zimnému pochodu a prvým citeľným sovietskym úderom však skutočný krst ohňom slovenských delostrelcov ešte len čakal.

Kľúčovou udalosťou a osudným dňom pre pluk sa stal utorok 12. mája 1942.¹⁹ Hoci sovietske delostrelectvo znepokojovalo slovenských a nemeckých vojakov takmer neustále, jeho paľba sa zintenzívnila v posledných dňoch a hodinách pred generálnym útokom onoho 12. mája. Obraz o ňom si môžeme urobiť z denníka evanjelického duchovného: „*9. 5. 1942: Od 3. – 4. hod. ostreľovali nás Rusi. Granáty dopadali na 200 m pred nás a časovacie granáty vybuchovali na 80 m nad nami. 10. 5. 1942: Pri ceste na pozorovateľňu 5. batérie bol som ranený črepinami z míny, ktorá vybuchla na 20 m odo mňa, do tváre. 11. 5. 1942: Ráno o 6. hod. vyrazili sme k batérii. Celú cestu ostreľovali Rusi ťažkým delostrelectvom. (...) Od 15. do 17. hod. strašná delostrelecká paľba. Zem sa len tak trasie. Granáty udierajú skoro o každý milimeter. Rusi sa na niečo pripravujú. V noci zhodili z lietadiel množstvo letákov v nemeckej a ruskej reči s rozkazom Stalina k 1. máju.*“²⁰ Mimoriadne silná sovietska delostrelecká činnosť bola pre mnohých neklamnou predzvesťou, že sa zo strany Rusov čosi chystá. A skutočne, mohutný prepad nedal na seba dlho čakať. V noci z 11. na 12. mája sa nad Ternovou zjavili sovietske lietadlá, svietiace rakety na padákoch naširoko osvetľovali terén a uľahčovali tak delostrelcom

17 K týmto dvom superlatívom však mladý kňaz smutne dodáva, že „*len strava je slabá*“. VHA Trnava, f. MNO, dôv. k. 190, denník ev. duch. 24. 4. – 28. 8. 1942. Ešte krátko pred útokom, 6. mája 1942, si do denníka poznačil, že okrem túžby ísť domov „*ináč majú náladu dobrú*“.

18 L. Štúr (*1917 Rojkov–Stankovany). Osobný archív autora.

19 Priebeh bojov 12. – 14. mája som podrobnejšie rozobral v príspevku *Skaza Delostreleckého pluku 31 pri Charkove*.

20 *Denník...*, s. 11.

paľbu. Tá sa strhla o 3. hodine nadránom. Bola to hotová kanonáda: „*Delostrelecké granáty, šrapnely – to všetko padalo s'á krúpy. Zem, domy sa triasli od detonácií.*“²¹ Krátko nato sa nad ubikáciami a palebným postavením slovenského pluku zjavili „raty“²², púšťajúce svoje povestné „bombičky“, a na našich vojakov sa spustila takisto veľmi silná guľometná paľba. O chvíľu začali prichádzať prvé správy o tom, že sovietske tanky prelomili nemeckú obranu, ktorá ustúpila a tanky sú vraj už v slovenských palebných postaveniach. Boj mal zhruba dve hlavné etapy. V prvom, rannom útoku vnikol jediný sovietsky tank T-34 do palebného postavenia dvoch našich batérií a vyradil tu niekoľko diel, ktoré prevalcoval. Silná delostrelecká paľba a približujúce sa tanky viaceré predsunuté pozorovateľne zničili, telefónne spojenia popretfňali, čím sa komunikácia medzi veliteľstvom a batériami narušila a obrana skomplikovala. Jasný prehľad o situácii nemalo ani veliteľstvo pluku. V následnom zrážke sa pod dojmom správ o približujúcich sa tankoch časť mužstva rozutekala do blízkeho lesa či do vzdialenejších obcí. V popoludňajších hodinách, keď sovietsky útok ešte zosilnel, prišiel rozkaz na všeobecný ústup.²³ Slovákom však slúži ku cti, že z bojiska neutekali ako prví, ale až po Nemcoch.²⁴ V boji sa takisto ukázalo, že 100-milimetrové húfnice, ktoré používali slovenskí delostrelci, boli proti sovietskym tankom KV-1, KV-2, ako i T-34 neúčinné.

Okrem strát na životoch, desiatkach zranení a strate vlastne všetkých diel utrpel pluk na druhý deň, 13. mája, ďalšiu trpkú ranu.²⁵ Do sovietskeho zajatia totiž padol veliteľ pluku, dvaja dôstojníci a 13 vojakov. Ako k tomu došlo? Veliteľ Pichl sa s rozbitím svojho pluku nehodlal zmieriť, ale hneď na druhý deň ráno sa podujal zbierať bojaschopné zvyšky vojska a organizovať s nimi obranu. Presné informácie o rozsahu Sovietsmi obsadeného územia však nemal k dispozícii. Nedostatok informácií spolu s prehanou horlivosťou viedli k ďalšiemu tragickému omylu. Pichl bol presvedčený, že 4. batériu npor. Ladislava Medeka, ktorá bola umiestnená trocha vzadu za frontovou líniou, pri Veselom, Rusi nezlikvidovali. Práve na tejto batérii sa rozhodol budovať nové ohnisko odporu. Až o chvíľu sa podarilo zhromaždiť zvyšky vojakov a vyzbrojiť ich. Na dve nákladné autá potom naložili muníciu pre delá a s osádkami sa pohli do Veselého.

21 Tamže.

22 Ludový názov pre snád' všetky sovietske lietadlá. V tomto prípade však išlo najskôr o typ Pe-2.

23 KRAJCAR, J.: *V boji proti tankom*. In: *Slovenský vojak*, č. 17, 22. 4. 1943, s. 7. Tiež *Denník...*, s. 11 – 12.

24 Tento fakt dvakrát zdôraznil aj Dotzauer, keď krátko po bitke napísal E. Lendvayovi: „*Naši delostrelci vydržali, keď nemecké baterie palebné postavenie opustili a delá hodili do povetria.*“ Potvrdzujú to aj výpovede bývalých vojakov, ktoré sa mi podarilo získať. VHA Trnava, f. ZD, k. 1, telegramy VZD. Krátko po boji bol npor. Krajcar vyslaný na Slovensko ako kuriér. VHA Trnava, f. 53, k. 110, protokol s J. Krajcarom z 19. 11. 1943.

25 Celkový rozsah strát na životoch v spôsobených bojmi v dňoch 11. – 13. mája je nasledovný: 11. mája pri Ternovej padol jeden vojak (*A. Lauko, 1919 Dekýš), 12. mája pri tejže obci to boli šiesti vojaci: J. Arvaj (*1919 Pukanec), T. Hluchý (*1919 Radošovce), O. M. Chvojka (*1918 Ivančiná), D. Jančovič (*1920 Urmín), A. Kramár (*1919 Cífer), J. Sporina (*1920 Klížske Hradište) a o deň neskôr pri obrane susednej obce Veseloje zahynuli ďalší dvaja naši delostrelci V. Polakovič (*1919 Sereď) a J. Peterec (*1920 Nemecká Lupča). Na následky zranení z bojov 12. – 13. mája zomreli v poľnej nemocnici krátko ešte ďalší traja vojaci: M. Lukáč (*1920 Dubová), J. Rybníkár (*1920 Senica) a I. Mendel (*1919 Gajdel). Celkový sumár je tak 12 obetí na životoch.

V prvom aute sedel Pichl spolu s por. Gajdošom a niekoľkými vojakmi, v druhom zvyšok zmobilizovaných obrancov. Keď vchádzali do obce, obkľúčili ich sovietski vojaci. Niektorí z nich však mali na sebe slovenské plášte, ktoré v zákopoch deň predtým nechali naši vojaci, čo z osádku zmiatlo. V prestrelke, ktorá vznikla, boli niekoľkí vojaci aj s veliteľom Pichlom ranení. Šofér druhého auta však nestratil duchapritomnosť, využil zmätok a s autom ušiel, čím zachránil jeho osádku pred pádom do zajatia. Celkovo sa 13. mája ocitlo v sovietskom zajatí 16 príslušníkov pluku vrátane jeho veliteľa a dvoch nižších dôstojníkov – Pavla Gajdoša a Ladislava Pfliegla.²⁶ Osud veliteľa pluku Pichla ostal podnes nie celkom vyjasnený. Podľa prvej verzie Pichl zahynul už pri prestrelke so sovietskymi vojakmi, ktorí skupinku zajali. Podľa druhej verzie bol však vtedy iba zajatý, potom prevezený do Moskvy a tam neskôr odsúdený na smrť. Rozpory o jeho osude, vlečúce sa od 13. mája 1942, pramenili pravdepodobne v tom, že niektorí vojaci z osádky druhého auta po svojom návrate k pluku tvrdili, že Pichl po prvých výstreloch padol, ale nik s istotou nevedel, či bol len ranený, alebo aj skončil. Oveľa pravdepodobnejšou sa zdá byť druhá verzia, že Pichl zahynul až v moskovskom zajatí.²⁷

Ako to však bolo aj v iných podobných prípadoch, z faktu zajatia niektorí účastníci spravili po skončení vojny „hrdinský a uvedomelý“ prechod k Sovietskej armáde. Najlepším príkladom je tu neskorší osvetový dôstojník 1. československého armádneho zboru Pavol Gajdoš.²⁸

Sovietske jednotky nezvládli mohutný nemecký protiútok, ktorý sa rozvinul po 13. máji. I keď boli nové slovenské a nemecké postavenia ešte niekoľko dní napádané sovietskymi tankami a delostreleckou paľbou, útoky postupne utíchali. Začiatkom druhej dekády mája už Sovietsi z priestoru nášho pluku a okolia definitívne ustúpili.²⁹ Celkovo sa hlavné boje v Charkovskej oblasti uzavreli 23. mája, keď nemecké sily v priestore Balakljeja definitívne odrezali útočiacu armádu sovietskeho juhozápadného frontu a tým

-
- 26 VHA Trnava, f. MNO, dôv., inv. č. 179, Úradný zoznam strát MNO č. 2. Zoznam uvádza túto skupinu ako nezvestných, z toho jedného vojaka vedie ako nezvestného od Ternovej. Nie je však vylúčené, že Pfliegla spolu s jeho dvoma vojakmi zajali na pozorovateľni už o deň skôr. Nasvedčovalo by tomu aj Pichlovo hlásenie, kde vraví, že z dôstojníckeho zboru pluku padli do zajatia: Pichl a Gajdoš, Pfliegla však vedie ako nezvestného (f. ZD, k. 1, dialkópis na MNO z 19. mája). Bližší opis tejto akcie z úradných miest nám však chýba. V každom prípade treba sa vyrovnáť s niektorými staršími názormi (napr. Falt'an, c. d., s. 60), že P. Gajdoš pri Veselom dezertoval na sovietsku stranu. Opak je pravda. Už samotné okolnosti prípadu a najmä prítomnosť Pichla pri incidente tento názor celkom vylučujú.
- 27 Túto verziu mi potvrdili aj moji informátori z radov bývalých príslušníkov pluku. Aj jeden z dôstojníkov Zaisťovacej divízie, Dušan Jamriška, s odvolaním sa na nemenovaného očitého svedka zajatia v pamätiach píše: „*Sám veliteľ pluku pplk. Pichl nechcel sa vzdať – ba samopalom strelal na osádky tankov, ktoré po nájazde vylietali z tankov. Nakoniec bol však zajatý a odvezený do Moskvy, kde mal byť popravený.*“ VHA Trnava, ŠZ, X-283. Pichlove vlastné slová, ktoré povedal Krajcarovi – „*Jozefe, ty budeš stotníkom a ja dostanu kríž*“ – sa tak nakoniec splnili. Pichl však nedostal železný kríž, ako si predstavoval, ale drevený.
- 28 P. Gajdoš (*1914 Veľká Maňa), z ktorého sa stal na druhej strane frontu a po vojne „uvedomelý“ komunist, však takýmto pred nastúpením na front nebol. Presne naopak. Podľa hlásenia oblastného žandárskeho veliteľstva z 5. augusta 1942 ho na jeho učiteľskom pôsobisku na meštianskej škole v Humennom poznali vždy ako „dobrého Slováka“, dokonca vodcu Hlinkovej mládeže, v kolektíve bol vraj obľúbený a voči ľudáckemu režimu „*nikdy neprejavil nel'ubosť, opačne, bol činný a hájil záujmy nášho štátu*“. VHA Trnava, f. 55, k. 99, č. 344, dôv.
- 29 *Denník...*, s. 13.

im uštedrili mohutnú porážku.³⁰ Nie je však pravda, že všetci príslušníci nášho pluku boli v dňoch po 12. máji nasadení do bojov ako pešiaci. Tento údel postihol len časť mužstva. Najkritickejšie boli prvé dva dni. Nemecké velenie sa po sovietskom prielome a úteku vojska zúfalo pokúšalo zorganizovať obranu a lepiť dohromady malé skupinky rozbitých delostrelcov, z ktorých boli naraz pešiaci. O to isté sa snažil, samozrejme, aj Pichl, resp. Dotzauer. Bolo to však nesystematické úsilie, robené vo veľkom chvate až chaose. (Nevraviač už o tom, že v slovenskej armáde bol medzi vydanými rozkazmi a ich realizáciou vždy omnoho väčší rozdiel než vo *Wehrmachte*.) Navyše morálka Slovákov bola silným ruským útokom, ako aj stratou veliteľa pluku iste dosť otrásená, takže na nejaký húževnatejší odpor sotvako pomýšľal a slovenský pluk naň ani nemal prostriedky. Už samotné úsilie dať delostrelcom či telefonistom do rúk guľomety a čakať, že budú s nasadením života zadržiavať sovietsky prielom, bolo dosť pochybné. Spomenuté zápisky mladšieho poručíka dosvedčujú, že nová mobilizácia sa stretala s veľkými prekážkami.³¹ To potvrdili aj iní príslušníci pluku: „*Oni sa pokúšali z nás spraviť pechotu... daktorých aj zobrali – telefonistov napr. – , tým potom prideliili pechotné zbrane – pušky, automaty – a chceli ich zaradiť na front. Lenže oni sa tomu strašne bránili, hovorili: ‚Ja to neviem, to je celkom iná zbraň, ja nemám peší výcvik, ja neviem prískoky robiť atď.‘ Z našej 3. batérie nebol nik zasadený, ale z iných jednotiek pobrali na podporu nemeckej pechoty.*“³² A samozrejme, mnoho vojakov nebolo v prvých hodinách po rozbití pluku vôbec k dispozícii – zachraňovali sa totiž útekom do vzdialenejších obcí, ba časť utiekla až do Charkova a len postupne sa objavovali späť.

* * *

Po definitívnom utíchnutí posledných bojov nastal pre veliteľov čas bilancovať uplynulé dni a najmä straty, ktoré ich pluk utrpel. Podľa hlásenia nového veliteľa pluku plk. Quida Dotzauera z 30. mája 1942 stratil pluk v boji s nepriateľom všetky delá bez muničných vozov, z čoho päť diel bolo zvalcovaných tankami a ani zvyšok už nebol schopný použitia. Ďalej totiž udával: „*Skoro všetok spojovací materiál je stratený. Práve tak zamerovacie prístroje a 10-násobné ďalekohľady, kancelársky voz plukového štábu, dva spojovacie vozy, dva proviantné vozy, jedno nákladné auto boli zničené. Štyri kolesny diel ostali v palebnom postavení. Obsluha a pozorovacie mužstvo stratili skoro všetky zavazadlá. Presné straty na materiále nemohol som ešte zistiť, pretože mužstvo s veliteľmi baterií bolo do 28. mája nasadené ako pechota.*“³³ Bolestnejšie však boli straty na životoch. Tie Dotzauer vyčíslil za obdobie do 30. mája 1942 takto: 19 mŕtvych, 14 ranených,

30 PIEKALKIEWICZ, J.: c. d., s. 160. Po niekoľkodňovom postupe však Sovietsi narazili na tuhý odpor von Bocka, ktorý vrhol do južného boku ich vojsk celou silou 1. obrnenej armády, zatiaľ čo 6. armáda odpovedala protiútokom zo severu. Manéver vyústil do obklúčenia jadra Timošenkových síl s výsledkom 240 000 zajatých sovietskych vojakov. MASSON, P.: *Historie německé armády 1939 – 1945*. Praha 2001, s. 141.

31 Keď sa napr. Dotzauer pokúšal popoludní 13. mája zorganizovať obranu vo Veselom, nik sa mu neprihlásil. *Denník*, s. 12.

32 L. Štúr – Spomienky. Osobný archív autora.

33 VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 190, inv. č. 240.

20 nezvestných.³⁴ Slovenský pluk sa však po rozbití a po strate diel stal neschopným boja a jeho príslušníci sa zmenili z delostrelcov na pešiakov. Delostrelci bez diel nemohli byť nasadení na front a pre väčšinu z nich sa v ubikáciách v Pesočine začalo priam dovolenkové obdobie. Vojnový reportér Juraj Gajdoš Breza napr. opísal svoje dojmy z tejto obce nasledovne: „*Dedina, v ktorej trávime najkrajšie letné dni, volá sa Pješčiny a je od Charkova vzdialená tak asi desať kilometrov. (...) Vojaci a ich kone akoby tu trávili zaslúženú dovolenku po veľkom boji, a preto ich terajší život v tomto zákutí je tichý, šťastný, skrytý a idylický. Hej, je to odpočinok, akási frontová dovolenka v blízkosti frontu...*“³⁵ Celkovo sa však Nemcom podarilo sovietsky úder odraziť a získať tak ďalšie triumfálne víťazstvo. To chcel onedlho propagandisticky využiť aj veliteľ Rýchlej divízie Turanec.³⁶

OKH však muselo po 12. máji riešiť problém nového veliteľa, keďže dovtedajší veliteľ pplk. Pichl padol 13. mája do sovietskeho zajatia. Za nového veliteľa bol ustanovený plk. del. Quido Dotzauer.³⁷ Vymenovaním nového veliteľa sa však konsolidácia pluku neskončila, práve naopak, len sa začala. V prvých dňoch a týždňoch po charkovskej bitke bol Delostrelecký pluk 31 doslova nezvestným. Ani samotné ministerstvo národnej obrany (MNO) nevedelo, kde sa práve nachádza.³⁸ Pošta nefungovala, vojaci nepísali domov – preto sa medzi ich príbuznými po Slovensku čoskoro začali chýriť hrôzostrašné správy o ich padnutí či zajatí.³⁹ Dezorientovaní však neboli len príbuzní na Slovensku, ale nad vlastným osudom sa trápili aj samotní vojaci. Roztrúsené a rozohnané skupinky príslušníkov pluku sa len postupne dozvedali o sebe a schádzali sa k svojim veliteľom. Po stíchnutí posledných bojov začiatkom druhej májovej dekády sa ubytovali v dedinkách Pesočin

34 Tamže. Zachované zoznamy strát, ako aj matriky však za uvedené obdobie uvádzajú len 18 mŕtvych a 16 (resp. 17) nezvestných. Nie je vylúčené, že oným chýbajúcim vojakom bude mŕtvola, ktorú Szépeši pochoval 22. mája vo Veselom. Nemohli ho identifikovať, pretože „*Rusi ho úplne okradli*“ (Denník, s. 13). Rozpor v počte nezvestných sa zase dá vysvetliť tým, že rozprchnutí vojaci sa k jednotke vrátili po tomto dátume (30. mája).

35 BREZA, J. G.: c. d., s. 81.

36 Turanec si 31. mája zapísal do denníka: „*16. 00 vydal som rozkaz veliteľom plukov pre odchod mužstva na exkurziu do Charkova. Jedná sa zvlášť o to, aby mužstvo videlo zničujúce dielo nemeckých zbraní vo vreci u Charkova*“ (VHA, denník, k. 7). Na druhý deň ráno skutočne odišlo asi 170 mužov na autách ku Charkovu do zničeného „vrecu“. V delegácii musela mať každá z čiat minimálne jedného zástupcu. Turanec si od radových vojakov sľuboval pravdepodobne podobný efekt, ako dosiahlo nemecké velenie u skupiny asi 50 slovenských dôstojníkov, ktorým v lete 1940 ukazovalo pokorené opevnenia na Maginovej línii.

37 Dotzauer, Quido (*1890 Praha), do slovenskej armády prijatý 14. 3. 1939. Zastával funkciu veliteľa delostrelectva. Patril ku kategórii dôstojníkov, ktorí sa po Mníchove náhle zmenili z Čechov na Nemcov. „*Ich životných krédom bolo heslo ,Ich diene (slúžim) ... a nedalo sa o nich 100 % povedať, že zostali len preto, že sa hlásili k Nemcom. Hovorili rýdzou češtinou a česky aj mysleli.*“ RAŠLA, A.: *Polní prokurátor vzpomíná*. Praha 1971, s. 60 – 61. Pichl bol zas rodákem z Dobřan pri Stříbře (*1893).

38 Pozri VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 190, odpoveď MNO Dotzauerovi zo 4. 7. 1942. Dotzauer sa o. i. sťažoval na to, že dovolenkári – či už dôstojníci alebo mužstvo – ostávajú na Slovensku a vôbec sa nevracajú k pluku ani za nich neprichádza žiadna náhrada. V odpovedi z ministerstva sa akoby na ospravedlnenie uvádzalo, že „*šlo o príslušníkov pluku v čase, keď sa nevedelo, kde pluk je*“.

39 L. Štúr napr. uvádza vo svojich spomienkach, že keď prišiel z frontu domov, považovala ho rodina za mŕtveho. Všetky osobné veci – šatstvo, obuv si pobral švagor, takže ho zachraňoval len npor. Feja, ktorý mu z ružomerských kasární načierno požičal uniformu, aby si mal vôbec čo obliecť.

a Ľubotín.⁴⁰ Tu však zistili, že sú úplne odrezaní od vlasti a bez svojich zbraní aj zbytoční. Fakt tejto opustenosti a zabudnutia pociťovali na vlastnej koži nielen vojaci, ale i dôstojníci. Jeden z nich, npor. del. Ján Kundrát, písal koncom júna do vlasti: „*Všetko je zruinované, nikto nemá poriadnu obuv, šaty a nič, otrhaní sme ako cigáni a není kde dostať, Nemci sa na nás vyserú s odpuštením, a naši nám nedajú!*“⁴¹ A skutočne, spojenie so Slovenskom nejestvovalo, preto najnutnejšie potreby mohli slovenským vojakom dodávať len Nemci, na ktorých boli príslušníci Delostreleckého pluku odkázaní. Tak napr. v júli sa veliteľ pluku sťažoval, že pluk už tri týždne nedostal svoj prídel cukru, ba ani bielej múky.⁴² Otázne však je, či pluk tieto komodity skutočne nedostal, alebo „zmizli“ ešte kdesi na ceste k vojakom. Potraviny boli totiž v tomto období na Ukrajine veľmi lukratívnou a žiadanou položkou. Dotzauer na istom mieste uviedol aj aktuálne ceny niektorých komodít na charkovských trhoch⁴³ a vzápätí dodal: „*Mušstvo, ak si chce niečo kúpiť, vymieňa cigarety alebo fasovaný alkohol za potraviny k prílepseniu.*“⁴⁴ Maďari dokonca vraj plánujú a vo veľkých rozmeroch vymieňali cukor a múku za zlato a briľianty. V tejto súvislosti Dotzauer navrhol – s poukázaním na kupčenie Maďarov – , aby sa i v slovenskej armáde pristúpilo k takémuto obchodu. Konkrétne vedel o prebytočnom cukre, ktorý by sa dal použiť na tento účel. (O aký cukor však išlo, keďže v tom istom hlásení lamentoval nad jeho nedostatkom, vedel asi len on sám.) Skutočne nezaháľal, ale ukázal sa ako zodpätý obchodník. Až natoľko, že chýr o jeho nelegálnych aktivitách na úkor mužstva sa nedal utajiť a veľmi rýchlo sa rozniesol nielen po pluku, ale došiel aj na Slovensko. Na jeho nečestnosť poukázal aj vedúci ilegálnej skupiny *Victoire* plk. del. J. Hluchý. V jednom zo svojich letákov ho označil doslova za „*zlodeja ruského zlata*“.⁴⁵

Zlata si Dotzauer v Rusku, zdá sa, nahonobil viac než dosť. Potvrďuje to nielen jeho kolega Hluchý, ale aj radoví príslušníci pluku, s ktorými som mal možnosť sa zhovárať. A. Škvarek z 2. batérie sa na margo tohto pochybného veliteľa vyslovil: „*O Dotzauerovi sa všeobecne vedelo, že kšeftuje s proviantom, ktorý bol určený pre náš pluk – cukor, múka – no proste všetko. Tam veru mnoho vecí pretieklo pomedzi prsty. Nuž ale kto mohol čo povedať, veď bol veliteľom pluku... Od miestnych ľudí za tieto potraviny potom dostával cennosti ako šperky, zlato, či zlaté ruble. V Rusku mali totiž potraviny cenu zlata, tam sa za nedostatkové potraviny platilo doslova zlatom. Mnoho proviantu takto zašantročil v Charkove, popredal za zlato a iné cennosti. Mal toho už niekoľko desiatok kilogramov. To bola tragédia... Keď sme odchádzali z Rostova na Kaukaz, ja sám som*

40 *Dennik...*, s. 13. V nasledujúcom období počet príslušníkov pluku prirodzene klesal. K 14. 6. 1942 mal 26 dôstojníkov aktívnych, 5 záložných, 17 rotmajstrov, 31 poddôstojníkov z povolania a 803 príslušníkov mužstva. Mierny pokles pokračoval aj v júli – 29,5,17,31,796. VHA Trnava, f. MNO, taj., k. 17, inv. č. 62, počty osôb v poli.

41 VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 207, uznesenie voj. prokurátora z 2. 10. 1942.

42 VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 191, predloženie požiadaviek DP 31 zo dňa 11. 7. 1942.

43 Napr. 1 kg zemiakov stál 6 RM, 100 kg pšenice 900 RM, 100 kg cukru 3. 6000 RM, 1 vajce 1. 2 RM.

44 Tamže.

45 Zaujmal tým čestné miesto vedľa „presláveného“ plk. Polónyiho – „*Maďara, zhýralca a násilného smilníka nevinných ruských žien a maloletých dievčat*“. VHA Trnava, zb. OVDS, k. 1, leták *Victoire* z 11. 9. 1943.

*mu s dvoma ďalšími vojakmi nakladal do jeho osobného kupé také dve pancierové debničky, navrchu zavarené, tam mal tie šperky. Veľmi ťažké boli – no my vojaci sme hneď vedeli, čo sa v nich skrýva.*⁴⁶ Pokiaľ by tieto kšefty nešli na úkor vojakov, možno by ich svojmu veliteľovi prepáčili. Proviant, ktorý mal Dotzauer, mimochodom, neustále pod svojím osobným dohľadom (časť dokonca vo vlastnom byte), vymieňal za rôzne cennosti. Takto vlastne kradol svojim podriadeným, čo tí veľmi rýchlo pocítili na vlastnej koži. Napr. Štúr z 3. batérie sám zistil, prečo museli piť niekoľko týždňov horkú kávu: „*Raz sme mali asi dva týždne len horkú kávu. Cukor nedošiel – len horká káva. V Taganrogu to bolo... Bol som tam odvelený do opravovne našich kanónov. Civili tam pracovali a my sme boli dozor, aby to nefušovali. No a keď sme prišli na bazár v tom meste, tak vidíme, že pucák veliteľa pluku tam nesie prez dva metráky cukru! Tam náš komisárny chlieb stál 150 rubľov! Tak vidíte tá korupcia – tam pucák⁴⁷ predával cukor a my sme pili horkú kávu!*“ Keď sa vojaci sťažovali na chýbajúci cukor, Dotzauer ich kázal svojimi dôstojníkmi poučiť, že veď „*aj nemeckí vojaci pijú len horkú kávu.*“⁴⁸ Zďaleka však nešlo len o cukor či soľ (ktorú Dotzauer tiež rozkradol), ale aj o omnoho trvácejšie komodity, ako to radový poznamenal na inom mieste: „*Viem, že raz prišiel rozkaz zo Slovenska, že vyradené kone môžeme predávať. Tak prišla na bazár slovenská armáda predávať kone. Za zlaté ruble ich popredali, ale štátu poukázali marky. Tak sa obohatili... A viem, že jedného pekného koňa – čosi bol poranený – za neho dostal ten dôstojník čelenku vykladanú diamantom... Alebo za zlato vymieňali... Dôstojníci sa tam obohacovali... To iste, on vykašlal na Slovensko, lebo čo... To bolo len pár takých zapálených za národ...*“⁴⁹

Veľmi slabé zásobovanie, vyplývajúce z osamotenosti pluku, ale najmä z Dotzauerových kšeftov, vedomie vojakov o týchto obrovských podvodoch a defraudáciách ruka v ruke s takmer úplnou nečinnosťou vojska mala ďalekosiahle následky na morálku a bojaskopnosť mužstva, ako i veliteľských kádrov. Otupujúca nečinnosť a všeobecné zľahostajnenie zasa mali za následok silný pokles disciplíny. Tento fakt priznal i Dotzauer. Necelé tri týždne po tragickom ústupe hlásil napr. do Bratislavy, že všetkým veterinárom za trest zastavil dovolenky, pretože sa nestarajú o kone.⁵⁰ Dlhé pochody, ktoré pluk od Žitomira až k Charkovu musel prekonať pešky, sa veľmi zreteľne odrazili nielen na vojakoch, ale i na zvieratách. Následkom vyčerpania zo zimných pochodov, ako aj z nedos-

46 Škvarek dodal, že neskôr ho za to – už na Slovensku – vyšetrovali. A pri pokuse o útek na Západ roku 1948 ho údajne na hraniciach chytili aj s tromi kilogramami šperkov. A. Škvarek: Spomienky. Osobný archív autora. Dobrovodský z bývalej 4. batérie zase konštatoval: „*U nás aj Dotzauer robil kšefty – za zlato predával kone aj cukor. Taký on bol vlastenec... A jeho pucák chodil každú chvíľu domov, čo mu nosil domov zlato! Tak sa to aspoň hovorilo...*“

47 Dôstojnícky sluha, ordonanc.

48 VHA Trnava, f. 53, k. 110, protokol so stot. Jozefom Krajcarom z 19. 11. 1943.

49 L. Štúr – Spomienky. Všetky tieto „hriechy“ boli Dotzauerovi preukázané už nasledujúci rok, pri vyšetrovaní na jeseň 1943. Proviantný dôstojník pluku Ján Husovský bol napr. veľmi prevrapený, keď po svojom návrate k pluku našiel proviantné sklady úplne vybielené. Potvrtilo sa tiež, že na dražbe sa vyradené kone predávali za zlato, zlaté ruble, brilianty či iné cenné predmety. VHA Trnava, f. 53, k. 110, 53/43-20/4, plk. Q. Dotzauer a spol. – nedovolené obchody, šetrenie.

50 VHA Trnava, f. MNO, taj., k. 17, diaľkopis z 2. 6. 1942 na DHM Bratislava.

tatku stravy až približne 1/3 všetkých koní ostala neschopná ďalšieho nasadenia.⁵¹ Najmä v máji a v júni začali hodne hynúť. Mnoho ich preto bolo utratených. Z týchto zimných útrap sa zotavili až niekedy koncom júna, v júli, načo sa spravilo nové triedenie.⁵²

Na druhej strane sa však zdá, že v pluku dochádzalo aj k väčším hriechom, než len k nedbanlivosti o kone a takisto nie všetky kone museli byť predané len z dôvodu opotrebovanosti, ako sme to už poznamenali. Aj preto sa začali rozmáhať drobné krádeže a iné prehrešky.⁵³ Po niekoľkotýždňovom pôste vznikali medzi mužstvom reči, že „*nemecká armáda sa má omnoho lepšie ako naša*“, že „*dôstojnícky sbor okrúda mužstvo o jeho náležitosti*“.⁵⁴ Ak mohla byť ešte v apríli či máji nálada mužstva hodnotená ako dobrá, v lete to už neplatilo a „*nálada mužstva bola vo všeobecnosti zlá*“.⁵⁵ Dotzauer v snahe ukázať sa ako rázny veliteľ zasahoval proti prejavom poklesu disciplíny niekedy až krutým spôsobom, čo si aj sám plne uvedomoval, keď hlásil: „*Kázeň mužstva udržujem aj drakonickými prostriedkami u nepoddajných jednotlivcov prosím o poshovenie, keď jedným niekedy aj proti litere predpisu.*“⁵⁶ Jedným z takýchto drakonických prostriedkov bolo tzv. vyvážovanie, ktoré veliteľ pluku jedenkrát dokázateľne použil. Išlo o prípad pravdepodobne z júna 1942, keď bol plukový obuvník (meno sa mi nepodarilo zistiť) jedným z miestnych dievčat obvinený zo znásilnenia. Dotzauer však namiesto riadneho prešetrenia prípadu dal nastúpiť celý pluk a obvineného poddôstojníka na výstrahu všetkým ostatným dal vyviazať. Vyhlásil pritom, že popravovať sa nebude, ale na výstrahu ostatným bude potrestaný takýmto tvrdým spôsobom. M. Švarbalík z bývalej 3. batérie sa k prípadu vyjadril: „*U nášho pluku bol jeden šuster. Mal jednu babu a čosi jej sľúbil a jej to potom nedal, tak ona sa prišla sťažovať. A vtedy som prvý krát videl, čo je to ‚capko‘... Na kolchoznej váhe... Ako vchádzaš na kolchoz, hneď na bráne je váha a tam ho (Dotzauer) vyvesil. Ruky za chrbát a vyvesiť... Celá jednotka postavená dokola a Dotzauer mal prejav: ‚Takové lumpy, ktorí kazia meno slovenskej armády!‘ atd., rečnil. Ale ten desiatnik hovoril, že to nie je pravda, odvolával sa, že je nevinný. Veliteľ batérie (Krajcar) ho musel vytiahnuť a jak oľadol, hneď obliať vodou. To na výstrahu Dotzauer nariadil...*“⁵⁷

I samotnému Dotzauerovi by však bolo iste čo vyčítať – minimálne jeho ľahostajnosť o materiálne zabezpečenie svojho pluku. Ako veliteľ nebol totiž schopný do začiatku júla – čiže takmer dva mesiace po rozbití pluku – zostaviť ani len zoznam materiálu, ktorý pluk

51 Tamže. Dotzauer dodáva, že už počas samotnej cesty muselo byť v obciach medzi Kyjevom a Charkovom „*kvôli neschopnosti pohybu*“ ponechaných až 80 koní. Nedá sa však vylúčiť ani to, že spomenuté kone boli jednoducho odpísané ako neschopné pohybu a následne s nimi dôstojníci kšeftovali.

52 VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 191, inv. č. 240, hlásenie Dotzauera na MNO z 11. 7.

53 Ev. duchovný si musel napr. pripraviť kázeň so „*zvláštnym zreteľom*“ na to, že „*proti našim vojakom sú oznámenia z krádeží jahôd, čerešní, višní, ba že kryjú krádeže zeleniny prevádzané domorodými dievkami a ženami*“.

54 *Dennik...*, s. 17.

55 Tamže. K tomu poručík dodáva: „*Vojaci chcú domov. Dlhý pobyt tu v Pesočine, kde bolo vojsko úplne nedostatočne zamestnané, malo za následok klesnutie disciplíny.*“

56 VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 191, inv. č. 240, hlásenie z 11. 7. 1942.

57 Nakoniec Švarbalík dodal, že takýto surový trest videl v našej armáde len raz, práve vtedy, ale u Maďarov to bolo vraj bežné. O prípade mi rozprávalo viacero bývalých príslušníkov Delostreleckého pluku 31 – rozchádzali sa však v názore na opodstatnenosť vzneseného obvinenia.

potrebuje.⁵⁸ Požadovaný zoznam by iste nebol krátky, no Dotzauer sa staral skôr o vlastné hmotné záujmy, než o potreby vojakov.

* * *

Napriek tomu, že po utíchnutí májových bojov príslušníci pluku už neboli do frontovej línie žiadnym spôsobom nasadení, došlo k niekoľkým stratám na životoch. Išlo už len ojedinelé prípady spôsobené najskôr vlastnou nebanlivosťou, najčastejšie o utopenie.⁵⁹

Celé obdobie po 12. máji môžeme považovať len za akési nútené provizórium, keď sa čakalo na príchod nových diel. Na základe požiadaviek, ktoré predostreli gen. Antonovi Pulanichovi počas svojej návštevy Slovenska začiatkom júla mjr. Karol Beniač a por. Jozef Laboš, rozhodlo ministerstvo o znovuvybrojení a doplnení pluku chýbajúcim materiálom.⁶⁰ Konkrétne malo ísť o 24 ľahkých húfníc. No chýbali nielen delá, veľmi citeľný bol aj nedostatok ostatných druhov vojenského materiálu, ktorý sa nepodarilo nikdy úplne odstrániť.⁶¹ Dňa 24. júna 1942 bol Delostrelecký pluk 31 vyčlenený zo zväzku 17. armádneho zboru, ku ktorému patrilo od 7. apríla. Začiatkom júla boli už z dlhého čakania zunovaní nielen vojaci, ale i samotní velitelia. Dotzauer preto iste nie bez irónie v liste na Slovensko začiatkom júla poznamenal, že má obavy z toho, že transport s očakávanými novými delami „*nechá na seba dlho čakať a my so záprahom bojujúce jednotky stretneme len pri Wolhe*“.⁶²

Po niekoľkotýždňovej nečinnosti bolo po dohode MNO a OKH (Oberkommando der Heeresgruppe) nakoniec začiatkom druhej dekády júla rozhodnuté, že pluk bude

58 „*Až do dnešného dňa ešte stále neprišlo žiadne hlásenie od DP 31, ktorý materiál okrem stratených diel potrebuje,*“ stojí v liste šéfa vojenskej správy nemeckému generálovi pri MNO. VHA Trnava, f. MNO, dôv., inv. č. 240, k. 190, list zo 6. 7. 1942.

59 Ak nerátame dvoch vojakov, ktorí zomreli na následky zranení z bojov 12. – 13. mája, nachádzame v zoznamoch padlých a zomretých do odchodu na Kaukaz (29. júla) štyroch zomretých z pluku: stk. P. Páterek (*1919 Beňadovo), des. J. Marček (*1919 Dolná Štubňa), slob. D. Kuzma (*1919 Rovné), stk. I. Salo (*1919 Košecké Malé Podhradie). Pravdepodobne všetci štyria sa utopili počas kúpania v jazerách v Pesočine. Už počas transportu sa pri jednej z prestávok pri kúpaní utopil ešte jeden nemenovaný vojak. Pozri *Denník*, s. 184.

60 Konkrétne malo ísť o 24 ľahkých húfníc vz. 14-19, 24 muničných vozov, všetok spojovací materiál pre veliteľstvo pluku, dve veliteľstvá oddielov, šesť batérií, ďalej 30 ľahkých vojenských vozov vz. 34, 40 bicyklov, 150 pušiek a i. VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 190, inv. č. 240, hlásenie zo 6. 7. 1942.

61 Šéf vojenskej správy oznamoval nemeckému generálovi pri MNO: „*Všetok požadovaný chýbajúci materiál možno dodať, až na spojovací materiál a kone. Drôtový spojovací materiál možno dodať len na 90 %, rádiový materiál najvyššie na 60 %. (...) Nedostatok tohto materiálu, ktorý možno u Rýchlej divízie s istotou očakávať, bude možné doplniť iba pomocou zásielky z Ríše. Veliteľ pluku bol poučený, že kone si musí zadovážiť z priestoru svojho pôsobenia.*“ VHA Trnava, f. MNO, dôv., inv. č. 240, k. 190, list zo 6. 7. 1942.

62 VHA Trnava, f. ZD, k. 1, list Q. Dotzauera E. Lendvayovi. Zároveň si povzdychol nad faktom, že Nemci, ktorí takisto 12. mája stratili svoje delá, „*už dávno motorizovali všetky mi známe jednotky, ktoré mimo koní tiež všetko stratili ako my, niektoré aj čiast' s týchto*“. Zároveň dodáva, že sa bude snažiť motorizovať aspoň druhý a tretí sled, ako i proviantný tréň, pretože vzhľadom na veľké vzdialenosti je zásobovanie koňmi nemožné. „*Aj pri Tarnowaja mohli sme rýchle viac munície dopredu doviest', keby sme boli mali viac aut k dispozícii, dve autá bolo málo a jedno z nich nám hneď' rozstrelili a to hneď' na druhej ceste.*“

presunutý do oblasti 17. nemeckej armády a podriadený Rýchlej divízii.⁶³ Pár dní pred odchodom sa však stala jedna zaujímavá príhoda, dokumentujúca pomerne veľmi dobré vzťahy medzi Slovákami a miestnym obyvateľstvom.⁶⁴ Dňa 29. júla 1942 sa pluk začal presúvať na južný úsek front, na kaukazské predhorie, čím sa definitívne skončilo jeho pôsobenie vo zväzku nemeckej armády v oblasti Charkova, ktoré si od 1. februára až do odchodu z Charkovskej oblasti v júli vyžiadalo 21 padlých alebo zomretých príslušníkov, 16 zajatých a niekoľko desiatok ranených.⁶⁵ Na strane druhej však možno z odstupe vysloviť názor, že charkovská porážka bola pre slovenských delostrelcov – napriek utrpeným stratám – možno záchranou. Je totiž veľmi pravdepodobné, že ak by v májových dňoch nebol pluk rozprášený, tiahol by so 6. nemeckou armádou k Stalingradu, odkiaľ už návratu nebolo.

Napriek rozbitiu pluku 12. mája treba poukázať aj na hrdinstvo a množstvo obetí, ktoré jeho príslušníci, hoc nedobrovoľne, museli priniesť na oltár vojny. Pluk, podľa všetkého, požíval od začiatku veľkú dôveru nemeckých vojenských kruhov. (V opačnom prípade by Nemci iste nestáli o jeho pomoc.) Aj po porážke nešetřili nemeckí generáli slovami pochvaly. V rozkaze, ktorý bol zároveň akousi rozlúčkou s plukom, napr. gen. Karl Adolf Hollidt vysoko ocenil bojovú morálku slovenských delostrelcov, keď konštatoval: „*Po tom, čo pluk za týždenných pochodov za najtvrdšieho chladu a v hlbokom snehu dosiahol front, podstatne prispel v ťažkých obranných bojoch pri Tarnovej svojimi delostreleckými výkonmi v udatnej a priateľskej spolupráci s nemeckými jednotkami k úspešnej obrane v bojoch o Charkov. Aj v pechotnom nasadení bojovali dôstojníci a mužstvo znamenite a tým získali svojmu pluku a mladej slovenskej armáde najvyššie uznanie.*“⁶⁶ Práve v najkritičnejších chvíľach viacerí príslušníci pluku preukázali dostatok odvahy či obetavosti na záchranu svojich kamarátov, za čo boli niektorí z nich aj odmenení vysokým nemeckým vyznamenaním – Železným krížom. I keď nedisponujeme

63 Nakladacia pohotovosť bola určená v Charkove. Nové delá, ktoré boli určené pre pluk, sa mali poslať priamo do nového priestoru zasadenia. VHA Trnava, f. MNO, dôv., inv. č. 240, k. 190, telegram MNO 22. 7. 1942.

64 „*Jak nám došli zo Slovenska tie nové kone a kanóny – v Novom Lubotíne bola železnica – odchádzali sme preč. Ale ešte takú raritu vám poviem. Naš veliteľ batérie si tam našiel frajerku, jednu učiteľku. A Nemci brali do Nemecka na roboty mladé ženy. A ten veliteľ išiel s ňou pred komisiu až do Charkova, aby ju nebrali, že on sa chce s ňou oženiť! Viete čo, bolo nás tam chlapov asi okolo päťdesiat a ale tretina z nich sa potom ženila s tými dievčencami. Aj mňa naviedli a som sa s tým netajil, aj žena o tom vedela... Všetci keď bolo treba tie ženy zachrániť... Aj sme ich zachránili... Viete čo - Nemci boli v tej komisii a povolili to. A keď sme potom z tej dediny ale za 4-5 dní odchádzali, všetci ľudia čo tam boli nás išli do toho Nového Lubotína vyprevádzať. Jak sa s nami lúčili tie mamky a ženy! Dokiaľ transport neodišiel, dotiaľ tam boli. To zato, že sme ich zachránili. Tak to sa mi stalo, že som bol dvakrát ženatý!*“ T. Dobrovodský – Spomienky.

65 K 21 vojakom a poddôstojníkom však treba prirátat aj veliteľa pluku Pichla, ktorý zahynul už v sovietskom zajatí, a možno i ďalších zo skupinky zajatých Slovákov, ktorých osudy po 13. máji neboli podnes plne osvetlené.

66 Hollidt zakončil rozkaz slovami: „*Ďakujem pluku za vernú pomoc v zbrani a pripomínam tu zvlášť jeho prvého veliteľa pplk. Pichla, ktorého vo vzorovom vojenskom nasadení náhliac sa k svojim obklúčeným mužom, postihol neistý osud vojaka. Želám pluku veľa ďalších úspechov na jeho ceste k víťazstvu nad bolševizmom, spoločným nepriateľom spojených národov Európy.*“ VHA Trnava, f. MNO, dôv., inv. č. 240, k. 190, denný rozkaz 17. arm. zboru z 24. 6. 1942.

presným písomným zoznamom vojenských osôb a opismi činov, za ktoré tieto ocenenia dostali, možno tvrdiť, že neboli až také výnimočné. Jedným z držiteľov Železného kríža bol por. duch. Szépeši. V svojom denníku spomína dvoje nemeckých oceňovaní. Prvé sa uskutočnilo v Pesočine 1. júna 1942. Nemecký generál Hollidt tu vyznamenal bližšie neurčeným vyznamenaním niekoľko našich vojakov a Szépešimu osobne zagratuloval k jeho činom pri obrane vo Veselom.⁶⁷ Zdá sa však, že dôležitejším bolo druhé vyznamenávanie, ktoré sa udialo o tri týždne neskôr – 25. júna v Charkove, kde gen. Hollidt už rozdával Železný kríž II. triedy. Prvý z nich dostal – ako vôbec prvý príslušník Delostreleckého pluku 31 – práve Szépeši a okrem neho ďalší traja vojaci. Tým sa však rad slovenských vyznamenaných nekončil.⁶⁸

Ako sme už spomenuli, hlavným, aj keď možno nie jediným iniciátorom vyčlenenia pluku zo zväzku slovenskej armády bol pravdepodobne pplk. Pichl. Prehnaná ambicióznosť až ctibažnosť viedli tohto narýchlo ponemčeného bývalého československého dôstojníka k tomu, že vyvinul veľkú aktivitu s cieľom vytvoriť samostatnú, nemeckého veleniu podliehajúcu formáciu, v ktorej by mohol urobiť rýchlu kariéru. Netreba dodávať, že nemecké miesta takejto iniciatíve nebránili, práve naopak, privítali ju. V tomto smere bol rovnako aktívny aj plk. Dotzauer. V tomto prípade sa teda českí velitelia ukázali byť horlivejšími a iniciatívnejšími bojovníkmi za tzv. novú Európu než mnohí Nemci. Kladné body, ktoré takto obaja získali u nemeckého veliteľstva, ich však na plnej čiare diskvalifikovali v očiach vlastenecky zmýšľajúcich radových vojakov či dôstojníkov, ktorých bola nepochybne väčšina. Tí totiž nemali chuť slúžiť Nemcom a prílišnú horlivosť voči ich želaniam považovali za zradu. A práve termín „zapredaný“, nakoniec prischol pluku medzi jeho príslušníkmi.

Len maloktorý z nižších dôstojníkov pluku schvaľoval odčlenenie svojej jednotky zo slovenskej armády a jej pričlenenie pod *Wehrmacht*, nevraviac už o radových vojakoch.⁶⁹ Pichlov krok teda spôsobil, že delostrelci boli doslova vytiahnutí zo „závetria“ v Žitomire a vyhnaní na šire ukrajinské roviny, niekoľko sto kilometrov na východ od frontu. Nečudo, že tento krok niesli len s najväčšou neľúbosťou a frflaním. Okrem pamätníkov nám to potvrdzuje aj jeden zo zápisov v denníku spomenutého mladého duchovného. Už krátko po svojom príchode k pluku koncom apríla bol totiž svedkom všelijakých rečí o veliteľovi pluku. Tieto reči sa však neviedli len medzi vojakmi, ale aj v dôstojníckom zbere“ „*Všade, kde som chodil k bateriám, oddielom, počul som len kritiku na veliteľa pluku. Jeden mu vytýkal, že nás zapredal, druhý nadával naňho, lebo dal pluku pochodovať v najtuhších mrazoch na pešo zo Žitomíra až sem – a v aute sa viezol pán podplukovník spolu s jeho psom Lordom atď.*“ Nakoniec na margo vzťahu medzi Pichlom a dôstojníckym zborom dodal, že „*nie je taký, jaký by mal byť a na veci sa meníť nič*

67 *Dennik...*, s. 14.

68 Tamže. Szépeši napr. nespomína Krajčara, o ktorom bezpečne vieme, že kríž dostal. Len od 3. batérie dostali Železný kríž II. triedy celkovo štyri osoby – spomenutý Krajčar a tiež vojaci J. Karafa, J. Karabin a J. Uhrecký *in memoriam*. Okrem nich boli za boje pri Charkove ocenení týmto vyznamenaním ešte mjr. Š. Beniač, stot. M. Nemček, npor. J. Koreň, npor. L. Medek, por. J. Hrabovecký, čtk. Š. Krčmárik, slob. J. Hinický, slob. Z. Kolman a stk. M. Medeši.

69 „*My sme sa na front nemuseli dostať, mohli sme byť u Zaisťovacej divízie schovaní, ale Pichl nás vytiahol odtiaľ,*“ žaloval sa jeden z bývalých delostrelcov T. Dobrovodský.

nedá“.⁷⁰ Iný dôstojník pluku zase vyjadril takýto názor: „*Sme zapredaný pluk, o ktorom nevedia kde je, až keď bol zaradený do boja. Pichl, por. Gajdoš a ešte jeden poručík zajatý a niekoľko ranených dôstojníkov o mužstve ani nehovoriac. A to nemuselo byť, keby bol býval iný veliteľ pluku.*“⁷¹ V Pichlovi videli dôstojníci iste len priateľa a prisluhovača Nemcov, od ktorých väčšina z nich cítila veľký odstup. Ten istý dojem mali aj radoví vojaci, ktorí si takisto ako mladý poručík všimli dištanc medzi Pichlom a slovenským zvyškom dôstojníckeho zboru. „*Velitelia nášho pluku, oddielov, batérií sa často menili. (...) Ja ani ostatní vojaci sme nevedeli, odkiaľ prišiel k nám mjr. Pichl. Poznali sme rôzne, neskôr významné osobnosti – Strculu, Feju, Krajcara, Hôrku, Plevu, Pilfouska, Kumu, Malára atď., ale nik z našich vojakov nevedel, kde sa vzal a kto bol alebo z akého príkazu sa stal veliteľom pluku Karel Pichl. Vždy sme ho videli len v spoločnosti nemeckých hodnostárov a aj jeho ‚štáb‘ sa skladal z vojakov označených hákovými krížmi – kežmarských Nemcov. Pichl s našimi veliteľmi jednal veľmi odmerane, povyšenecky, čiže pravý ‚übermensch‘. Podľa poznámok našich veliteľov a aj z bojových úloh, ktoré nášmu pluku boli pridelované, bolo nám jasné, že chráni svojich Nemcov a my sme mali slúžiť ako ‚kanonenfutri‘ – videli sme to aj u Charkova.*“⁷² Táto konštatácia iste rovnako platí aj o druhom Čechovi, Dotzauerovi, ktorý sa prejavil ako rovnaký nohsled a nemecký kolaborant, akých by sme v radoch slovenského dôstojníckeho zboru len ťažko hľadali.⁷³ Napokon, bezprostrednejšiemu styku s Nemcami iste bránila aj veľká rečová bariéra – radoví vojaci len sotva vedeli po nemecky, ani z radov slovenských dôstojníkov pluku nik neovládal nemčinu na úrovni.

* * *

Čo dať na záver? Spletité osudy príslušníkov Delostreleckého pluku 31, ktorý bol zasadený na kľúčové bojové úseky protisovietskeho frontu, robia z tejto jednotky jednu z vôbec najzaujímavejších častí slovenskej armády počas druhej svetovej vojny. Ndobrovoľný odchod na front, postupné spoznávanie sovietskej biedy a zaostalosti, ako aj nacistických hrôz na okupovaných územiach vyvolali hlboký vnútorný rozpor medzi ideálmi vojakov a nanútenou realitou. Tento rozpor ešte viac vyostriilo nanútené zaradenie pod krídla nemeckej armády, čo natrvalo zanechalo tomuto pluku v radoch jeho príslušníkov prívlastok zapredaný. Napriek týmto okolnostiam pluk splnil všetky hlavné úlohy, ktoré od neho nemecké velenie očakávalo. Jeho radoví príslušníci, resp. sloven-

70 *Denník...*, s. 8.

71 Takto písal nadporučík Kundrát v júni 1942 v liste por. Tomlejnovičovi. VHA Trnava, f. MNO, dôv., k. 207, uznesenie voj. prokurátora z 2. 10. 1942.

72 L. Štúr – Spomienky. Osobný archív autora.

73 Porovnávajúc napr. oboch veliteľov, zdá sa, že nakoniec ako menšie zlo vyšiel predsa len Pichl. „*Pichl sa aspoň staral o materiálne zabezpečenie, potreby vojakov, ale Dotzauer ani to nie,*“ tvrdil A. Škvarek. Jeho dojmy plne potvrdzujú aj zápisky J. Szepesiho či zachované hlásenia o Dotzauerovej nečinnosti v tejto otázke. Szepesi si síce raz do denníka poznačil, že Pichl je „*človekom kamarátskeho ducha, dbajúcim o život a potreby vojakov*“ (s. 5), už onedlho však tento názor pozmenil. Iný z ich kolegov, vtedy npor. del. J. Strcula charakterizoval zas autorovi týchto riadkov Pichla ako „*charakterove biedneho človeka*“ a Dotzauera ako „*človeka, ktorý hľadel len na svoje záujmy*“.

ský dôstojnícky zbor, to však nerobili z vnútorného presvedčenia o nutnosti bojovať za Hitlerovu novú Európu, ale zo snahy dokázať, že nie sú vojakmi, ktorí by si zaslúžili podceňovanie a pohrdanie zo strany Nemcov. (Podobne ako v prvej svetovej vojne, keď generácia ich otcov statočne bojovala po boku Maďarov, hoci tých často nenávideli). Možno teda konštatovať, že slovenskí delostrelci ako vojaci obstáli a nemeckým *kriegskolegom*, aj keď nie celkom dobrovoľne, avšak o to presvedčivejšie – ukázali, že nie sú o nič slabšími vojakmi než oni sami. Aj z tohto pohľadu sa nakoniec ukázalo, že história pluku je verným odrazom vtedajšej slovenskej politiky, ktorá bola na všetkých úrovniach charakterizovaná akýmsi vnútorným rozporom, kolísaním, hľadaním menšieho zla, pritom však snahou nestratiť v ťažkej a nadmieru komplikovanej vojnovnej dobe vlastnú tvár.

ROZHLADY

MIHÁLY KÁROLYI A USPORIADANIE ČESKOSLOVENSKO-MAĎARSKÝCH VZŤAHOV V ROKOCH 1945 – 1948*

ISTVÁN JANEK

JANEK, I.: Mihaly Károlyi and the Settlement of Czechoslovak-Hungarian Relations in the Period 1945-1948. *Historický časopis*, 54, 3, 2006, pp. 521–536, Bratislava.

The study deals with those activities of Mihály Károlyi for the sake of Hungarians living in Czechoslovakia between 1945 and 1948. From Hungary's neighbours the worst relationship was that with Czechoslovakia in 1945 that stems from the minority policy of the Czechoslovak government: persecution of Highland Hungarians. According to the government program announced by President Beneš on 5th April 1945 in Košice Hungarians were not allowed to be members of political or mass organizations and could not work as civil servants. He could not forgive the Czechoslovak leaders that after the Second World War they did not support the peaceful settlement of the East-European situation and the process leading to democratization, but on the contrary, they used such methods against the Hungarian minority that were unknown in Europe before fascism. He was rightfully offended when he was not appointed to be a member of the delegation to the Peace Conference in Paris and that later he could participate on it as an advisor and not as the leader of the delegation. Károlyi tried to influence the fate of Hungarians in Czechoslovakia during the peace treaty negotiations in Paris sending personal letters to President E. Beneš and minister of foreign affairs Jan Masaryk even in February 1948 but his effort to improve the situation of the Hungarian minority failed. Károlyi realized that instead of a bad automatic response full of prejudice, Hungary needed economic and political cooperation which is shown by the fact that he always spoke against the deportation of Germans living in Czechoslovakia, and in all of his writings and acts he tried to prevent these acts.

History. Mihaly Károlyi and the Settlement of Czechoslovak-Hungarian Relations in the Period 1945-1948.

Mihály Károlyi¹ je považovaný za jednu z najdiskutabilnejších postáv maďarskej historiografie. Počas svojej kariéry bol považovaný za spasiteľa a neskôr za zradcu národa. Mnohí ho obviňujú za to, že nezabránil rozpadu Uhorska a tým, že odovzdal vládu bolševikom,

1 Gróf Mihály Károlyi (1875 – 1955), veľkostatkár, občiansky demokratický politik. Aktívny účastník jeseňnej revolúcie, ktorej víťazstvo 31. októbra 1918 viedlo k zániku Rakúsko-Uhorska. Ako ministerský predseda vytvoril občiansku demokratickú vládu. V decembri 1919 sa stal prvým maďarským prezidentom. Na svojich majetkoch rozdával pôdu svojim zamestnancom. Po vzniku Maďarskej republiky rád v marci 1919 odišiel do emigrácie. Za jeho protihorthyovské postoje mu zhabali majetky. Po roku 1920 žil v československej, juhoslovanskej, rakúskej, talianskej a vo francúzskej emigrácii, napokon sa usadil vo Veľkej Británii. Počas druhej svetovej vojny sa zúčastnil na antifašistickom hnutí. Roku 1946 sa vrátil do Maďarska. Od roku 1947 bol maďarským veľvyslancom v Paríži. Roku 1949 sa postavil proti represívnej politike Mátyása Rákosiho a opäť emigroval. Až do smrti žil v Paríži.

pričinil sa o „trianonskú tragédiu“. Dvakrát musel emigrovať a dvakrát bol rehabilitovaný. Prvýkrát sa vrátil do Maďarska v máji 1946 po dvadsiatich siedmich rokoch emigrácie. Jeho druhý návrat domov sa uskutočnil až po jeho smrti roku 1962. Vo svojej štúdii by som chcel predstaviť tú časť aktivít M. Károlyiho, ktoré vykonával v mene československých Maďarov v rokoch 1945 – 1948.

Maďarsko sa v zmysle *Dohody o prímerí*, podpísanej v Moskve 20. januára 1945, dostalo pod medzinárodnú kontrolu a okupáciu, ktorá trvala do 15. septembra 1947, keď vstúpila do platnosti mierová zmluva podpísaná 10. februára 1947. Článok 19 prímeria prenechal kontrolu na Spojeneckú kontrolnú komisiu (SKK), ktorá bola riadená Rusmi. Do obdobia, kým mierová dohoda vstúpila do platnosti, SKK dávala pokyny maďarskej vláde a tá ich musela dodržiavať, napr. bez povolenia nemohla ustanoviť zahraničné zastupiteľstvá ani prijímať zahraničné misie.

Najhorší vzťah zo susedných krajín malo Maďarsko v roku 1945 práve s Československom. Ten vyplýval predovšetkým z postojov československej vlády k Maďarom na Slovensku. Československá exilová vláda, vytvorená Edvardom Benešom v Londýne počas druhej svetovej vojny, prehodnotila svoju politiku voči menšinám. Skoršiu asimilačnú politiku, ktorá nepriniesla uspokojivé výsledky, nahradila snahou o zbavenie sa neslovanských menšín (Nemcov a Maďarov). Predstavitelia vedenia československého odboja rokovali s delegáciou Slovenskej národnej rady (SNR) v marci 1945 v Moskve.² Edvard Beneš a Klement Gottwald vytvorili vládny program, ktorý bol vyhlásený Benešom 5. apríla 1945 v Košiciach. Dňa 7. apríla bolo zverejnené nariadenie poverenika vnútra SNR, na základe ktorého na územiach obývaných Maďarmi bolo zakázané vytvárať národné výbory. Podľa v tom čase vydaných zákonov a nariadení nesmeli byť Maďari členmi žiadnej politickej strany ani masovej organizácie. Zároveň boli prepustení z práce aj štátni zamestnanci maďarskej národnosti. Továrne a podniky, ktoré boli v rukách Maďarov, sa dostali pod štátnu správu. Podobne boli vyvlastnené byty v mestách a časť z nich bývalých majiteľov bola internovaná. Na viacerých miestach Slovenska vznikli internačné tábory. V dôsledku týchto opatrení viac ako 38 458 prislušníkov maďarskej menšiny opustilo Československo.³ Vinou rôznych retorzných opatrení prišli obyvatelia hlásiaci sa k maďarskej národnosti aj o zdravotnú starostlivosť a dôchodok. Na základe dekrétu č. 88/1945 (1. októbra 1945) mohli byť obyvatelia maďarskej národnosti odvedení na nútené práce do Čiech, kde po odchode sudetských Nemcov vznikol obrovský nedostatok pracovnej sily. Potrestaním Nemcov a Maďarov, resp. zradcov a nepriateľov českého a slovenského národa, sa zaoberalo celkove trinásť prezidentských dekrétov. Dekrét č. 5/1945 (19. mája 1945) podriadil majetok Nemcov a Maďarov štátnemu dozoru. Dekrét č. 12/1945 (21. júna 1945) hovoril o potrestaní nacistických previnilcov, zradcov a ich pomocníkov. Spomedzi tých opatrení, ktoré mali za cieľ naplnenie Košického

-
- 2 O moskovských rokovaniach pozri FIERLINGER, Z.: *Ve službách ČSR. Díl 2*. Praha 1948. s. 587 – 603.
 - 3 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Ministerstva vnútra, kartón (k.) 2, č. T-1023/7-26/. VADKERTI, K.: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*. Kalligram, Bratislava 2001, s. 213. O danej otázke pozri ŠUTAJ, Š.: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava 1993, s. 63 – 67. BOBÁK, J.: *Maďarská otázka v Československu 1944 – 1948*. Matica slovenská, Martin 1996, s. 123 – 147.

vládneho programu, bol jeden z najvýznamnejších dekrét č. 33 z 2. augusta 1945, na základe ktorého bola väčšina Maďarov v ČSR zbavená štátneho občianstva. Tento dekrét okrem iného potvrdzoval už skôr prijaté diskriminujúce opatrenia, v dôsledku ktorých sa Maďari v Československu dostali do úplnej hospodárskej, spoločenskej, politickej a kultúrnej izolácie. Pritom na postupimskej konferencii vysídlenie Maďarov zástupcovia veľmoci neschválili.⁴ Napriek tomu sa v ČSR objavili ďalšie diskriminačné opatrenia. Maďarská vláda sa v jednohlasnej zhode koaličných strán viackrát pokúšala internovať u Spojencov vo veci ochrany práv Maďarov v ČSR, ale neúspešne. Nenašla u nich pochopenie a dostala len vyhybavú či odmietavú odpoveď.⁵

Mihály Károlyi sledoval v roku 1945 formovanie československo-maďarských vzťahov z londýnskej emigrácie. Ešte nevedel, čo mu prinesie osud, a nevidel svoje budúce miesto v novo sa vytvárajúcom Maďarsku. V liste napísanom E. Benešovi 28. februára 1945 píše: „*Ja ešte neviem, či sa vrátim. To závisí v prvom rade od maďarského ľudu a v druhom rade od Spojencov. V každom prípade Vás však môžem ubezpečiť, že do konca svojho života budem bojovať (či už doma, alebo zo zahraničia) za hlboké a dlhotrvajúce spojenectvo medzi Československom, Titovou Juhosláviou a Maďarskom. Československo považujem aj za most medzi Maďarskom a ZSSR.*“⁶ V tom istom liste vyjadril pochopenie pre Benešov názor, podľa ktorého československá vláda môže len vtedy dôverovať Maďarsku, ak sa ono vzdá svätoštefánskej idey. Jedine takýto prístup môže mať za výsledok úprimné zblíženie.

V prvých mesiacoch po dvadsaťsedemročnej emigrácii sa Károlyi pozeral na udalosti vo východnej Európe viac zvonku, keďže po uplynutí toľkých rokov nemal potrebné informácie o vnútropolitickej situácii v Maďarsku. Podľa listu, ktorý napísal 14. júna 1945 predsedovi československej vlády Zdenkovi Fierlingerovi, budú československo-maďarské vzťahy plodné len vtedy, ak sa pominú všetky rozpory. „*Nesvornosť medzi Československom a Maďarskom by v budúcnosti oslabilo sovietsky blok, ako aj jadro harmonických vzťahov našich krajín so ZSSR. Samozrejme, z týchto sporov medzi susednými krajinami by profitovala len reakcia.*“⁷

V liste svojmu bývalému spolubojovníkovi Abróovi Czakóovi⁸ z 11. júla 1945 Károlyi vyzdvihol ako prvoradá cieľ maďarskej zahraničnej politiky to, aby boli garantované menšinové práva Maďarov žijúcich mimo hraníc materskej krajiny. Na pozitívny vzťah

4 Tamže.

5 Politikatörténeti Intézet Levéltára (ďalej PIL) 274. f. 10/24. jednotka pre evidenciu (j. e.) 120/ res. Be. 1945. 20. november. List Jánosa Gyöngyösa pre splnomocnencov: Puškin (ZSSR), Schoenfeld (USA), Gascoigne (Veľká Británia). K otázke pozri ešte Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-J-1-j, k. 30. Žiadosť maďarského ministra zahraničných vecí pre Spojeneckú kontrolnú komisiu, č. 120/ res. Be. 17. november 1945. Nóta k americkej, britskej a sovietskej vláde vo veci postavenia Maďarov v Československu.

6 *Károlyi Mihály válogatott írásai 1920 – 1946*. Ed. S. Kiss (ďalej Károlyi Mihály válogatott írásai). Budapest 1964, s. 177 – 178.

7 PIL, f. 704, j. e. 129.

8 Abró Czakó (1887 – 1974), katolícky, neskôr kalvínsky duchovný. Bol prívržencom Károlyiho, 1921 – 1923 redaktorom *Független szemle*, po ktorej zakázaní emigroval. Od roku 1928 žil v Toronte a pôsobil ako kalvínsky duchovný a redaktor *Tárogató*. V rokoch 1940 – 1945 bol podpredsedom Maďarského demokratického zväzu v Kanade.

Károlyiho smerom k spolupráci s ČSR odkazuje aj list, ktorý napísal štátnemu tajomníkovi ministerstva zahraničných vecí H. Ripkovi.⁹ V ňom sa vyjadril, že po rokovaníach¹⁰ s predstaviteľmi Československa (Edvardom Benešom, Vladimírom Clementisom a Janom Masarykom) v Londýne prišiel k záveru, že k vzájomnému porozumeniu medzi oboma krajinami môže dôjsť až vtedy, keď v Maďarsku nastanú radikálne zmeny. Keďže Horthyho režim padol, v maďarskej spoločnosti podľa neho dozrel čas na zmenu politického myslenia. Zároveň však kroky československej vlády voči Maďarom považoval za nebezpečné pre formovanie budúcich vzťahov oboch národov. „*Musím pochopiť averziu Vášho ľudu voči Maďarom, ako aj ťažkosti, ktorým čelíte, keď chcete zmierniť šovinistické výpady ľudu, ktorý bol štvaný maďarskými vládami a prenasledovaný a ponížovaný maďarskými fašistami. Som však toho názoru, že je všeobecným záujmom oboch krajín, aby sa výmena obyvateľstva, keď už k nej musí prísť, zrealizovala aspoň spravodlivo a podľa možnosti bez atrocít.*“¹¹ Károlyi bol presvedčený, že ak sa vysídlenie nepodarí zastaviť, sociálne pomery v Maďarsku sa zhoršia. Podľa jeho názoru nedostatok pôdy v Maďarsku neumožňuje prideliť dost' pôdy Maďarom zo Slovenska, keďže počet vysídlených je väčší ako množstvo pôdy, ktorú by mohli rozdávať. Na tom nemôže nič zmeniť ani územie získané vysťahovaním Nemcov. Podľa neho by sa situácia len zhoršila, ak by sa vysídlení pridali k 600-tisíc pracujúcim v poľnohospodárstve. Podľa Károlyiho informácií Maďarov vysídľovali z Československa s päťkilogramovými balíkmi, v dôsledku čoho títo ľudia budú posilňovať tábory maďarských nacionalistov a stanú sa zarytými nepriateľmi Československa. Následne však v druhej časti listu Károlyi naznačil vieru v prehnanosť spomenutých informácií. V prípade však, že by boli pravdivé, nemal záujem o návrat do Maďarska, „*lebo potom mi už zbúrali celý základ mojej koncepcie...*“¹²

Podľa rozhovoru, ktorý Károlyi poskytol pre časopis *Harc*, musí Maďarsko urobiť všetko preto, aby ZSSR a susedia Maďarska zabudli na hriechy, ktoré na nich boli spáchané, inak Maďarsko nemá budúcnosť a nikdy nedôjde ani k trvalému mieru v danom regióne. „*To neznamená, že Sovietsky zväz či naše susedné krajiny budú mať právo zasahovať do našich vnútorných záležitostí. Avšak ani zachovanie našej svojbytnosti, ani pestovanie našej kultúry nemôže viesť k izolácii ani k oživeniu starých svätoštetfanských a im podobných ideí.*“ V druhej časti rozhovoru Károlyi komentoval slovné útoky maďarských nacionalistov nasledovne: „*Falošní nacionalisti vyhlasujú, že kto je priateľom susedných národov, nie je dobrým Maďarom...*“¹³ Maďarskí nacionalisti o ňom rozši-

-
- 9 Hubert Ripka: (1895 – 1958), politik, v rokoch 1941 – 1945 bol štátnym tajomníkom Ministerstva zahraničných vecí československej vlády v Londýne, 1945 – 1948 členom predsedníctva Československej národnosocialistickej strany a ministrom zahraničného obchodu. Vo februári 1948 emigroval z Československa. Na liste nebol dátum, takže ho môžeme datovať pravdepodobne len na základe jeho obsahu, a to na 21. júl 1945.
- 10 K rokovaniam medzi československou exilovou vládou v Londýne a Károlyim pozri ČIERNA-LANTA-YOVÁ, D.: *Maďarský problém a zahraničnopolitické koncepcie československej exilovej vlády v Londýne*. In: *Historické štúdie*, 34, 1993, s. 126 – 134.
- 11 List M. Károlyiho H. Ripkovi z 21. júla 1945. PIL, f. 704, j. e. 129.
- 12 Károlyi má pod koncepciou na mysli uskutočnenie svojej predstavy o hospodárskej konfederácii. Veta zostala nedokončená aj v origináli. PIL, f. 704.
- 13 Károlyi Mihály válogatott írásai, s. 192. Károlyi sa vrátil z anglickej emigrácie do Budapešti až 9. mája 1946.

rovali aj to, že jeho návrat sa uskutoční za sprostredkovania Beneša, čo bol výmysel. Károlyi im na odvetu vyčítal, že ho chcú len zdiskreditovať a vyvolať dojem, že do poslaneckej snemovne nebol zvolený maďarským ľudom, ale nedemokraticky, čo však nebola pravda.

Károlyi mal záujem o diplomatickú službu. Konkrétne v liste, ktorý napísal v júli 1945 Mátyásovi Rákosimu,¹⁴ vyjadril záujem o miesto diplomatického zástupcu Maďarska v Londýne. Ako diplomat chcel pomôcť svojej vlasti dostať krajinu z izolácie, usporiadať hospodárske a kultúrne vzťahy so zahraničím, uzavrieť mier a získať naspäť suverenitu.

V liste, ktorý Károlyi napísal Györgyovi Bölönimu¹⁵ 21. septembra 1945, sa o československo-maďarskom vzťahu vyjadril takto: isté výsledky by mohol dosiahnuť, keďže už dlho pozná Beneša a ostatných československých politikov, lenže na to nevyhnutne potrebuje oficiálne poverenie od maďarskej vlády. „*Prirodzene, predtým než by som sa do toho pustil, najprv sa musím vrátiť domov, ale ani Ty, ani ja nesmieme zabudnúť, že sme 27 rokov v exile a že život v Maďarsku takmer nepoznáme. 27 rokov je dlhý čas a to, čo sme nestihli, nemožno dobehnúť za jeden-dva týždne. Obaja však poznáme veľké siločiary zahraničnej politiky a v zahraničí sme zatiaľ užitočnejší než doma. Postupne sa oboznámime s domácim prostredím.*”¹⁶ Károlyi mal pocit, že predstavitelia maďarskej vlády naňho žiarlia, keďže ho nominovali za vyslanca, ale bez reálnej politickej moci. Cítil sa ako „hlavný požiarnik”, ktorý musí zázračne hasiť všetko, čo maďarská vláda na rokovaniach pokazila. Preto vyslovil protinávrh: nech mu pridelia úrad, ktorý by riadil on a ktorého úlohou by bolo v rámci ministerstva zahraničných vecí (MZV) vytvoriť hospodársku a politickú spoluprácu so susedmi Maďarska.

Károlyiho optimizmus voči Benešovi bol neodôvodnený. Benešove názory vo vzťahu k Maďarom na Slovensku odrážajú vyjadrenia uverejnené v týždenníku *Bojovník* z 9. októbra 1945. Beneš sa tam vyjadril, že z ČSR chce vybudovať jednotný národný štát, v ktorom by neboli menšiny ani žiadne záväzky k nim. „*Ak ani dvadsať rokov našej lojálnej politiky voči nim nevedlo k tomu, že by si vybudovali pozitívny postoj k nášmu štátu, a navyše využili prvú príležitosť na medzinárodnej scéne, aby rozbili republiku, potom môžeme konať len podľa práva vysídlenia.*” Beneš v tomto istom článku otvorene napísal: „*Svet musí vidieť, že výmena obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom je nevyhnutná a je prirodzeným dôsledkom politického, hospodárskeho a sociálneho vý-*

14 Mátyás Rákosi (1892 – 1971), roku 1915 padol do ruského zajatia a domov sa vrátil v roku 1918. Ako blízky spolupracovník Bélu Kuna bol ľudovým komisárom Maďarskej republiky rád. Po jej páde emigroval do Rakúska, odkiaľ odišiel do Moskvy a pracoval v Kominterne, ktorej bol tajomníkom do roku 1921. V roku 1925 sa vrátil do Budapešti, kde bol zatknutý za ilegálnu činnosť. Po prepustení z väzenia roku 1940 sa vrátil do Moskvy, kde pracoval ďalej. Po návrate do Maďarska roku 1945 sa stal prvým tajomníkom Maďarskej komunistckej strany, neskôr Maďarskej strany pracujúcich. V rokoch 1945 – 1952 bol námestníkom ministerského predsedu a 1952 – 1953 ministerským predsedom. Roku 1956 bol odvolaný z funkcií a do konca života žil v ZSSR.

15 György Bölöni (1882 – 1959), spisovateľ a novinár, bol dôverným spolupracovníkom Károlyiho v emigrácii. Roku 1945 sa vrátil domov a pracoval na tom, aby Károlyiho zvolili za prezidenta, ale neskôr sa ich spolupráca oslabilá. Stal sa členom Ústredného výboru Komunistickej strany a od roku 1957 hlavným redaktorom *Élet és Irodalom*.

16 Károlyi Mihály válogatott írásai, s. 203.

voja.¹⁷ Podľa neho je vždy lepšie, ak menšiny opustia Československo, hoci aj za cenu krívd, než keď zostanú, čo by viedlo k občianskej vojne a masakrom.¹⁸

Ťažká situácia Maďarov na Slovensku prekvapila aj Károlyiho dávnejších spolubojovníkov Oszkára Jászihó a Rusztéma Vámbériho, žijúcich v emigrácii v USA.¹⁹ Obaja v telegrame žiadali Károlyiho, aby rokoval s Masarykom a Fierlingerom a pokúsil sa u nich dosiahnuť zmenu doterajšej politiky ČSR. V prípade, ak by jeho misia zlyhala, nevylúčili fakt, že novovzniknuté demokratické Maďarsko sa stane nepriateľom Československa. Z listu vysvitá aj to, že maďarskí emigranti v USA žiadali Benešovu pomoc už dávnejšie, ale doposiaľ bez úspechu.

V liste²⁰ Vilmosovi Böhmovi z 13. septembra 1945 Károlyi informuje, že v auguste napísal list Fierlingerovi, Masarykovi a Ripkovi, ale oni mu neodpovedali, ba počas pobytu v Anglicku sa dokonca vyhli stretnutiu s ním. Károlyi varoval predstaviteľov ČSR, že si berú na seba priveľkú zodpovednosť jednostranným konaním vo veci vysídlenia Maďarov. Dúfal, že po návrate získa väčší prehľad o situácii a rozšíri sa mu aj priestor na konanie. Zároveň maďarskej tlači vytkol nezmyselné výpady proti československej vláde, keďže tie iba zhoršujú situáciu a vytvárajú nepriaznivé prostredie pre bilaterálne rokovania.²¹

Počas emigrácie vo Veľkej Británii sa Károlyi pokúsil využiť aj svoje tamjšie dobré kontakty. Avšak jeho britskí priatelia ho sklamali. A. J. P. Taylor²² mu prostredníctvom manželky poslal 13. novembra 1945 nasledovný odkaz: „*Vo veci Čechov nemôžem urobiť nič už len preto, lebo vždy som odporúčal, aby z územia Československa bol vysídlený každý Maďar a Nemeč.*“²³ Podľa neho musí Maďarsko toto rozhodnutie prijať, keďže prehralo vojnu. Jeho postavenie iba zhoršuje fakt, že až do prehry Nemecka Maďari neurobili nič, čím by pomohli Spojencom. Taylor sa ponúkol, že pri príležitosti cesty do ČSR na Vianoce 1945 je ochotný doručiť Károlyiho list, alebo program tamojším politickým kruhom. Zároveň však Károlyiho upozornil, aby sa postavil na vlastné nohy a nedúfal v pomoc britských politických kruhov. Po oboznámení sa s týmto stanoviskom sa Károlyi rozhodol konať samostatne a opätovne začal korešpondovať s československým vedením.

Svoje názory na medzinárodnú politiku vo vzťahu k Československu objasnil Károlyi 3. decembra 1945 v rozhovore pre denník *Népszava*. Podľa neho si Československo

17 MOL. XIX-J-1-a-IV-64-1945-47, k. 42.

18 BENEŠ, E.: *Paměti*. Orbis, Praha 1947, s. 329 – 330.

19 Beneš sa stretol s maďarskou emigráciou žijúcou v USA roku 1943. O stretnutí s nimi pozri *Dokumenty z historie československé politiky 1939 – 1943. Zv. 1* (Eds.: L. Otáhalová – M. Červínková). Praha 1966, s. 332.

20 PIL, f. 704, j. e. 129.

21 Členovia československej exilovej vlády v Londýne nemali po vojne záujem o stretnutie s Károlyim. Jedinou výnimkou bol Beneš, ktorý ho viac rás pozval k sebe. Príčinou ignorancie bol odlišný vývoj na Slovensku, než aký predtým sľúbili M. Károlyimu. Pozri list Edre Havasiho napísaný Mihályovi Károlyimu 23. júla 1945. PIL, f. 704.

22 A. J. P. Taylor (1906 – 1990), anglický historik a akademik. Prednášal na viacerých anglických univerzitách a bol známou televíznou osobnosťou.

23 PIL, 704. f. 129 j. e.

na rozdiel od iných štátov (mieniac tým Juhosláviu a Rumunsko) ešte neuvedomilo, že by vo vlastnom záujme malo podporovať novovzniknuté Maďarsko. Základným bodom spolupráce však musí byť dodržiavanie a podpora práva menšín. „*Je nepochybné, že Československo malo zlé skúsenosti so svojimi národnosťami a my Maďari nesmieme zabudnúť na to, čo vykonal Horthyho režim proti Masarykovmu Československu, ale som presvedčený, že spoločnými silami môžeme vyriešiť aj páľčivý problém maďarskej menšiny v Československu.*“²⁴ Károlyiho predbežným cieľom bolo dosiahnuť konsenzus v hospodárskych otázkach. Práve spolupráca na ekonomickom poli podľa neho skôr či neskôr bude mať za výsledok aj politické zblíženie.

Sovietsky zväz spočiatku podporoval protimaďarskú politiku československej vlády, ale po konferencii v Postupime začal súriť bilaterálne rokovania medzi ČSR a Maďarskom.²⁵ Na postupimskej konferencii veľmoci neschválili vysídlenie Maďarov. Z iniciatívy ČSR a za podpory vlád ZSSR a USA sa v decembri 1945 začali bilaterálne rokovania. Károlyi odporučil maďarskej vláde, aby nebola netrpezlivá a zblížila sa s československou vládou v hospodárskych otázkach.²⁶ Na pozvanie vlády ČSR pricestoval do Prahy maďarský minister zahraničia János Gyöngyösi. Na rokovaniach trvajúcich od 3. do 6. decembra²⁷ zastupoval ČSR štátny tajomník zahraničia Vladimír Clementis. Ten v mene svojej vlády načrtnol stanovisko, podľa ktorého československé vedenie neposudzovalo maďarskú menšinu na základe rovnakých kritérií ako nemeckú, ale predsa trvalo na konečnom vyriešení otázky postavenia Maďarov v ČSR. Vyhlásil tiež, že toto riešenie sa nemôže zrealizovať zmenou hraníc. Podľa Károlyiho maďarská strana dúfala v obnovenie starej masarykovskej tolerantnej politiky voči menšinám, ktorá by spolu so zánikom Horthyho režimu a demokratizáciou Maďarska vytvorila priaznivé podmienky na vyriešenie spoločných problémov zdedených z minulosti.

V Prahe po začatí rozhovorov reprezentantov oboch krajín vysvitlo, že stanoviská k vyriešeniu národnostnej otázky sú diametrálne odlišné. Maďarská delegácia bola ochotná diskutovať o výmene obyvateľstva za rekompenzáciu územnými ziskami, ale jednostranné vysídlenie odmietla. Jej cieľom bolo zabezpečiť občianske a národnostné práva pre maďarských občanov, ktorí aj po výmene obyvateľstva zostanú v ČSR. K dohode však na pražských rokovaníach neprišlo. Postoje diskutujúcich strán boli odlišné. Vladimír Clementis zvolil taktiku útoku a vystupoval v úlohe víťaza voči porazenému. V hustej atmosfére sa napokon rokovania prerušili, lebo obe strany chceli získať viac, než bolo reálne. Medzičasom akcie proti Maďarom v ČSR priostrihli, na čo maďarská vláda reagoval vo viacerých protestných listoch. Dovoľávali sa menšinových práv, ktoré boli zaručené Saintgermainskou zmluvou o ochrane menšín, uzavretou 10. septembra 1919. Podľa názoru maďarskej strany Československo odoprelo obyvateľom maďarskej národnosti uplatňovanie ich práv a navyše tieto opatrenia boli v protiklade so všeobecné

24 Károlyi Mihály válogatott írásai, s. 212 – 213.

25 K vývoju československo-maďarského vzťahu medzi rokmi 1945 a 1947 pozri ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby československo-maďarského vzťahu 1938 – 1949*. Bratislava 1992, s. 75 – 90.

26 Tamže, s. 127.

27 Text zápisnice pozri LÁZÁR, G.: *Csehszlovák-magyar tárgyalások a lakosságcsereéről 1945 decemberében*. In: *Múltunk* 1998/2 számában, s. 120 – 164.

uznávanými zásadami medzinárodného práva a v rozpore so základnými ľudskými právami. „*V ČSR sú Maďarom odopierané najzákladnejšie ľudské práva, ktoré pramenia z prirodzeného práva, a takpovediac sú zbavovaní aj nevyhnutných prostriedkov na zabezpečenie holej existencie.*“²⁸

Beneš a jeho okolie si čoskoro uvedomili, že spojenecké veľmoci nepresvedčia o potrebe vystaňovať maďarské obyvateľstvo výlučným odvolávaním sa na svoju budúcu bezpečnosť. Všetkých Maďarov označili za šovinistov, iredentistov, čo neskôr počas parížskych mierových rokovaní aj využili.²⁹

Súčasne s udalosťami v Československu sa Károlyi na začiatku roka 1946 dozvedel, že bol nominovaný na post prezidenta. Už od konca roka 1945 oficiálne súrili jeho návrat Mátyás Rákosi, Árpád Szakasits, komunistická strana i sociálni demokrati. Rákosi napísal 28. decembra 1945 Károlyimu chladný, ba až nezdvorilý list, v ktorom mu vyčítal, že naposledy dostal od neho list po ministerskom predsedovi ČSR Z. Fierlingerovi, čo mu bolo mimoriadne nepríjemné. Podľa neho tento prípad vyvolával dojem, akoby oni dvaja boli pohádaní. Zároveň ho požiadal o vysvetlenie, prečo sa ešte nevrátil do Maďarska. „*Veľmi si nám chýbal. Pre mnohých je jednoducho nepochopiteľné, že si sa ešte nevrátil, a tí čo ťa neradi vidia doma, sa pýtajú na dôvod tvojej neprítomnosti.*“³⁰ Rákosi neodmietal vymenovanie Károlyiho za vyslanca v Londýne, ale považoval za potrebné, aby sa najprv vrátil domov a oboznámil sa so situáciou. „*Veľa sa toho zmenilo ešte aj počas roka 1945 a bez týchto poznatkov by bolo naozaj problematické primerane reprezentovať našu krajinu.*“³¹

V súvislosti so svojím návratom Károlyi uviedol: „*Rozhodol som sa, že iba vtedy opustím Anglicko, ak ma jednohlasne pozve maďarská vláda spolu so všetkými stranami Nezávislého frontu. Za dvadsaťpäť rokov vyrástla nová generácia a na ňu už mohla mať vplyv oficiálna horthyovská propaganda namierená proti mojej osobe. Mal som pocit, že by nebolo správne, ak by som prekročil domov len preto, že som ustúpil volaniu menšiny, a najmä nie v čase, keď je národné cistenie vystavené všakovakým urážkam. Zaumienil som si, že domov sa vrátim iba vtedy, ak slobodne zvolený maďarský parlament urobí neplatným rozsudok z roku 1923, ktorý ma obvinil z vlastizrady.*“³² Károlyiho spolubojovníci v emigrácii Bőlöni a Bőhm, ktorí sa do Maďarska vrátili už skôr, sa snažili dosiahnuť v parlamente, aby ho zvolili za prezidenta. Tým by sa dosiahla aj jeho primeraná rehabilitácia. Čelní predstavitelia Veľkej Británie, Francúzska, Československa, Juhoslávie a Poľska by ho tiež boli radi videli na poste prezidenta. Keď maďarské Národné zhromaždenie 14. februára 1946 zrušilo hanlivý Lex Károlyi, boli odstránené aj posledné prekážky na jeho návrat domov.

Rastúce sklamanie z pražského vedenia Károlyi vyjadril aj vo svojej reči, ktorú predniesol v maďarskom parlamente na jar 1946. Vyhlásil: „*S poľutovaním však zisťujeme,*

28 PIL, f. 274, j. e. 10/24. 120/ res. Be. 20. november 1945 List Gyöngyösiho pre splnomocencov: Puškin (ZSSR), Schoenfeld (USA), Gascoigne (Veľká Británia).

29 BENEŠ, E.: *Šest let exilu*. Praha 1947, s. 232.

30 Károlyi Mihály válogatott írásai, s. 409.

31 Károlyi Mihály válogatott írásai, s. 409.

32 KÁROLYI, M.: *Hit, illúziók nélkül*. Magvető kiadó, Budapest 1977, s. 395.

že táto krajina (Československo) nepochopila ideu spolupráce medzi dunajskými štátmi. Neuvedomuje si, že takáto spolupráca je v záujme nielen Maďarska, ale aj v jeho vlastnom.“³³ Medzičasom ani snahy maďarskej vlády, resp. koaličných strán u vlády ČSR nevedli k vyriešeniu československo-maďarského problému.

Na druhom pražskom rokovaní, ktoré sa uskutočnilo 10. februára 1946, došlo k dohode medzi predstaviteľmi oboch vlád. Napokon bola 27. februára 1946 podpísaná aj dohoda o výmene obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom. Avšak ani tento fakt nepriniesol konečnú zrodu vo vzťahu dvoch strán, keďže podstatou dohody bola požiadavka reciprocitu, t. j. koľko Slovákov sa v Maďarsku prihlási k vysídleniu, toľko Maďarov môžu československé úrady vysídliť do Maďarska. Okrem toho mohla československá vláda vysídliť ešte osoby uznané za vojnových zločincov, ktorých počet však nesmel presiahnuť číslo 1 000. Československo poslalo do Maďarska komisiu, ktorej cieľom bola príprava a realizácia vysídlenia Slovákov. Predstavitelia tejto komisie vykonávali propagandu v prospech presídlenia medzi Slovákami po slovensky, a to prostredníctvom rádia, ako aj písomne a osobne.

V druhej polovici roka 1946 sa situácia medzi oboma krajinami priostrila, keďže aj maďarská verejnosť sa dozvedela, že Československo sa nezávisle od dohody chystá vysídliť z krajiny ďalších 200-tisíc Maďarov, na čo požadovalo podporu na mierovej konferencii. Československá vláda po postupimskej dohode modifikovala svoju menšinovú politiku, ale nevzdala sa myšlienky vysídlenia 400-tisíc „etnických Maďarov“. To bol aj hlavný cieľ československej delegácie na konferencii v Paríži, ktorá sa začala v októbri 1946. Nepodarilo sa im to však dosiahnuť. Podľa požiadaviek československej vlády by na základe dohody o výmene obyvateľstva odišlo okolo 100-tisíc Maďarov a takto by sa vrátilo do Maďarska celkove 300-tisíc Maďarov. Zvyšných 200-tisíc by sa muselo reslovakizovať, v dôsledku čoho by sa im vrátilo československé občianstvo. V súvislosti s tým sa na základe nariadenia poverenika ministerstva vnútra začala reslovakizácia obyvateľov maďarskej národnosti. V rámci nej boli Maďari postavení pred voľbu: ak sa prihlásia za Slovákov, bude im vrátené občianstvo, ale ak nie, musia opustiť Československo. Následkom tejto kampane sa viac ako 400-tisíc Maďarov prihlásilo k slovenskej národnosti.³⁴ Autori plánu reslovakizácie očakávali od nej trojaký prínos. Jednak v dôsledku zákona bude možné štatisticky znížiť počet Maďarov, na základe čoho aj veľmoci ľahšie odsúhlasia vysídlenie tých Maďarov, ktorí ostali v krajine. Zároveň po vysídlení Nemcov bude možné zachrániť maďarskú pracovnú silu pre štát.³⁵

33 Archív Ministerstva zahraničných vecí Praha (AMZV Praha), generálny sekretariát, k. 168, spis. 345/B-47.

34 Československá komisia pre presídlenie v Budapešti viedla od 4. marca do 25. júla 1946 obrovskú kampaň medzi Slovákami žijúcimi v Maďarsku. Vychádzala pritom z faktu, že v Maďarsku žije okolo 450 – 500-tisíc Slovákov. Počas náborov rozdali 790-tisíc kusov novín, 490-tisíc brožúr, 54-tisíc letákov, mnoho tisíc slovenských kníh, usporiadali 60 koncertov, 277 ľudových zhromaždení v 133 obciach a 266 prednášok v budapeštianskom rádiu. ZVARA, J.: *A nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava 1965, s. 32.

35 K reslovakizácii pozri záznamy maďarského poverenika v Prahe Rostyho-Forgácha pre ministra zahraničných vecí Maďarska J. Gyöngyösiho. 3. júl 1946, MOL XIX-J-1-a-IV-62, k. 42. K téme pozri ŠUTAJ, Š.: *Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne*. Košice 1991.

K vyriešeniu beznádejnej situácie Maďarov v ČSR neprispeli ani stanoviská a rozhodnutia porady Rady ministrov zahraničných vecí v Paríži (25. apríl – 12. júl 1946). Rada ministrov zahraničných vecí bola ustanovená postupimskou konferenciou, aby pokračovala v prípravných prácach potrebných na uskutočnenie mieru. Jej úlohou bolo „*sformulovať mierové zmluvy s Talianskom, Rumunskom, Bulharskom, Maďarskom a Fínskom, ktoré sa mali dostať pred OSN, ako aj vypracovať návrhy na riešenie územných sporov, ktoré sa vyskytli po skončení vojny v Európe*“.³⁶

V júni 1946 pozval Beneš Károlyiho do Prahy.³⁷ Toto pozvanie Károlyiho veľmi potešilo, lebo sa domnieval, že tým sa prelomili ľady a môže sa začať zblížovanie. Károlyi chcel v maďarskom politickom živote nielen vykonávať reprezentatívnu funkciu, ale mal záujem byť aj aktívnym článkom v uzmierovaní susedných krajín. Jeho plány sa zakladali na ideí väčšieho dunajského spoločenstva, ktoré mali vytvoriť štáty strednej Európy. Tým by sa aj Maďarsko zbavilo izolácie.

Tieto predstavy o konfederácii maďarská vláda podporovala len sčasti. Károlyimu ponúkli post vyslanca v Prahe, ktorý prijal s radosťou. Svoje plány chcel začať uskutočňovať práve v ČSR, keďže s týmito štátom malo Maďarsko najhoršie vzťahy. Spočiatku mu išlo len o menšie ústupky, neskôr o dohodu v otázke výmeny obyvateľstva. Vláda pôvodne predpokladala, že Károlyi túto funkciu odmietne, preto v poslednej chvíli rýchlo zmenila toto rozhodnutie a vymenovala ho za veľvyslanca do Paríža.³⁸ V čase, keď pozval Beneš Károlyiho na návštevu, on bol ešte len súkromnou osobou, ale medzičasom dostal správu od maďarskej vlády o vymenovaní za mimoriadneho vyslanca a splnomocneného ministra. Následne na základe priaznivého prijatia, aké sa mu dostalo v Prahe, usúdil, že napätie medzi oboma štátmi je možné zmierniť. Vo svojom referáte uviedol, že Česi neustúpia od myšlienky národného štátu. Československé vedenie bolo voči nemu celý čas priateľské, čo bolo gesto nielen voči jeho osobe, ale podľa neho aj voči Maďarsku. Keďže vinou vysídlenia sudetských Nemcov vznikol v Čechách v niektorých priemyselných odvetviach obrovský nedostatok kvalifikovanej i nekvalifikovanej pracovnej sily, teraz podľa jeho názoru už budú opatrnejšie zaobchádzať s vysídľovaním Maďarov. Podľa neho 83 % Slovákov v Békešskej župe nechce zanechať svoju dobrú pôdu. „*Politickému tlaku môže ustúpiť veľa 10 000 a 100 000 Maďarov, ale vnútorne nikoho z nich nepresvedčia a tak dostanú len búriacu sa masu.*“³⁹ Károlyi považoval za najväčší úspech pražskej cesty to, že ho Beneš pozval na ďalšie rokovanie. Počas tohto stretnutia však nedal žiadne návrhy vo veci výmeny obyvateľstva, lebo tie považoval za nutné prerokovať s maďarskou vládou. Predpokladal, že ak by predstúpil s umiernenými požiadavkami, mohol by dosiahnuť isté výsledky. Pred zahraničnými novinármi

36 HALMOSI, D.: *Nemzetközi szerződéssek 1918 – 1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1983, s. 648.

37 Minister zahraničných vecí Gyöngyösi sa pre Benešovo pozvanie urazil. Pozri HAJDU, T.: *Károlyi Mihály*. Kossuth könyvkiadó, Budapest 1978, s. 503.

38 Aj Károlyiho prekvapilo jeho vymenovanie na veľvyslanectvo v Paríži, on sa chystal do Prahy. Referoval o tom pri príležitosti svojej návštevy Budapešti 8. júla 1947 členov československej misie. ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby československo-maďarského vzťahu*. Bratislava 1992, s. 118.

39 PIL, f. 939, j. e. 28.

vyhlásil, že Maďarsko je už demokratickou krajinou, takže na zblíženie oboch krajín sú splnené všetky kritériá.⁴⁰

Károlyi v Budapešti referoval o svojich skúsenostiach z Prahy aj M. Rákosimu: „*Všimol som si, že medzi Prahou a Bratislavou je rozdiel. Česi sú omnoho jemnejší ako Slováci. Možno sa ani veľmi netešia, že sa Slováci stali natoľko protimaďarski...*“⁴¹ Boli to jeho osobné dojmy, ale vo veci vyriešenia maďarskej otázky nedokázal dosiahnuť významné úspechy u pražských politikov. Beneša poznal už 25 rokov a považoval ho za ťažkého partnera na rokovanie. Rákosimu vyčítal, že pražský splnomocnenec pre Maďarsko Ferenc Rosty-Forgách⁴² sa dozvedel o jeho príchode až od československého ministerstva zahraničia. Rovnako považoval za faux pas, že Rostyho MZV neinformovalo o rokovaníach maďarských delegácií vo Washingtone, v Londýne a Paríži, lebo obaja to mohli využiť počas rokovaní. V tom istom liste napísal o ministrovi zahraničia Gyöngyösim, že bol k nemu neprívetivý, že na spoločných stretnutiach sa o zahraničnopolitických otázkach vôbec nezmenil a rozprával len o najnovších trendoch v chove zajacov: „*Ak sa so mnou o zahraničnej politike ani len nechce porozprávať, potom nemá zmysel, aby som s ním rokoval.*“⁴³ V ďalšej časti listu odpovedal na vyhlásenie maďarského politika Pála Auera, podľa ktorého robí revizionistickú politiku voči Prahe: „*Takáto politika by bola veľkou chybou. Musíme sa pokúsiť uzavrieť takú dohodu, aby sa relevantnosť otázky hraníc minimalizovala.*“⁴⁴

Károlyi a neúspech parížskych mierových rokovaní

Beneš a československé vedenie napriek Károlyiho intervenciám nepreukázali ochotu revidovať plán vysídlenia maďarskej menšiny. V Paríži na mierovej konferencii dostal Károlyi poverenie na to, aby sa pripojil k maďarskej delegácii. Ešte predtým vyčítal Gyöngyösimu, že hoci bol priateľsky privítaný pražským vedením a veľmi rád by pomohol s ťažkou prácou delegácie v Paríži, Gyöngyösi, zrejme zo závidosti, vec zadržal. Napriek tomu, že neskôr Gyöngyösi súhlasil,⁴⁵ keďže aj obe strany pracujúcich (komunistická a sociáldemokratická) podporovali Károlyiho žiadosť, Károlyi prišiel do Paríža oneskorene, až po začatí mierovej konferencie.

Predstavitelia koalíčných strán, najmä komunistická a sociáldemokratická, zvolili Gyöngyösiho za vedúceho delegácie, lebo v ňom videli záruku, že nebude reprezentovať stanovisko maloroľníkov a na mierovej konferencii sa nebude snažiť presadzovať výlučne ich záujmy. Avšak Gyöngyösi bol v zahraničných kruhoch neznámy a ani jeho jazykové znalosti neboli primerané. Prvá časť maďarskej rokujúcej delegácie odcestovala z Budapešti 24. júla do Paríža a minister zahraničia ju nasledoval až 8. augusta.

40 VADKERTI, K.: *A kiteleptéstől a reslovakizációig*. Kalligram, Bratislava 2001, s. 69.

41 Károlyi napísal svoj list Rákosimu 20. júla 1946. PIL, f. 274, j. e. 10/10.

42 Ferenc Rosty-Forgách (1892 – 1957), diplomat, počas druhej svetovej vojny vyslanecký radca a spolupracovník hospodárskopolitického oddelenia na ministerstve zahraničia. V rokoch 1946 – 1947 bol na čele zastupiteľstva v Prahe. V júni 1947 emigroval na Západ.

43 PIL, f. 274, j. e. 10/10, originál.

44 Tamže.

45 BALOGH, S.: *Parlamenti és Pártharcok Magyarországon 1945 – 1947*. Kossuth, Budapest 1975, s. 284 – 285.

Károlyi po svojom príchode do Paríža požiadal svojich priateľov o pomoc na mierových rokovaníach. Oficiálne vykonával činnosť poradcu, a nie člena delegácie. Spomedzi maďarských politických strán najmä maloroľníci presadzovali názor, že na mierovej konferencii by bolo najlepšie žiadať, aby sa hraničné územia súvislo obývané Maďarmi ani neodtrhli, ani neroztrhli, ale boli prinavrátené k „materskej krajine“. Tento akt by podľa nich neznamenal veľké územné straty pre ČSR a viedol by k vytvoreniu priateľského vzťahu medzi oboma krajinami.

O tejto veci rokoval Károlyi 22. augusta 1946 v Paríži s Janom Masarykom aj s ministrami zahraničia iných krajín, no nedosiahol nijaký úspech. V ten istý deň sa stretol s Masarykom aj Árpád Szakasits, maďarský minister zahraničia, ktorý žiadal zmenu hraníc ako kompenzáciu za výmenu obyvateľstva. Masaryk to odmietol a vyjadril sa, že by bol rád, keby Károlyiho vymenovali za vyslanca v Prahe, čo by malo pozitívny vplyv na vzájomné vzťahy.

Predstavitelia ZSSR, ktorí mali vplyv aj na rokovania v Paríži, považovali po porážke Nemecka východoeurópsky priestor za prvoradé miesto svojej zahraničnej politiky a snažili sa o vytvorenie vlastného bezpečnostno-hospodárskeho bloku. Sovietsky zväz sa chcel stať mocnosťou, ktorá by bola vojensky silná, zo strategického hľadiska by disponovala výhodnými hranicami, vnútropoliticky by bola stabilná, jednotná a mala by vplyv vo východnej Európe. V záujme týchto politických cieľov sa Sovietsky zväz pokúšal o čo najrýchlejšie urovnanie sporov medzi krajinami, ktoré patrili do jeho sféry vplyvu. Z toho dôvodu mimoriadnu pozornosť venoval aj výmene obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom. Na rokovaníach v Paríži podporoval záujmy Československa.⁴⁶

Károlyiho vymenovanie do funkcie predsedu delegácie v Paríži podporovala v Maďarsku Sociálnodemokratická strana. *Post factum* však môžeme vyhlásiť, že ani jemu by sa nebolo podarilo dosiahnuť viac ako Gyöngyösimu. Jeho prítomnosť by sama osebe nebola zlepšila vyhliadky na mier, ale určite by bola vytvorila priaznivejšie podmienky pre Maďarsko. Politicky aj morálne by Károlyi vedel lepšie podporiť vystupovanie maďarskej delegácie na mierovej konferencii, než ako to urobil Gyöngyösi. Pokúšal sa prehovoriť J. Masaryka, pripomínajúc mu tým ich skoršie rozhovory z Londýna, aby výmena obyvateľstva, ktorej sa Československo dožadovalo, bola spojená aj s istou zmenou hraníc. Na svoju prosbu však dostal odpoveď, aby o tom presvedčil Slovákov.⁴⁷

Na konferencii sebavedomá rétorika Gyöngyösiho a členov jeho delegácie neurobila očakávaný dobrý dojem. Gyöngyösiho reč sa zakladala na prijatých koalíčných dohodách v Maďarsku. Skupina v rámci MZV vedená Istvánom Kertészom, ktorá mala za úlohu pripraviť Maďarsko na mierové rokovania, urobila spolu s ostatnými štátnymi orgánmi všetko, aby svoju úlohu splnila. Naproti tomu bola práca koalíčných strán pri príprave na mierové rokovania veľmi pomalá a trvalo dlho, kým dosiahli jednotné stanovisko. Nesmieme však zabudnúť na fakt, že na mierovej konferencii rozhodovali v prvom rade záujmy veľmocí. Moskva pre svoje staršie povinnosti na medzinárodnej scéne nemohla v otázke maďarskej menšiny v Československu poskytnúť takú pomoc,

46 KRNO, M. D.: *A békeről tárgyalunk Magyarországgal*. Budapest 1992, s. 7. K otázke pozri ešte ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: *Podoby českoslovesko-maďarského vzťahu*. Bratislava 1992, s. 90 – 104.

47 AUER, P.: *Fél évszázad*. Washington 1971, s. 290.

akú by si maďarská vláda bola želala. Činnosť maďarskej delegácie na mierovej konferencii v Paríži považoval Károlyi za úplne chybnú. Hlavnú príčinu zlyhania však nevidel v nevydarených krokoch Gyöngyösiho a maďarskej delegácie, ale vo vnútornej politike. Podľa neho na konferencii vrhalo negatívne svetlo aj to, že maďarská vláda nevedela dokázať, že sa vzdala zahraničnopolitickej orientácie, ktorú sledovala za Horthyho éry. Gyöngyösi požadoval územia, ktoré v minulosti získalo Maďarsko za pomoci mocností Osi. To západná tlač odsúdila, čo využili aj československí diplomati. Podľa Károlyiho Gyöngyösiho obhajovacia reč bola adresovaná nacionalistom a Jan Masaryk povedal, že to isté mohlo zaznieť aj od grófa Istvána Bethlena. Károlyi Masaryka osobne žiadal, aby využil svoj vplyv v prospech Maďarov v ČSR. Ten mu odpovedal, že on osobne s takými nefudskými opatreniami nesúhlasí a že v Paríži mal reprezentovať Maďarsko Károlyi, čo by presvedčilo československé vedenie, že politika Maďarska voči Československu sa zmenila.⁴⁸

Podľa Károlyiho v Paríži ovplyvnili britskú, francúzsku a americkú diplomaciu výčitky svedomia, že v minulosti nezabránila Mníchovu, a preto podporovala požiadavky Československa. Podobný postoj zaujal aj Sovietsky zväz, ktorý od ČSR získal Podkarpatskú Rus. Aj Rumunsko a Južoslávia vystupovali protimaďarsky, lebo sa báli o suverenitu vlastných území, na ktorých žili početné maďarské menšiny. Podľa Károlyiho sa toto obkľúčenie dalo čiastočne zoslabiť len tak, ak by sa bola maďarská vláda neustále a jednoznačne dištancovala od Horthyho politiky.

V liste z 26. novembra 1946 sa Károlyi obrátil na Beneša, odvolávajúc sa na dvadsaťpäťročnú známosť a priateľstvo s T. G. Masarykom, a žiadal ho o pomoc. Ďakoval českému národu a menovite Benešovi, že ho podporovali na začiatku emigrácie, a následne pripomenul, že on chcel vždy dosiahnuť zblíženie oboch národov, za čo ho horthyovci odsúdili, zobrali mu všetky majetky a musel emigrovať. Takisto zdôraznil, že nikdy nepodporoval revizionizmus Horthyho režimu. Podľa neho budúcnosť českého a maďarského národa, ako aj všetkých národov Karpatskej kotliny závisí od vzájomnej spolupráce. Ako priateľ týchto národov upozorňoval na to, čo sa deje s Maďarmi na Slovensku. Vyjadril presvedčenie, že Beneš o tom nevie, lebo inak by nedopustil, aby pod zámienkou nútených prác presídľovali Maďarov žijúcich na Slovensku po celom území ČSR, okrádali ich o svoj majetok, porušajúc takto právoplatnú dohodu o výmene obyvateľstva, podľa ktorej sa Československo počas platnosti dohody vzdá všetkých represívnych opatrení voči maďarskej menšine. Priznal sa, že utrpenie maďarského obyvateľstva na Slovensku ho privádza do zúfalstva. Namiesto toho, aby sa obe susedné krajiny snažili o nadštandardnú spoluprácu, sporia sa, čím nielen bránia vlastnému rozvoju, ale aj negatívne vplývajú na okolité krajiny. Východná časť Európy sa stane životaschopnou vtedy, keď medzi spomenutými krajinami pomínie všetka stará nenávisť, tvrdil Károlyi a prosil Beneša, aby spravil všetko v mene pozastavenia, resp. ukončenia represívnych opatrení voči Maďarom na Slovensku. Podľa neho je neprijateľné, aby sa vzťahy medzi oboma štátmi natoľko zhoršili. Po odoslaní listu usporiadal Károlyi tlačovú konferenciu, kde povedal, že tento list poslal Benešovi preto, lebo mal pocit, že jeho slovo viac zaväzujú, ak aj tlač bude zainteresovaná. „*Napriek smutným udalostiam na južnom Slovensku by*

48 KÁROLYI, M.: *Hit...*, s. 422 – 423.

*som chcel, aby Maďari a maďarská tlač zachovali pokoj a dôsledne dohliadli, aby sa bez akýchkoľvek nadnesení a sfarbení referovalo len o faktoch. Nesmie sa stať, aby sa tieto udalosti stali zámienkou na to, že nálada Maďarov opäť prerastie do revizionizmu v duchu hesla ‚Nem, nem soha‘.*⁴⁹

Obsah Károlyiho listu sa dostal skôr k československej vláde a MZV ako k samotnému adresátovi. Jeho obsah zverejnil Z. Fierlinger na zasadnutí vlády 29. novembra 1946. Autorovi listu vytkol, že pri posudzovaní akcie zachádza ešte ďalej ako západná tlač a vytvára dojem, akoby na Maďarov v Československu čakali plynové komory. Pobúrene naznačil, že Károlyi chce zastavenie akcie.⁵⁰

Károlyiho list zapôsobil a prinútil československé vedenie vypracovať novú taktiku. Vláda rozhodla, že Dr. Čech predseda Slovenského vysídľovacieho úradu, nemôže ďalej riadiť povolávanie Maďarov na poľnohospodárske práce do Čiech, lebo na základe úlohy tohto úradu možno usudzovať, „*že ide o vysídľovanie značného počtu Maďarov zo Slovenska do Čiech*“.⁵¹ Podľa rozhodnutia československého vedenia Károlyiho sťažnosť a odpoveď na ňu poskytne komisia pozostávajúca z členov ministerstva vnútra, poľnohospodárstva a sociálnych vecí. V odpovedi, ktorú podpísal aj Beneš, uviedli, že akcia, ktorá bola nariadená 18. novembra 1946, nie je súčasťou vysídlenia, ale je uskutocnením už skôr prijatého nariadenia o verejnej práci. V záujme realizovania dvojročného plánu sa totiž 180-tisíc Slovákov dobrovoľne prihlásilo na práce do Čiech, a keďže Maďari nechceli ísť dobrovoľne, donútili ich. Károlyiho informácie o atrocitách označili za maďarskú propagandu. Konkrétne prípady nepopierali, ale odmietli zodpovednosť za ne. Za zodpovedného označili maďarskú vládu, ktorá sabotuje výmenu obyvateľstva, a obvinili ju z nacionalizmu. List sa končí tým, že je „*najvnútornejším želaním*“ prezidenta Beneša, aby sa otázka čo najskôr vyriešila.⁵²

Károlyi zhodnotil list československej vlády pred zahraničnými novinármi a v reakcii naň vyhlásil, že „*Maďarsko je už demokratickou krajinou. Splnila sa podmienka československého ministra zahraničia Jana Masaryka na zblíženie oboch národov*“.⁵³ S odpoveďou Edvarda Beneša nesúhlasil a vyjadril sa, že bude naďalej pracovať na tom, aby napomohol zblíženie oboch krajín a zlepšil postavenie Maďarov na Slovensku.

Károlyiho predstavy o konfederácii

Pre svoje plány o konfederácii považoval Mihály Károlyi za dôležité získať osobu Edvarda Beneša, ktorý spočiatku s jeho ideou aj sympatizoval. Ku koncu vojny však svoj názor zmenil. Károlyi o tom píše: „*Nikdy to otvorene nepriznal, len sa vyhýbal rozhovoru o tejto téme s výhovorkou, že ešte by bolo zavčasu ponoriť sa do podrobností, keď nepoznáme ani všeobecné pomery, ktoré vzniknú po vojne. Bol toho názoru, že treba*

49 *Népszava*, 30. november 1946, s. 2.

50 Archív Úradu prezidenta republiky. Osídľovací úrad pre Slovensko (pod č. T1237/45). Z toho sa môžeme dozvedieť aj to, že Beneš o akcii vedel, lebo predseda Slovenského vysídľovacieho úradu ho s ňou oboznámil spolu s tým, že na vyriešenie maďarskej otázky použijú všetky prostriedky.

51 Národní archiv ČR, Praha. Zápisnica ÚV KSČ č. 100/24 142/149.

52 Archív Úradu prezidenta republiky, Praha, č. T 2792/46.

53 AMZV, generálny sekretariát, k. 168, č. 233842/46.

vytvoriť homogénny slovanský štát, a preto sa priklonil k stanovisku vysídliť všetkých Neslovanov, teda Nemcov a Maďarov.“⁵⁴

Károlyiho názor na výmenu obyvateľstva sa radikálne zmenil po tom, ako bol roku 1947 vymenovaný za maďarského vyslanca v Paríži. Odvtedy videl všetky udalosti z pohľadu hospodárskej spolupráce. Predstavoval si, že pomocou ZSSR by mohla vzniknúť širšia hospodárska únia, ktorá by však bez československého priemyslu bola nepredstaviteľná. „Musíme získať Československo, dokonca aj za cenu maďarských strát. Naša národná márnomyseľnosť musí ustúpiť.“ Ak by bol podpísaný mier, odstránila by sa tým aj posledná prekážka pred spojenectvom dunajských štátov. „Prehrali by sme bitku, ale vyhrali by sme vojnu.“⁵⁵ Ešte predtým, než Károlyi odišiel do Paríža, po diskusií s Gyöngyösím a Rákosím začal vydávať v Zürichu časopis zameraný na propagáciu myšlienky konfederácie, ktorý bol distribuovaný v západoeurópskych mestách., lebo To, že aj Moskva dala súhlas na šírenie jeho časopisu Károlyiho potešilo a vnímal to ako súhlas Kremľa s jeho koncepciou východnej Európy.

Vo februári 1948 Beneš opätovne pozval Károlyiho do Prahy, kde Károlyi diskutoval s Masarykom, Clementisom a Ripkom o otázke maďarskej menšiny na Slovensku. Samotný Beneš sa v dôsledku choroby (mozgová porážka) na rokovaníach nezúčastnil. Károlyi o svojich dojmach napísal: „Clementis viackrát neslušne prerušil našu diskusiu. Masaryka očividne rozčuľovala Clementisova prítomnosť. Mal som dojem, že sa ho bojí. Vedel som dobre, že Clementis je neoblomný, neovládateľný človek, ktorého sa márne budem pokúšať presvedčiť. Vyriešenie otázky som mohol očakávať jedine od Masarykovej osobnej autority a jeho vplyvu.“⁵⁶ Károlyiho očakávania sa nemohli splniť, lebo Masaryk o dva týždne po ich stretnutí zomrel.

V západnej Európe sa ako dôsledok studenej vojny začalo vytlačanie komunistických strán a ľavicových zoskupení z moci. Vo východnej Európe prevzali moc komunistické strany. Károlyiho starí kamaráti a spolubojovníci rad za radom prechádzali do západného tábora. Bola to veľká rana pre myšlienku dunajskej konfederácie. Napokon aj Károlyi bol nútený vzdať sa svojich plánov a emigrovať na Západ.

Záver

Na základe preskúmaných materiálov som dospel k názoru, že Károlyi nedokázal odpustiť československému vedeniu, že po druhej svetovej vojne nepodporovalo proces usporiadania a demokratizácie východnej Európy, ale použilo voči Maďarom také prostriedky, ktoré boli v Európe pred fašizmom neznáme. Nevedel pochopiť, ako sa mohlo stať, že ľudia desaťročia obývajúci z veľkej časti etnicky maďarské, súvislé územie môžu byť na základe zákonov a nariadení beztretné vyhnaní zo svojich domovov, posielaní na nútené práce, zatvorení do náborových táborov a presídľovaní s manželkami a deťmi za hranice. Sklamal sa i v maďarskej vláde. Mal jej za zlé, že ho nevymenovala za člena delegácie, ktorá rokovala v Londýne a vo Washingtone, keďže mal lepšie styky a lepšiu znalosť miestnych pomerov ako maďarský minister zahraničných vecí. Rovnako

54 KÁROLYI, M.: *Hit...*, s. 436.

55 PIL, f. 274, j. e. 10/10.

56 KÁROLYI, M.: *Hit...*, s. 436.

sa na vládu hneval, že ho neinformovala o výsledkoch rokovaní na Západe. Z ich strany to bola taktická chyba, lebo vedeli, že Beneš pozval Károlyiho do Prahy a že s ním bude rokovať. Károlyiho trápilo aj to, že zamietli návrh na vytvorenie úradu, ktorý by sám viedol a patril by pod ministerstvo zahraničia. Jeho cieľom bolo napomáhať spoluprácu so susednými krajinami a vytvoriť dunajskú konfederáciu.

Oprávnene sa cítil urazený aj preto, lebo ho vynechali z delegácie na parížsku mierovú konferenciu a len oneskorene sa na nej mohol zúčastniť ako poradca, a nie ako jej vedúci. Dalo by sa to vysvetliť tým, že maďarské politické vedenie nechcelo Károlyiho vystaviť tomu, aby sa nejaké nepriaznivé rozhodnutie veľmocí spájalo s jeho osobou. Podľa môjho názoru si Károlyi bol tohto vedomý, a napriek tomu bol pripravený využiť svoje skúsenosti a vážnosť na dosiahnutie priaznivejších mierových podmienok pre Maďarsko. Uvedomoval si, že pre Maďarsko v novom medzinárodnom prostredí môže byť riešením spolupráca s okolitými krajinami na politickej a hospodárskej úrovni namiesto zotrvania vo všelijakých predsudkoch. Jeho cit pre spravodlivosť dokazuje aj to, že zakaždým zdvihol svoj hlas proti vysídleniu Nemcov z Maďarska a prenasledovanie Maďarov v Československu považoval za nehumánne. Vo svojich slovách i skutkoch sa vždy snažil zabrániť takýmto udalostiam.

* Prácu sponzorovala nadácia OKTK (Országos Kiemelésű Társadalutudományi Kutatások Közalapítvány) pod číslom (A.1769/IX/01).

RECENZIE

DVOŘÁKOVÁ, D.: *RYTIER A JEHO KRÁL. STIBOR ZO STIBORÍC A ŽIGMUND LUXEMBURSKÝ*. Rak, Budmerice 2003. 527 s.

Pomaly sa už stáva tradíciou, že publikácie z vydavateľstva Rak získavajú na slovenskej i medzinárodnej literárnej scéne početné ocenenia – z rady pramenných edícií možno spomenúť knihu Júliusa Sopka *Kroniky stredovekého Slovenska* (Cena Slovenskej akadémie vied za popularizáciu vedy, Cena Mateja Bela a i.) či Richarda Marsinu *Legendy stredovekého Slovenska* (medzinárodná Cena E. E. Kischu, ďalšia v súťaži *Najkrajšie knihy Slovenska*). Historičke Daniele Dvořákové sa jej prvou vedeckou monografiou *Rytier a jeho kráľ*, odmenenou Cenou za vedeckú a odbornú literatúru za rok 2003 – udeľovanou Literárnym fondom – podarilo tento vysoký štandard veľmi úspešne obhájiť.

Publikácia *Rytier a jeho kráľ* vychádza z komplexnej heuristiky prameňov, najmä stredovekého písomného materiálu (listiny, listy, účty, kroniky a pod.), pričom nezanedbáva ani archeologické, literárne a umelecké svedectvá tej doby. Je potrebné oceniť, že nie je strohým súborom nahromadených faktov, ale erudovaným dielom písaným s beletristickou ľahkosťou, čím sa stáva prítiažlivým aj pre laickú čitateľskú obec.

Sonda do života stredovekého uhorského šľachtica s osobitným zreteľom na územie Slovenska, ako znie podtitul recenzovanej knihy, ponúka čitateľovi profil jedného z najbohatších a najmocnejších magnátov Uhorska, verného radcu a služobníka kráľa Žigmunda Stibora zo Stiboric, pána Beckova a „celej rieky Váh“. Dejový rámec, v ktorom sa odvíja jeho pútavý životný príbeh, tvorí obdobie panovania kráľa Žigmunda (1387 – 1437), pričom autorka využila jednotlivé udalosti Stiborovho života, aby na ich pozadí sprostredkovala obraz mentality, materiálnej i duchovnej kultúry vtedajšej šľachty.

Obsahu, členenému na 19 rozsiahlych kapitol, predchádza stručný úvod vydavateľa knihy Pavla Dvořáka, najbližšieho svedka viacročného procesu jej tvorby (*Táto kniha vznikala...*) a prológ pozostávajúci z troch častí: *Rytier a jeho kráľ*, *Slovensko v Uhorskom kráľovstve* a *Krajina bez kráľa*. V prológu autorka definovala pojem stredoveký rytier a kráľ – rytierstvo však neobmedzila na čisto vojenské hľadisko, ale predstavuje ho ako spôsob života a myslenia, pričom prejavy rytierskej kultúry sú jednotiacim motívom celej publikácie. Zhodnotila skreslené a mýtizujúce pohľady na kráľa Žigmunda a rytiera Stibora, ku ktorým bola história (najmä česká národnoobrodenská historiografia a literatúra) doposiaľ „veľmi nespravodlivá“. Ani v maďarskom či slovenskom historickom vedomí nezanechal Žigmund najpriaznivejší obraz. Problém vidí autorka aj v tom, že hodnotenia sa neopierali o výskum listinného materiálu, ale o naračné pramene (najmä kroniky), odrážajúce názory uhorskej šľachty, ktorá mala viacero dôvodov vytvárať nepriaznivý obraz panovníka Žigmunda. Pritom jeho prínos pre Uhorsko – a teda i Slovensko – je nesporný: podpora miest, vojenská či peňažná reforma, otvorenie Uhorska svetu, napr. prostredníctvom účasti mnohých šľachticov na Kostnickom koncile, atď. V druhej časti prológu zaujmú otvorené úvahy nad stále rezonujúcimi spormi slovenských a maďarských historikov. Autorka sa kriticky stavia k názoru reprezentovanému v maďarskej akademickej encyklopédii (*Korai magyar történeti lexikon 9.-14. század*, 1994, s. 652 – 653), v ktorej sa tvrdí, že slovenský národ v stredoveku neexistoval (!). Zamýšľa sa nad postavením územia dnešného Slovenska v rámci Uhorského kráľovstva, pričom zdôrazňuje, že dejiny Slovákov (v stredovekých prameňoch označovaných *Scylavi*, *Slavi*) nemožno vytrhnúť z kontextu uhorských dejín, a preto jej výskum nebol provenienčne ohraničený len na pramenný materiál z oblasti dnešného Slovenska.

Hoci Žigmund prišiel do Uhorského kráľovstva z vyspelejšieho a kultúrne rozvinutejšieho prostredia, novú krajinu si zamiloval a považoval ju za svoju vlasť, v ktorej bude mať „do poslednej chvíle svojho života chlieb a víno“. Cesta k dosiahnutiu uhorského trónu však trvala dlhých päť rokov, počas ktorých ho sprevádzal verný šľachtic poľského pôvodu Stibor. Napriek Žigmundovmu proklamovanému sľubu, že nebude udeľovať svetské a duchovné úrady cudzincom, Stibor – tak ako iné početné „výnimky“ – bol Žigmundom mnohonásobne obdarovaný. V službách Žigmunda, ako znie názov prvej kapitoly, získal dediny v Bratislavskej a Nitrianskej župe, hrady Beckov, Uhrovec, Čachtický a Holičský hrad, Dobrú Vodu, Plavecký hrad, Korlátku a ďalšie, takže ovládol západné Slovensko a významnú oblasť Považia. Okrem výhodnej strategickej polohy poskytovali nadobudnuté hradné panstvá dostatok materiálnych a ľudských zdrojov na vedenie vojny. To sa stalo dôležitým aj v roku 1403, keď Stibor vďaka tejto rozsiahlej doméne pomohol vybojovať pre kráľa víťazstvo.

O tom, aké podnety boli príčinou vojny proti Žigmundovi, sa dozvedáme z kapitol *Smrť kráľovnej a Skúška vernosti*. Rok 1395 sa stal medzníkom nielen v Stiborovom, ale i v Žigmundovom živote. Na jednej strane postupoval Stibor vďaka kráľovej priazni stále vyššie v spoločenskom rebríčku: stal sa sedmohradským vojvodom, zastával hodnosť župana viacerých žúp; na druhej strane v tomto roku tragicky zomrela kráľovná Mária, čo malo vplyv aj na Stiborov ďalší osud. Práve v manželskom zväzku s kráľovnou Máriou spočívala legitimita Žigmundovej moci, takže o uhorský trón musel opäť bojovať. Napätá bola nielen politická situácia v samotnom Uhorsku – v tomto období Európu dobýjali Turci a uhorský kráľ so svojim vojskom zažil zdruvujúcu porážku pri Nikopole (1396). Autorka podrobne rozobrala priebeh a stratégiu boja oboch zúčastnených strán, pričom laického čitateľa osloví rekonštrukcia tradujúcej sa legendy o Stiborovi, ktorý vraj na úteku pred nepriateľom preplával Dunaj v železnom brnení (*Nikopolská potupa*)...

Aj nasledujúce roky poznamenalo rinčanie zbraní – Žigmund sa dostal do nepriateľstva s príslušníkmi luxemburskej dynastie, s časťou uhorských prelátov (podporujúcich mocenské ambície Ladislava Neapolského) a s českou šľachtou. Táto situácia ho prinútila hľadať spojenectvo u Habsburgovcov, čo našlo konkrétny ohlas na bratislavskom sneme (1402), kde v prípade svojej bezdetnosti Žigmund určil za svojho nástupcu rakúskeho knieža Albrechta IV. Po porážke povstania proti Žigmundovi (1403) a následnom upevnení Žigmundovej moci nastalo v uhorských dejinách takmer 30-ročné obdobie mieru. Stibor sa tak ocitol – podľa názvu rovnomennej kapitoly – *Na výslni*: hodnosťou bratislavského župana sa už dávnejšie začlenil k uhorským barónom a požíval všetky výsady a príjmy plynúce z jeho postavenia medzi najvyššou vrstvou šľachty. Kapitola v nadväznosti na Stiborom získané hodnosti obsahuje analýzu skladby stredovekej uhorskej spoločnosti, jej hierarchie a uplatnenia, pričom sa autorka v súlade s líniou knihy sústreďuje najmä na jednotlivé vrstvy šľachty.

V kapitolách *Stiborov dvor*, *Večný pán Váhu*, *Luxus v stredoveku* je detailne vykreslená organizácia Stiborovho dvora a objasnená inštitúcia familiarity, ktorá bola uhorským variantom lénneho systému. Autorka vyvracia ideologicky podfarbený pohľad na stredovekú spoločnosť (koristnícka šľachta verzus vykorisťovaný ľud), keďže poddaní neboli úplne bezprávnou vrstvou obyvateľstva: v jednom z dekrétov kráľa Žigmunda panovník prikázal rešpektovať právo poddaných na slobodné sťahovanie. Naproti tomu s obydľím poddaných ostro kontrastovalo komfortné bývanie vojvodu Stibora v niektorom z jeho hradov, palácov či domov. Za skutočný luxus sa v tom období považovali drahé látky, kožušiny, relikvie a kultové predmety, rukopisy, ale i vlastná posteľ. Bohatstvo šľachty odzrkadľovalo aj množstvo zvierat, najmä koní v žrebčinoch. Kone boli nielen dopravným prostriedkom, ale aj významným symbolom rytierskej kultúry – sprevádzali svojho pána na turnajoch a vojenských výpravách. Vojenský systém bol v tých časoch postavený na banderiálnom základe, pričom Stibor velil bandériu pod vlastnou vlajkou (*Pod zástavou vojvodu*) a strávil na bojiskách veľkú časť svojho života. Jeho poslednou väčšou vojenskou akciou bola

vojna proti Benátkam (1411 – 1413). Tá prispela k negatívnemu hodnoteniu Žigmundovej vlády v Uhorsku, lebo pre jej financovanie musel Žigmund zálohovať spišské mestá Poľsku. Okrem vojenských ťažení bol Stibor poverený viacerými diplomatickými a sprostredkovateľskými misiami, spomína sa aj medzi spoluzakladateľmi rytierskeho Dračieho rádu.

Na pozadí rodinného života, kariérneho postupu a životných peripetií vojvodu Stibora autorka postupne odкрýva ďalšie detaily každodenného života šľachty. Dozvedáme sa o túžbe po rytierskych ideáloch, turnajoch a zbraniach (*Rytierom drača*), poľovačkách, prepychových sídlach, kultúre stolovania a zábavách rôzneho druhu (*Kratochvíle beckovských pánov*). Kapitulu venovanú Stiborovej manželke *Pani Dobrochna a jej deti* (Stibor ml. a dve dcéry) autorka pre nedostatok písomných prameňov týkajúcich sa Dobrochniného života postavila na analógiách s výpoveďami prameňov o jej súčasníkoch – šľachtických ženách žijúcich v Uhorskom kráľovstve na prelome 14. a 15. storočia, pričom zároveň predstavila inštitúciu manželstva vo vtedajšej patriarchálne založenej spoločnosti.

Stiborov syn ostal v tieni otcovej slávy, hoci z dnešného pohľadu mu patrí autorstvo najstaršej zachovanej listiny napísanej v národnom jazyku – slovakizovanej češtine (kapitola *Učený Stibor mladší*). Problematickou je identifikácia Stibora ml. vzhľadom na jeho štúdium. Autorka uvádza, že Stibor vykonal 11. 12. 1400 bakalársku skúšku na fakulte slobodných umení Pražskej univerzity, zapísaný pod menom „*Stiborius de Bettsko*“. Pod tým istým menom vystupuje aj 24. 5. 1401, pričom niekoľko rokov predtým (v roku 1392) bol na právnickej fakulte (skôr univerzite, pretože od roku 1372 sa právnická fakulta osamostatnila) zapísaný v zozname študujúcich ako „*Stiborius de Styborzicz*“, podľa pôvodu do poľského národa. Autorka nesúhlasí s názorom niektorých historikov, že ide o vojvodu - otca (1392) a syna (1400, 1401) alebo v oboch prípadoch výlučne o vojvodovho synovca, jágerského biskupa Stibora. Keďže budúci jágerský biskup používal titul bakalára kánonického práva, autorka konštatuje, že na právnickej fakulte študoval práve on. Prikláňam sa k názoru D. Dvořákovy z viacerých dôvodov: fakulta slobodných umení, nazývaná aj artistická, v stredoveku slúžila ako propedeutická fakulta, čiže až po jej absolvovaní mohol študent pokračovať v štúdiu na tzv. vyšších fakultách – právnickej, teologickej a medicínskej. Je teda logické, že Stibor nemohol absolvovať najskôr právnickú a potom artistickú fakultu, teda ide o dve osoby. Z hľadiska biskupských súdnych kompetencií bolo v priebehu 15. storočia čoraz viac požadované, aby cirkevný hodnostár v úrade, aký zastával vojvodov synovec, jágerský biskup Stibor, absolvoval štúdium kánonického práva. Na fakulte slobodných umení zase – v súlade s autorčinou domnienkou – s najväčšou pravdepodobnosťou študoval Stibor ml.

Krátko pred svojou smrťou (+1414) založil vojvoda Stibor spolu s manželkou a synom augustiniánsky kláštor v Novom Meste nad Váhom (1413), zasvätený Panne Márii, ako rodové pohrebne miesto. V súvislosti so Stiborovou smrťou (*Honor aj po smrti*) autorka približuje pohrebne zvyklosti tých čias a mentalitu ľudí, ktorí – pamätajúc na spásu svojej duše – zanechávali v testamentoch isté sumy na cirkevné základiny.

Napriek torzovitému poznaniu vtedajšej mentality sa D. Dvořáková pokúsila priblížiť duchovný a kultúrny obzor stredovekej šľachty, ktorý poznamenali rozmáhajúce sa púte k Božiemu hrobu do Jeruzalema či na iné posvätné miesta, pápežská schizma, udalosti Kostnického koncilu (*Kostnický výlet do sveta*), ktorého sa už vojvoda Stibor nedožil, ale jeho syn Stibor ml sa na ňom objavil s veľkou pompou. Po jeho nečakanej smrti (1434) dochádza ku koncu stiborovského panstva v Uhorsku a následnému boju o stiborovské dedičstvo (*Boj o rodové sídlo*).

Vojvodovi Stiborovi slovenská historiografia doposiaľ nevenovala takmer žiadnu pozornosť. Pritom aspiroval podobne ako Matúš Čák Trenčiansky na pozíciu ďalšieho „slovenského kráľa a hrdinu“, ako v 19. storočí v *Pešťbudínskych vedomostiach* vyjadril Peter Záboj Hostinský: „*Hviezda tá je Ctibor; nástupca moci i slávy Matúšovej na Považí.*“ Na druhej strane básne sláv-

nych národovcov Karola Štúra, Andreja Sládkoviča či Jána Botta vykresľujú Stibora ako zhýralca, oddávajúceho sa orgiám na svojom hrade Beckov.

Podobne ľudová slovesnosť oscilovala medzi Stiborom zlosynom, s vlastnosťami krutého a bezcitného vládcu (variujúc známy príbeh o zhodení Stiborovho sluhu z brala), a Stiborom šľachetným hrdinom a pánom Považia. Tieto dva protikladné pohľady na vojvodu Stibora sú témou kapitoly *Krutý pán z Beckova* a zároveň aj epilógu *Prečo sa Stibor nestal slovenským kráľom*. Autorka si položila niekoľko otázok (či bol vojvoda naozaj krutý a nedostatok písomných dokladov o jeho zlých skutkoch je daný tým, že sa mu nikto neodvážil postaviť sa na odpor, alebo je povesť celkom nepravdivá, resp. len surová a tvrdá doba, v ktorej vojvoda žil, následne zdeformovala jeho obraz v pamäti ľudu), na ktoré hľadá odpovede za pomoci listín z právnych konaní a komparácie. Kvôli lepšiemu pochopeniu dobových súvislostí vsadila do kapitoly pasáž o systéme vtedajšieho súdnictva, priebehu súdnych sporov a kriminalite okolitej šľachty (plienenie, vypaľovanie dedín, násilnená páchané na poddaných). Porovnanie s niektorými šľachtickými rodmi (grófi zo Sv. Jura, Bubekovci z Plešivca a i.) vyznieva pre vojvodu Stibora, ktorý mal počas svojho života podľa zachovaného pramenného materiálu za sebou len niekoľko bezvýznamných sporov, nanajvýš priaznivo. Pozitívny obraz evokujú aj zachované správy o Stiborovom príhovore za prepustenie väznených alebo kráľovské donácie za Stiborove zásluhy. V súvislosti s tým sa autorka odvážila vysloviť domnienku, že krutým pánom Beckova, akého poznáme z povestí, môže byť Stiborov syn – Stibor ml., ktorý riešil viaceré spory surovým násilím, o čom vypovedajú sťažnosti obyvateľov miest a dedín.

Publikácia je bohato ilustrovaná, doplnená obsiahlym poznámkovým aparátom, zoznamom použitej literatúry a archívnych prameňov, výberovým registrom a zaujímavými prílohami: *Rodokmeň Stiborovcov*, *Stiborovské panstvo na Slovensku*, prozopografickým štýlom zachytený zoznam *Familiári Stiborovcov*, podrobný *Itinerár Stibora staršieho a Stibora mladšieho* a *Základné údaje o peňažných menách používaných v Uhorskom kráľovstve*.

D. Dvořáková svojou monografiou o šľachticovi poľského pôvodu Stiborovi, ktorý prežil takmer celý život na území dnešného Slovenska, nepochybne splnila svoj zámer „*prispieť k lepšiemu pochopeniu významných postáv slovenských a uhorských dejín*“. Domnievam sa, že publikácia sa tak stane ďalším významným krokom na ceste k demýtizácii kráľa Žigmunda a jeho verného rytiera Stibora zo Stiboric.

M. Hlavačková

POLITICKÝ ZROD NOVOVEKEJ STREDNEJ EURÓPY (500. výročie narodenia Ferdinanda I. – zakladateľa habsburskej monarchie).

Eds. J. BAĎURÍK – K. SLÁDEK. Centrum pre európsku politiku, Bratislava 2005. 201 s.

Pri príležitosti 500. výročia narodenia Ferdinanda I. Habsburského (10. marca 2003) sa na Smolenickom zámku uskutočnila medzinárodná konferencia, ktorá bola dominantne zameraná na predstavenie osobnosti i politiky zakladateľa podunajskej habsburskej monarchie. Z príspevkov, ktoré na podujatí odzneli, vznikol konferenčný zborník. Ten okrem štúdií súvisiacich s osobnosťou Ferdinanda I. Habsburského prináša viaceré články a diskusné príspevky zamerané na objasnenie fenoménu integrácie stredoeurópskeho priestoru.

Josef Baďurík, jeden zo zostavovateľov zborníka, v úvodnej štúdii *Osobnosť Ferdinanda I. a začiatky integrácie strednej Európy* prináša portrét mladého Ferdinanda, približuje problémy, s ktorými sa tento predstaviteľ rakúskej vetvy rodu musel vyrovnávať pri budovaní svojej kariéry. Sleduje predovšetkým ciele a príčiny integrácie podunajskej monarchie, pričom za kľúčový mo-

ment považuje práve ideu spoločnej osoby panovníka a osmanské nebezpečenstvo. Približuje aj málo známy Ferdinandov panovnícky testament z roku 1532, ktorý je sklbením centralizmu i zastupiteľnosti so zaujímavým rovnoprávnym postavením Uhorska a formujúceho sa nového hlavného mesta – Bratislavy. Tematicky nadväzujúcou je štúdia *Habsburský a stavovský model integrácie strednej Evropy – politika Ferdinanda I. a reakcie na ni v českém prostředí* od Jaroslava Pánka. V nej autor hlbšie rozpracováva štyri základné princípy habsburského modelu integrácie: 1. rozdelenie teritória na jadro a pričlenené krajiny, 2. dynastické poňatie monarchie (resp. jej dedičnosť), 3. efektívna správa kontrolovaná panovníkom a 4. legitimizácia vlády pomocou jedného štátneho náboženstva. Napokon uvádza dva príklady „domácej reakcie“ na habsburskú politiku v českých krajinách – vznik idey protiosmanskej koalície vedenej Ferdinandom I., výdatne podporovanej českou šľachtou, i povstalecký, stavovsko-(kon)federatívny model zo začiatku tridsaťročnej vojny. Marián Skladaný v príspevku *Fuggerovský kapitál pri vzniku habsburskej monarchie* analyzuje vzťahy medzi Habsburgovcami a podnikateľským rodom, ktorých aktivity sa neraz prepleťali a vzájomne ovplyvňovali. Na príklade Uhorska dokumentuje prienik fuggerovského kapitálu do krajiny pomocou turzovského banského podnikania a samotný vznik habsburskej monarchie vidí v kontexte nesprávneho prístupu Ľudovíta II. Jagelovského k fuggerovskému kapitálu. V článku *Ein Versuch zur Besteuerung des Adels in Ungarn unter Ferdinand I.* (Pokus o zdanenie šľachty v Uhorsku za Ferdinanda I.) János Barta porovnáva formy zdanenia šľachty v rôznych európskych štátoch, dedičných rakúskych krajinách a v Uhorsku, pričom podrobnejšie sa venuje dvom neúspešným Ferdinandovým pokusom o zdanenie uhorskej šľachty zákonmi č. 26/1542 a č. 5/1546. Vzťah Habsburgovcov, resp. Ferdinanda I. k Sedmohradsku z pohľadu rumunskej historiografie, ako aj postavenie tohto kniežatstva v 16. storočí z pohľadu dejín medzinárodných vzťahov priblížil Radu Márza v príspevku *Ferdinand I. a Sedmohradsko*. Napokon čitateľovi predstavuje moldavské knieža Petra Rareša – reprezentatívnu postavu miestnych dejín, ktorá bola nútená balansovať medzi Osmanskou ríšou, Poľským kráľovstvom a habsburskou monarchiou. Eva Frimmová v článku *Cisársko-kráľovská zmluva svadobná zmluva z roku 1515* podrobne analyzuje prípravy a priebeh štvormesačných rokovaní v Bratislave, diplomatické pozadie uzavretia zmlúv i obsah samotných dokumentov, ktorými sa legalizovali aspirácie Habsburgovcov a Jagelovcov na uhorský a poľský trón. Blížšie predstavuje jednotlivých diplomatov, humanistov a učencov – účastníkov rokovaní a svedkov viedenského kongresu. Príspevok *Mestá na Slovensku a ich vzťah k Ferdinandovi I.* z pera Júliusa Bartla prináša obraz politiky kráľa nielen ku kráľovským mestám, ale aj k popredným šľachticom, ktorí ovládali vlastné zemepanské mestá. Zároveň sleduje pomer miest k panovníkovi, ich motívy (ne)zostať lojálnymi Ferdinandovi alebo jeho protikráľovi Jánovi Zápoľskému. Juraj Roháč článkom *Ferdinand I. a Trnava* podáva zasvätený a archívnym materiálom podložený obraz vzťahu panovníka a mesta. Sleduje dôležitú udalosť v živote lokálnej komunity, ktoré sa odohrali počas Ferdinandovej vlády, predovšetkým tie, na ktorých bol tento panovník osobne zainteresovaný. Osoba Ferdinandovej sestry Márie je ťažiskom štúdie s názvom *Úloha Márie Habsburskej v zápase Habsburgovcov o uhorský trón* od Anny Fundárkovej. V nej si autorka všima dôležité životné etapy tejto panovníčky, jej aktivity vo funkcii uhorskej kráľovnej, v úlohe vedúcej predstaviteľky tzv. habsburskej strany, presadzujúcej jej brata Ferdinanda za uhorského kráľa, v boji s Jánom Zápoľským, plniacej funkciu spojovacieho článku medzi Ferdinandom a domácimi politickými elitami. Martina Fuchsová sa v článku *Ferdinand I. in der deutschsprachigen Belletristik* (Ferdinand I. v beletrii písanej po nemecky) zamerala na analýzu rôznych foriem zobrazenia Ferdinanda I. vo viacerých literárnych a dramatických dielach z 19. storočia, v ktorých sa prejavili dobové stereotypy a myšlienkové projekcie typické pre priestor a obdobie vzniku týchto diel. Procesmi a politickej situácii, ktoré súviseli so vznikom poľsko-litovského štátu, jeho medzinárodnopolitickým postavením, diplomatickými aktivitami Habsburgovcov, ktorí sa v druhej polovici 60. a začiatkom 70. rokov uchádzali o poľský trón, zaoberá Ewa Dubas-

Urwanowicz v článku *Das Fiasko der habsburgischen Bemühungen um den polnischen Thron im ersten Interregnum nach dem Tode von Sigismund August* (Neúspech habsburských snáh o poľský trón v prvom medzivládi po smrti Žigmunda Augusta). Autorka podrobne sleduje postoje poľskej šľachty vo vzťahu k habsburským plánom získať poľsko-litovský trón a približuje hlavné domáce i zahraničné príčiny habsburského neúspechu. Elisabeth Klecker príspevkom *Leteinische Huldigungsdichtung für Ferdinand I.* (Latinská oslavná poézia o Ferdinandovi I.) čitateľom približuje tvorbu zvelebujúcich básní, ktoré vznikli v okruhu humanistov a vzdelancov blízkych Ferdinandovi I. V ich dielach sa dajú sledovať dôležité momenty života tohto panovníka i budovania jeho kariéry (napr. vzťahy s bratom Karolom, boj s Jánom Zápoľským, medzinárodnopolitická situácia), ale aj umelecké štylizácie typické pre tento žáner. Ďalším článkom je príspevok Ralpha Andraschek-Holzera *Beobachtungen zum erbländischen Klosterwesen unter Ferdinand I. und Maximilian II.* (Postrehy o kláštorech v rakúskych dedičných krajinách za Ferdinanda I. a Maximiliána II.). Autor v ňom venuje pozornosť snahám oboch panovníkov posilniť hospodársky a neskôr aj spirituálny význam kláštorov v rakúskych dedičných krajinách za pomoci vizitácií, nariadení a panovníckych inštrukcií. Iván Bertényi svojim príspevkom *Die Hl. Stephans-Krone – ein immer währendes Symbol der ungarischen Stände* (Svätoštefanská koruna – stály symbol uhorských stavov) prináša prehľad dejín tohto kráľovského klenotu a premeny jeho významu v politickom živote Uhorska. Objasňuje súvis koruny s osobou panovníka, jej symboliku i identifikáciu uhorských politických elít s ideou svätoštefanskej koruny. V rozsiahlom príspevku *Spoločenská hierarchie v meštianskej každodennosti raného novoveku* Marie Marečková čitateľom približuje život vo východoslovenských slobodných kráľovských mestách v priebehu 17. storočia, a to s prihliadnutím na každodennosť, fungovanie spoločenských štruktúr, kultúrny i hospodársky život. Nad problematiku protihabsburských povstaní sa vo svojom článku *Habsburgovci a stavovský (protihabsburský) odboj* zamýšľa Peter Kónya. Po pohľade na medzinárodnú situáciu a s tým súvisiace zavádzanie absolutizmu vo Ferdinandových dŕžavách sa venuje prejavom odporu voči jeho politike (centralizačným snahám) v rakúskych a českých krajinách. Ťažisko však spočíva v objasňovaní príčin, cieľov a výsledkov jednotlivých povstaní v Uhorsku, ďalej v definovaní politických motívov odboja a zahraničnopolitickej orientácie jeho hlavných predstaviteľov. Neobchádza ani otázku spoločenskej štruktúry a zaangažovanosti jednotlivých zložiek uhorskej spoločnosti na povstaníach. Mária Kohútová v príspevku *Uhorská komora a vojaci v tureckom zajatí* si okrem organizovania protitureckej obrany a jej foriem všima aj sociálny rozmer úradu Uhorskej komory, ktorá patrila medzi kľúčové štátne úrady založené Ferdinandom I. v Uhorsku. Osvetľuje zmysel a význam fondu *pecunia pauperorum*, z ktorého sa nevyplácala len almužna pre ľudí v núdzi, ale aj finančná výpomoc pre vojakov i civilov, ktorí padli do tureckého zajatia a potrebovali za seba zaplatiť výkupné. Nad témou *Identita strednej Európy* sa zamyslel Ján Figel' a v tejto súvislosti predstavil projekt EÚ, ktorý vo svojej podstate nadväzuje na predchádzajúce dejinné projekty zjednocovania stredoeurópskeho priestoru, pričom na jeho pochopenie zvolil kľúč analýzy slov identita, stred, Európa. Zároveň zhodnotil rôzne problémy, pozitíva a formy modernej integrácie v priebehu 20. storočia. Záver zborníka tvorí prepis plodnej diskusie, ktorá odznela na trojdňovej konferencii. Jej účastníci sa vyjadrovali k rôznym kultúrno-historickým, ale aj politickým aspektom formujúcim habsburskú podunajskú monarchiu, no predovšetkým ústrednej otázke, či vznik rakúskeho súštátia, pri ktorého zrode stál panovník Ferdinand I., možno považovať za začiatky alebo korene modernej európskej integrácie dneška. Podujatie spoluorganizované Centrom pre európsku politiku, Filozofickou fakultou UK a Historickým ústavom SAV, z ktorého vzišiel tento zaujímavý zborník, malo pokračovanie v podobe ďalších dvoch seminárov – *Hľadanie novej podoby strednej Európy* (roku 2003) a *Národ – cirkev – štát* (roku 2005).

M. Bada

BINDER, D. A. – BRUCKMÜLLER, E.: *ESSAY ÜBER ÖSTERREICH. GRUNDFRAGEN VON IDENTITÄT UND GESCHICHTE 1918 – 2000*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien – R. Oldenbourg Verlag, München 2005. 129 s.

Autori sa venujú udalostiam, o ktorých bolo publikovaných už pomerne veľa prác, a tak mali k dispozícii rozsiahly zdroj písomných podkladov, z ktorých si mohli vybrať a spracovať ich podľa zvolených kritérií. Už v úvode naznačili, že skúmané obdobie budú mapovať stručne a niektoré menej významné témy do svojej publikácie nezaradia. Ťažiskom ich záujmu boli najmä udalosti, ktoré sa i v súčasnosti v politickom prostredí spomínajú často bez potrebných historických poznatkov a súvislostí.

Publikácia je zameraná na laika, ktorý si chce rozšíriť, resp. oživiť svoje poznatky o histórii Rakúskej republiky, a zároveň je pokusom poukázať na aktuálny stav výskumu tohto obdobia. Autori ju rozdelili do štyroch kapitol. Prvú, najrozsiahlejšiu, s názvom *Politika* napísal Dieter A. Binder a ďalšie tri Ernst Bruckmüller, pričom obaja autori zdôraznili, že texty podrobili vzájomnej kritike a publikáciu je potrebné vnímať ako ich spoločné dielo. Oboch spája najmä skutočnosť, že známe či menej známe poznatky nepreberajú nekriticky. Napriek tomu, že zaujímajú vlastné stanovisko k viacerým problémovým témam, nemožno im uprieť snahu o objektivnosť.

D. Binder vo svojej kapitole historicky jasne a prehľadne opisuje politický vývoj v Rakúsku od roku 1918. Po rozpade monarchie sa na čelo revolučného prúdu postavila Sociálnodemokratická robotnícka strana, ktorá vytvorila vládnu koalíciu s Kresťanskosociálnou stranou. Rakúski politickí predstavitelia sa zhodovali v názore, že novovzniknutý štát sa stane súčasťou Nemeckej republiky. Pod vplyvom *Saintgermainskej mierovej zmluvy* sa však koncom roka 1919 musela zmeniť ústava. Mierová zmluva bola v Rakúsku vnímaná ako akt poníženia, ale ako autor zdôrazňuje, na rozdiel od Nemecka a Maďarska sa v Rakúsku počas medzivojnového obdobia politika revanšizmu výraznejšie neprezentovala.

Sociálni demokrati a kresťanskí sociáli nachádzali v zásadných otázkach len veľmi ťažko spoločnú reč. Po rozpade koalície týchto dvoch politických strán sociálni demokrati prešli do opozície. Binder pozitívne hodnotí povojnové aktivity sociálnych demokratov, ktorým sa podarilo získať dominantné postavenie v ľavom politickom spektre a tým v podstate vyradiť komunistov z politického zápasu. Vnútropolitickému vývoju tejto strany sa však podrobnejšie nevenuje. Svoju pozornosť zameriava najmä na Kresťanskosociálnu stranu a jej zodpovednosť za vládnu politiku v Rakúsku, ktorá bola spojená s riešením veľkých hospodárskych problémov. V tejto súvislosti si všímá aktivity spolkového kancelára Ignaza Seipla, ktorému sa podarilo šikovne preniesť rakúske problémy na medzinárodnú pôdu.

Hospodárska situácia sa síce pomaly konsolidovala, ale po vypuknutí svetovej hospodárskej krízy roku 1929 nastali nové problémy. V súvisi s ponukou I. Seipla na vytvorenie vlády širokej koalície za účasti sociálnych demokratov, ktorá bola adresovaná Ottovi Bauerovi, naznačuje autor, že za jej odmietnutím mohol stáť Karl Renner, pretože ponuka smerovala k jeho vnútrostraníckemu konkurentovi. Táto téma je predmetom častých úvah odbornej aj laickej verejnosti a názory na úprimnosť Seiplovej ponuky, ako i na príčinu odmietavého postoja sociálnych demokratov sa rôznia.

V porovnaní s inými témami autor venuje pomerne rozsiahly priestor pôsobeniu ozbrojených organizácií, ktoré v dlhotrvajúcej konfrontačnej politike sociálnych demokratov a kresťanských sociálov zohrávali negatívnu úlohu a vstupovali do každého napätia, v ktorom boli neraz použité i zbrane. Po volebných úspechoch národných socialistov v Nemecku sa podľa Bindera v Rakúsku k novým parlamentným voľbám nestavala pozitívne nielen vláda, ale i opoziční sociálni demokrati, pretože „*voľby by otvorili cestu pre národných socialistov do parlamentu*“. Vláda, „*hnaná*

Mussolinim a Heimwehrom“, sa však rozhodla postupovať nielen proti národným socialistom, ale aj sociálnym demokratom a ich paramilitantnej organizácii (*Republikanischer Schutzbund*). Autor však zdôrazňuje, že v táboroch, v ktorých sedeli sociálni demokrati a národní socialisti, nebol zavraždený ani jeden väzeň. Povstanie sociálnych demokratov vo februári 1934 viedlo k zániku tejto strany a v Rakúsku sa definitívne odstránila demokracia. Opatrnú cestu k zmiereniu s robotníctvom otváral kancelár Kurt von Schuschnigg, ktorý si uvedomoval krehkosť spojenectva s fašistickým Talianskom, ale pri hľadaní novej vyváženej v stredoeurópskom regióne zotrval napr. vo vzťahu k Československu len v pozícii „nezáväzného gesta“.

V januári 1933 sa v Nemecku dostal k moci Adolf Hitler, ktorý sa už od začiatku snažil o pripojenie Rakúska k Nemecku. Na rozdiel od povojnového obdobia sa však v tomto čase rakúska vláda prezentovala už snahou zabezpečiť Rakúsku nezávislosť a upevňovať povedomie rakúskej identity, čo mohol autor zdôrazniť. Schuschnigg je v publikácii oprávnené kritizovaný za to, že rakúska strana bola na stretnutí s Hitlerom vo februári 1938 pripravená diletantsky. Podľa Bindera mohol Schuschnigg pri ľudovom hlasovaní, ktorým chcel zabrániť anšlusu, získať dvojtretinovú väčšinu. Tento odhad však považujem za prehnane optimistický. Autor chcel ním pravdepodobne posilniť opodstatnenosť vyjadrenia Moskovskej deklarácie o tom, že Rakúsko sa stalo prvou obeťou národnosocialistickej agresie. V súvislosti s touto deklaráciou však Binder neobchádza ani tú časť, ktorá hovorí o rakúskej účasti na národnom socializme.

Národnosocialistické čistky z roku 1938 zasiahli na politickej úrovni okrem komunistov najmä reprezentantov koncepcie stavovského štátu. Po druhej svetovej vojne však už kresťanskí politici nepristúpili k obnoveniu pôvodnej strany. Vznikla ľudová strana (ÖVP), v ktorej vedení pôsobili i bývalí kresťanskí sociáli. Tí sa nevyhli niektorým útokom zo strany komunistov a sociálnych demokratov. Autor už na začiatku kapitoly spomenul, že ÖVP mlčky akceptovala tézu, že Rakúsko stroskotalo aj v dôsledku odstránenia demokracie v rokoch 1933 – 1934, čím v podstate nechala priestor sociálnym demokratom na to, aby sa pokúsili postaviť na tú istú úroveň stavovský štát a národný socializmus. Neskôr však nezabudol pripomenúť, že Karl Renner o svojom vyhlásení k anšlusu z roku 1938 mlčal.

V roku 1945 vznikla pod vedením Rennera provizórna vláda a od volieb do Národnej rady 25. novembra 1945 je Rakúsko podľa ústavného zákona riadené opäť spolkovou vládou. V novembrových voľbách získala prekvapivo absolútnu väčšinu ÖVP. V tomto období sa však tak ľudovci, ako i socialisti zachovali zodpovedne, pretože mali jasný spoločný cieľ, ktorým bolo dosiahnutie úplnej suverenity Rakúska, čo sa im podarilo v roku 1955. Autor sa stručne zmieňuje o koalíčných vláдах, samostatnej vláde ľudovcov, menšinovej vláde socialistov, ich samostatnému vládnemu pôsobeniu a malej koalícii so stranou slobodných (FPÖ), novej veľkej koalícii a koalícii ÖVP/FPÖ.

Ernst Bruckmüller v kapitole *Hospodárstvo* rozoberá zložitú hospodársku situáciu, v ktorej sa ocitlo Rakúsko po zániku monarchie. V polovici 20. rokov 20. storočia zaznamenali niektoré priemyselné odvetvia a poľnohospodárstvo výraznejší nárast produkcie. Hospodárska situácia sa síce pomaly konsolidovala, ale po vypuknutí svetovej hospodárskej krízy roku 1929 opäť nastali problémy. Zmluva z Lausanne z júla 1932 zaručila Rakúsku novú pôžičku s dvadsaťročnou lehotoú platnosti. Rakúsko sa zaviazalo vzdať sa myšlienky spojenia i colnej únie s Nemeckom. Bruckmüller sa snaží poskytnúť stručnú charakteristiku vznikajúcej politickej krízy v medzivojnovom období a kladie si otázku, aké ekonomické následky mali na Rakúsko anšlus a následné uchopenie moci národnými socialistami. V ďalšej časti tejto kapitoly sa venuje hospodárskemu vývoju po roku 1945, rozoberá i štrajk v Linzi z októbra 1950, vyvolaný stúpenkami Zväzu nezávislých, z ktorého neskôr vznikla FPÖ. O generálnom štrajku, ktorý sa usilovali zastrešiť komunisti, sa zmieňuje už predchádzajúca kapitola. Napriek tomu, že väčšina Rakúšanov tento neúspešný štrajk spájala s komunistickým pokusom o puč, Bruckmüller to aj vzhľadom na pasivitu sovietskej

okupačnej moci nepovažuje za pravdepodobné, i keď samotnú situáciu nepodceňuje a spomína udalosti, ktoré sa odohrali v Československu vo februári 1948.

Autor sa venuje i analýze hospodárskeho vývoja v rokoch 1954 – 1980, zásluhou ktorého sa Rakúsko začlenilo medzi vysoko rozvinuté priemyselné štáty. Všíma si tiež význam sociálneho partnerstva, bez ktorého by v spomínanom období hospodárska politika nemohla napredovať, pretože odbory nepredkladali prehnané mzdové požiadavky a neprichádzalo ani k žiadnym výlukám či neočakávaným reakciám zo strany zamestnávateľov. Obohatením tejto kapitoly sú viaceré grafy a tabuľky.

V súvislosti s kapitolou *Spoločnosť* sa autor zamýšľa nad tým, či je Rakúsko krajinou robotníkov, a nezabúda zdôrazniť, že dôležitým centrom sociálnej demokracie bola Viedeň. ÖVP má svoju masovú základňu najmä v oblasti poľnohospodárskeho odvetvia. Kapitola neobchádza ani obdobie národného socializmu, v ktorom nastali v spoločnosti radikálne zmeny. V poslednej kapitole *Identita* je stručne zmapovaná problematika národného povedomia a jeho vývoja. V súčasnosti sú Rakúšania podľa autora úzko zviazaní so svojou obcou, mestom, so spolkovou krajinou i s republikou, menej už s Európou. Súčasťou publikácie je príloha s chronologickou tabuľkou, s volebnými výsledkami do Národnej rady v prvej i druhej republike a s menami jednotlivých spolkových kancelárov.

Cieľ, ktorý si autori vytýčili, sa im podarilo splniť. Publikácia je napísaná zaujímavo a pútavo a napriek tomu, že nemá ambíciu poskytnúť komplexný pohľad na skúmanú problematiku, určite ju ocenia najmä tí, ktorí si chcú oživiť poznatky, resp. prehĺbiť vedomosti z oblasti politického, hospodárskeho a spoločenského vývoja Rakúska.

M. Katuninec

DEÁK, L.: *VIEDENSKÁ ARBITRÁŽ, 2. NOVEMBER 1938*.

Dokumenty I. (20.september – 2. november 1938). Martin 2002, s. 253;

Dokumenty II. Okupácia (2. november 1938 – 14. marec 1939). Martin 2003, s. 304;

Dokumenty III. (3. november 1938 – 4. apríl 1939). Martin 2005, s. 454.

Rozsiahle trojzväzkové dielo dokumentov pripravených L. Deákom mapuje udalosti spojené s prípravou a realizáciou Viedenskej arbitráže 2. novembra 1938 a jej dôsledkami na život obyvateľstva na okupovanom území a v rámci česko-slovensko-maďarských vzťahov do 4. apríla 1939, t. j. do podpísania spoločného maďarsko-slovenského delimitačného protokolu o novej hranici na východe Slovenska. Publikovanie 551 dokumentov o tomto časovo krátkom, ale udalostiami nabitom období podáva prvýkrát v našej historiografii vyčerpávajúci pohľad na rôzne aspekty skúmanej otázky. Výber materiálov, jeho spracovanie a spôsob publikovania svedčia o vysokej profesionálnej úrovni zostavovateľa a v mnohom smere sú príkladom pri vedeckom vydávaní dokumentov z obdobia najnovších dejín. Treba pozitívne oceniť aj úvodné štúdie v každom zväzku, ktoré syntetizujúco mapujú celý problém, ale aj špecifické otázky obsiahnuté v jednotlivých zväzkoch. Na druhej strane by sa dalo diskutovať o tom, prečo nie sú v celom rozsahu publikované niektoré telegramy z Belehradu, Bukurešti a Ríma, ale v poznámkach sa uverejňujú len ich časti.

L. Deák pri výbere dokumentov vychádzal z princípu, že zhromaždí a publikuje výlučne pramene česko-slovenskej proveniencie, ktoré sa zachovali v archívoch oboch republík. Prirodzene, existujú rozsiahle zbierky vydaných diplomatických dokumentov nemeckých, britských, francúzskych, maďarských, sovietskych, amerických a talianskych, ktoré sa na rozdielnej úrovni dotýkajú danej problematiky, ale ich prebratie do slovenského vydania by bolo čo do rozsahu

nerealizovateľné a málo účelné, pretože sa v nich v mnohom smere v tej či onej forme opakujú základné informácie.

Výskum L. Deáka je komplexný, keďže dobre pozná fondy jednotlivých archívov. Hoci by sa dalo poukázať na niektoré nepublikované dokumenty, ide o materiály, ktoré nemajú podstatnú hodnotu, resp. ich obsah korešponduje s inými publikovanými dokumentmi.

Prvý zväzok dokumentov zahrňuje obdobie diplomatických príprav a realizácie zmien česko-slovensko-maďarských hraníc na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Využitie fondov Ministerstva zahraničných vecí ČSR v konfrontácii s publikovanými maďarskými a nemeckými materiálmi dáva takmer komplexný prehľad o postoji Česko-Slovenska k danému problému, ako aj k požiadavkám Budapešti a k čiastočnému zhodnoteniu názorov panujúcich v Berlíne, Ríme, resp. Londýne a Paríži. Všetky otázky spojené s korekciou hraníc sa chápu a konfrontujú s vývojom medzinárodnej situácie, medzištátnych vzťahov, nacistickou politikou v strednej Európe a politikou *appeasementu* Veľkej Británie a Francúzska. V uvedenom kontexte sa jednoznačne vychádza z princípu, že Viedenská arbitráž je nielen nedeliteľnou súčasťou mnichovského diktátu, ale jej podstata je spojená s agresívnymi cieľmi nacistického Nemecka a súčasne s meniacou sa politikou Berlína k Maďarsku v súvislosti s prípravou vojenského riešenia československej krízy. Rovnako sa reflektuje skutočnosť, že Berlín po Mnichovskej dohode a s ňou spojenou politikou Budapešti už nehodlal ponechať Slovensko ako korisť Maďarsku, čo sa v tej či onej forme odrážalo aj na príprave a realizácii korektúr česko-slovensko-maďarských hraníc na Slovensku a Podkarpatskej Rusi a v konečnom dôsledku ovplyvňovalo aj rozsah územných zmien na jeseň roku 1938.

Rozhodnutie autora začať publikovanie dokumentov od 20. septembra 1938, keď vláda v Budapešti oficiálne otvorila otázku postavenia maďarskej menšiny v ČSR vo forme rektifikácie hraníc, je plne zdôvodniteľné. Stalo sa tak nastolením požiadavky posudzovať problém postavenia maďarskej menšiny rovnakým spôsobom ako nemeckej, čo v danom kontexte znamenalo podľa scenára britsko-francúzskeho ultimáta z 19. septembra 1938. Na druhej strane by bolo bývalo vhodné poukázať v poznámkovom aparáte na dôvody a príčiny, prečo sa na to Budapešť neodvážila skôr, prečo sa H. Göring kriticky vyjadroval k pasivite vlády v Pešti, resp. k aktivitám maďarskej menšiny na Slovensku, ktorá si v žiadnom prípade nedovoľovala použiť ostrejšie formy nátlaku. V zhodnutí týchto otázok treba hľadať odpoveď, prečo sa vo Viedni 2. novembra 1938 presadilo z maďarského hľadiska „malé“, a nie „veľké“ riešenie. Tu je tiež čiastočne zakódovaná odpoveď, prečo mohol vzniknúť Slovenský štát a prečo Slovensko nepripadlo Maďarsku ako korisť. Postup česko-slovenskej, resp. autonómnej vlády je v uvedených súvislostiach nepodstatný, lebo nemohol ovplyvniť podstatu veci, ale azda len čiastočne rozsah hraničných korektúr.

Pri postoji k maďarským územným požiadavkám možno sledovať viacero prístupov, z ktorých však predovšetkým dva sú podstatné: postoj Ministerstva zahraničných vecí ČSR a slovenských politikov, resp. zástupcov politických subjektov. Na ministerstve zahraničných vecí sa do 1. októbra 1938, t. j. do prijatia mnichovského diktátu, v rokovaníach s Budapešťou nehovorilo o odstúpení územi Maďarsku, ale len o riešení celého problému v rámci uplatnenia princípov obsiahnutých v národnostnom štatúte. L. Deák dokazuje, že cieľom Prahy bolo celé rokovania odďaľovať so zrejmomou snahou získať čas. Na druhej strane M. Hodža v rozhovore s poľským vyslancom v Prahe K. Papém 26. septembra 1938, keď vystupoval ako „súkromná osoba“, ale aj „v mene väčšinovej pravicovo-stredovej koalície“ a v „zosúladení s E. Benešom“, vyhlásil, že ČSR súhlasí s územnými zmenami obsiahnutými v prijatom ultimáte z 21. septembra 1938 a s ďalšími požiadavkami A. Hitlera prednesenými v druhom rozhovore s N. Chamberlainom (22. septembra 1938), a navyše hovoril o odstúpení Tešínska Poľsku a Žitného ostrova Maďarsku.¹

1 LANDAU, Z. – TOMASZEWSKI, J.: *Monachium 1938*. Varšava 1985, s. 415 – 416.

K otázke teritoriálnych zmien v strednej Európe sa vyjadrovali v rozhovore s K. Papém 29. septembra 1938 aj J. Tiso a K. Sidor. V deklarácii zásadného významu, určenej poľskej vláde, predniesli „*program nezávislého slovenského štátu s garanciou Poľska. Deklarácia konštatuje odmietnutie spoluzitia v jednom štáte s Maďarskom a zároveň rezignuje z územných oblastí obývaných maďarským obyvateľstvom*“.² M. Hodža, ako aj zástupcovia ľudovej strany utvárali precedens a vyjadrovali sa k otázkam, ktoré nepatrili do ich kompetencie a navyše súhlasili s územnými zmenami. L. Deák mal spomenúť aj túto stránku rokovaní o Slovensku v septembri 1938.

V svojom súhrne prvý zväzok podáva komplexný obraz o diplomatických rokovaníach súvisiacich s uplatnením *Dodatku k dohode* v Mníchove, ako aj k priebehu česko-slovensko-maďarských rokovaní, vedených predsedom autonómnej vlády J. Tisom. Súčasne sú tu obsiahnuté postoje spojencov ČSR v Malej dohode, ale aj veľmocí.

Druhý, pomerne rozsiahly zväzok je z hľadiska kvality spracovania na rovnako vysokej odbornej úrovni ako predchádzajúci. Jeho hlavným cieľom je vykresliť situáciu, ktorá vznikla po viedenskom rozhodnutí na okupovaných územiach. Ide o slovenský, resp. česko-slovenský pohľad na vývoj udalostí, pohľad zainteresovaných aktérov, ktorí prežívali všetky dôsledky maďarskej okupácie, ako aj dôsledky vykonaného rozsudku. Často emotívne opisovanie udalostí v svojom súhrne utvára pomerne realistický obraz daných pomerov, spôsobov ich riešenia a cieľov, ktoré sledovali. Dokumenty publikované L. Deákom majú zároveň omnoho širší prínos ako čisto historické materiály. Je isté, že často ide o osobné zážitky, výpovede, hodnotenia podfarbené emocionálnym precítením zložitej doby, ale práve súhrn týchto výpovedí dáva možnosť vytvoriť si objektívny obraz o živote, strastiach a utrpení nemaďarských obyvateľov tohto územia. Je však zaujímavé, prečo L. Deák nezahrnul do tohto zväzku aj príkaz predsedu autonómnej vlády J. Tisa a z toho vyplývajúce akcie na „vysťahovanie“ časti židovského obyvateľstva zo Slovenska na územia odstúpené Maďarsku, hoci tieto dokumenty sú známe.³ Takisto sú známe protipatrienia maďarskej vlády. Všetko zapadá do koncepcie druhého zväzku, ale problém sa nereflektuje.

Dôležitou časťou zväzku je publikovanie kompletnej dokumentácie o vytýčení hraníc, celkových expertíz týkajúcich sa hraníc a množstva zápisníc vypovedajúcich o priebehu a dôsledkoch tragédií jednotlivcov, resp. celých rodín.

Tretí, najrozsiahlejší zväzok zachytáva všetky aspekty česko-slovensko-maďarských diplomatických, hospodárskych a politických kontaktov so zameraním sa na priebeh rokovaní zmiešaných komisií a subkomisií pri riešení špecifických problémov. Zahŕňa obdobie od Viedenskej arbitráže do podpísania delimitačného protokolu o novej hranici na východnom Slovensku po tzv. malej vojne, vypovedá o komplikovanom priebehu rokovaní, ale aj o hospodárskych, politických, sociálnych a kultúrnych dôsledkoch prijatého rozhodnutia. L. Deák uchoпил celý problém komplexne, od oficiálnych medzištátnych kontaktov, cez posúdenie postavenia a osvetlenia osudov slovenských a českých kolonistov z odstúpeného územia, problémy spojené so zásobovaním, s lekárskou pomocou, komunikáciou, so vzájomnou výmenou obcí až v konflikty spojené s prepádaním slovenského územia nelegálnymi ozbrojencami. Prináša rozsiahly pôvodný materiál primárneho charakteru, ktorý zo všetkých stránok dokumentuje dané politické ovzdušie a pomery a je vo svojej prevažnej väčšine publikovaný prvýkrát. Súčasne v tomto období – v marci 1939 – vystupuje do popredia nový moment, postoj maďarskej vlády k vnútropolitickým konfliktom v Česko-Slovensku a najmä postoj Budapešti k vzniku Slovenského štátu a jeho ambície využiť

2 Tamže s. 486.

3 KAMENEC, I.: *Postopách tragédie*. Bratislava 1991 s. 25; NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita medzi československou parlamentnou demokraciou a Slovenským štátom v stredoeurópskom priestore*. Prešov 1999, s. 35 a nasl.; *Holokaust na Slovensku*. Obdobie autonómie 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty. Ed. E. Nižňanský. Zv. III. Bratislava 2001.

danú situáciu na novú korekciu hraníc okupovaním časti východného Slovenska. Tento postup dokazuje, že Viedenská arbitráž neuspokojila ambície Budapešti po teritoriálnych zmenách v stredo európskom priestore ani po rozhodnutí veľmocí.

Všetky tri zväzky majú vypracovaný nezvyčajne kvalitný menný register, druhý a tretí zväzok aj register dobových, súčasných a cudzojazyčných názvov obcí a osád. Tiež obsah dokumentov je výstižný a prehľadný a pozitívne treba hodnotiť jeho preklad do angličtiny. Poznámkový aparát prekračuje zaužívaný štandard a dokumentuje úroveň ovládania skúmaných otázok zo strany autora.

O slovenskej historiografii je všeobecne známe, že systematické vydávanie dokumentov nepatrí k jej prioritám. V tomto kontexte je publikované trojzväzkové dielo L. Deáka pozitívnym činom. Súčasne však provokuje k zamysleniu sa nad koncepčným riešením tejto otázky v rámci širokej spolupráce historických pracovísk a inštitúcií na Slovensku a osobitne spolupráce vedeckých ústavov, katedier vysokých škôl so slovenskými archívami. Prístup, aký L. Deák zvolil aj v nadväznosti na predchádzajúce vydávanie dokumentov, vyriešil všetky odborné, vedecké a do značnej miery aj metodické a metodologické problémy spojené s vydávaním dokumentov a aj z tohto hľadiska je jeho dielo prínosom.

V. Bystrický

SLOVENSKÁ REPUBLIKA 1939 – 1945 OČAMI MLADÝCH HISTORIKOV IV. Eds.: M. Šmigel' – P. Mičko. Banská Bystrica 2005. 479 s.

Predmetom recenzie je už štvrtý zväzok historických štúdií, ktorých autori sa venujú najrôznejším a treba hneď konštatovať, že zväčša menej známym, resp. historikmi obchádzaným stránkam dejín Slovenskej republiky z rokov 1939 – 1945. Sú to vcelku sympaticky sebavedomé pokusy nastupujúcej plejády profesionálnych slovenských historikov zasiahnuť do diskusií a polemík okolo tohto kontroverzného úseku moderných slovenských dejín. Mladá garnitúra historikov už niekoľko rokov organizuje vedecké stretnutia, z ktorých výsledkov sa vzápätí rodia odborné historické zborníky, prinášajúce raz viac, inokedy menej zaujímavé a objavné materiály. Generačný, inak celkom prirodzený a v každej dobe prítomný fenomén sa v slovenskej historiografii asi nikde tak výrazne neprejavuje, neprofiluje a razantne neprezentuje, ako práve na pozadí interpretácie dejín vojnového slovenského štátu. Pre nastupujúcu generáciu historikov, zatiaľ nezaťaženú najrôznejšími politickými tlakmi, ideologickými i osobnými spormi, je to prirodzené, lebo sama téma je veľmi príťažlivá. Láka svojou kontroverznosťou a v neposlednom rade aj predchádzajúcimi deformáciami, v lepšom prípade zjednodušeniami, ktoré chcú nastupujúci autori korigovať, a preto v značnej časti ich prác zaznievajú nekompromisné polemické tóny. Je to prirodzený a vcelku pochopiteľný generačný syndróm, ktorý treba akceptovať.

Na druhej strane tendencia každej, teda nielen súčasnej bojovo naladenej nastupujúcej generácie historikov, majúcej pohnútky na superkritické prejavy, prináša však aj isté riziká, že sa budú dopúšťať tých istých chýb, ktoré razantne a zväčša aj oprávnene vyčítajú svojim predchodcom. Hrozí tu totiž istá diskontinuita, zjednodušovanie, resp. plošná negácia výsledkov predchádzajúcich historických výskumov a vedomé či nevedomé podliehanie viac alebo menej konkrétnym ideologickým tlakom. Myslím si, že naivnou ilúziou alebo domýšľavosťou je predstava akéhosi ideálneho prototypu absolútne objektívneho historika, resp. iného bádateľa – najmä v oblasti spoločenských vied. Veď dejepisec, okrem svojej odbornej profesionálnej zaradenosti, je aj občanom vyrastajúcim a žijúcim v konkrétnom spoločenskom a politickom prostredí, ktoré ho ovplyvňuje. Je determinovaný mnohými súradnicami svojho osobného života: rodinnou, školskou,

resp. náboženskou výchovou, svojim pôvodom, no vari už aj osobnými skúsenosťami. Pritom by však bolo chybou tvrdiť, že práve tieto mimoodborné determinanty a fakty majú hrať prvoplánovú úlohu vo výskume a v interpretácii národných či štátnych dejín. Podobné koncepcie, presadzované najmä v prostredí totalitných režimov, no sporadicky sa vynárajúce aj inokedy, boli vždy scestné a viedli do slepej uličky. Treba však upozorniť, že uvedené poznámky nie sú priamo mierené na obsah a koncepciu recenzovanej práce, ale sa vari aspoň hypoteticky dotýkajú niektorých širších aktuálnych problémov či polemik v súčasnej slovenskej historiografii.

Štvrtý zväzok prác mladých historikov je v spomínanej sérii ich aktivít najrozsiahlejší a má vari aj najkonzistentnejšiu vnútornú štruktúru. Nie je to iba povinná zbierka príspevkov rôzneho zamerania a rozdielnej odbornej kvality, ktoré odzneli na predchádzajúcich vedeckých podujatiach. Editori rozdelili zborník na dva bloky, ktoré sa však tematicky vzájomne prelínajú. V prvom bloku je tridsať štúdií, ktoré z rôznych tematických pohľadov interpretujú viaceré politické, ekonomické, sociálne, spoločenské, vojenské a čiastočne aj náboženské udalosti, procesy a osobnosti z dejín I. Slovenskej republiky. Osem príspevkov z druhého bloku sleduje málo poznané, no svojim vnútorným obsahom priam drastické a šokujúce otázky migrácie cudzích štátnych občanov, ktorí prechádzali počas vojny cez slovenské územie, resp. sa tu načas dobrovoľne alebo z donútenia zdržiavali. Tento blok je vlastne aj prezentáciou výsledkov jedného z grantov, ktorý riešia historici na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici. Preto v tomto bloku je aj niekoľko štúdií, ktoré sa chronologicky nedotýkajú bezprostredne obdobia rokov 1939 – 1945, no nadväzujú naň, lebo sa zaoberajú zväčša tragickými osudmi „starších“ emigrantov či „novších“ vojnových evakuantov a utečencov na Slovensku v rokoch po druhej svetovej vojne.

Zostavovatelia zborníka urobili, vzhľadom na jeho názov, ešte jeden zaujímavý generačný kompromis: v siedmich prípadoch totiž do neho zaradili štúdie autorov, ktorých nemožno priradiť k mladým historikom. Možnože je to vedomý pokus o preklenutie spomínaných generačných limitov. Táto snaha ide aj opačným smerom, keď editori v knihe publikovali aj jeden odborný zrelý príspevok vysokoškolského študenta histórie. Z autorského i z obsahového hľadiska je pozitívom, že zostavovatelia zborníka prizvali k spolupráci aj deväť historikov zo zahraničia: z Česka, z Maďarska, Poľska a Ukrajiny. (Vzhľadom na tému by však bol nesporne zaujímavý aj potrebný aspoň jeden príspevok z Nemecka). Editori sa nevyhli ani autorskej spolupráci s neprofesionálnymi historikmi, od ktorých však dostali príspevky na patričnej odbornej úrovni.

Jednotlivo komentovať všetkých tridsaťosem štúdií recenzovanej práce by bolo neefektívne a zbytočné. Možno ich však rozdeliť do niekoľkých skupín, keď za kritérium zvolíme buď ich vnútorné tematické zameranie, buď regionálny či celoslovenský záber, alebo pokusy o naznačenie riešenia niektorých metodických, resp. teoretických problémov skúmaných otázok. Pri čítaní jednotlivých statí si recenzent znova uvedomuje fakt, že apriórne neexistujú veľké a malé historické témy, ale témy zaujímavé, neošuchané, inšpirujúce, ktoré však vyžadujú, aby autor k nim pristupoval s dávkou skutočného záujmu a invencie. Podľa môjho názoru viac ako polovica publikovaných materiálov tieto kritériá spĺňa a ich poznatky sú zaujímavé nielen pre bežných čitateľov, ale aj – a predovšetkým – pre historikov, ktorí bližšie skúmajú dejiny vojnového slovenského štátu. Mnohé údaje, často „len“ epizodického charakteru z týchto výskumov by sa mali dostať aj do príslušných syntetických prác a ďalší autori by ich mali rešpektovať, lebo prehľbujú plasticosť nášho pohľadu na skúmané obdobie a jeho zložité problémy.

Najviac priestoru sa v recenzovanej práci venuje niektorým vnútropolitickým, no doteraz vcelku nedostatočne poznaným udalostiam a faktom z dejín slovenského štátu (fungovanie legislatívy, školského systému, peňažníctva, župného zriadenia a pod.).

Primeraná pozornosť sa sústreďuje aj na niektoré (v strednej Európe vždy náramne citlivé) problémy národnostných komunít žijúcich v I. Slovenskej republike. Až tri štúdie z prvého bloku zborníka sa zaoberajú otázkami rusínsko-ukrajinskej menšiny, ktorá sa márne snažila poli-

ticky a inštitucionálne etablovať vo vnútornom systéme štátu. Sem možno tematicky zaradiť aj niekoľko príspevkov z druhého bloku zborníka, ktoré sa venujú pohnutým a tragickým osudom ukrajinských, no aj poľských utečencov prechádzajúcich v čase vojny cez slovenské územie, resp. slovenským vyhnancom z okupovaných okresov južného Slovenska. Autori práve na ich vojnových i povojnových osudoch demonštrujú nielen vojnové hrôzy a ich následky, ale aj charakter totalitných režimov – bez ohľadu na ich ideologické zameranie. Podobne ako v predchádzajúcich troch zborníkoch, niekoľko štúdií sa zaoberá otázkami slovenskej armády, s osobitným prihliadnutím na jej činnosť na východnom fronte. Ďalšia skupina príspevkov sa dotýka jednak niektorých problémov a súvislostí protifašistickej rezistencie, jednak fungovania perzekučno-represívneho aparátu štátu a jeho špecifik vrátane aktivácie Rodobrany, resp. fungovania zajateckého tábora pre amerických letcov v Grinave. Niekoľko štúdií zasvätené rekonštruuje niektoré aspekty labilného medzinárodného postavenia a zahraničnopolitických vzťahov slovenského štátu k svojim najbližším susedom. Zaujímavá a aktuálna je aj stať o obraze tohto štátu v súčasných slovenských učebniciach dejepisu, ktoré sú pre dorastajúce generačné skupiny populácie často jediným informatívnym zdrojom o slovenských národných dejinách z rokov 1938 – 1945.

Prirodzene, tridsaťosem štúdií zborníka má nielen rozdielnu tematickú náplň, ktorej spoločným menovateľom sú dejiny vojnového slovenského štátu, ale aj nerovnakú odbornú a poznávaciu úroveň. Rozdiely nie sú vo zvolení témy, ale v jej spracovaní. Niektorí autori sa uspokojili s faktografickým opisom skúmaných reálií, iní do svojej interpretácie vkladali nové poznatky a vlastné vysvetlenia, resp. hypotézy. V podobnom druhu zborníkov sa ani pri najlepšej vôli editorov nemôže dosiahnuť absolútne rovnaká odborná kvalita všetkých príspevkov. Čo však editori azda mohli ovplyvniť, bola štylistická a jazyková stránka jednotlivých štúdií, kde sa nachádza až príliš veľa preklepov, pravopisných chýb a štylistických nedokonalostí. Aj keď v úvode je upozornenie, že za jazykovú stránku príspevkov sú zodpovední ich autori, niektoré zásahy editorov, resp. šiestich oponentov rukopisov by boli veľmi žiaduce. A nejde tu iba o jazykovú stránku, ale aj o aspoň čiastočne zjednotenie používaných termínov a odstránenie, resp. korekciu nerovnakých faktografických údajov o tých istých udalostiach, pokiaľ sa vyskytujú v štúdiách dvoch alebo viacerých autorov. (Mimochodom, trochu neštandardne pôsobí, keď medzi oficiálnymi oponentmi rukopisných textov knihy sú uvedení aj jej dvaja spoluautori či zostavovatelia.) Vzhľadom na veľký rozsah a tematickú šírku zborníka by čitateľ privítal menný register, ktorý je už štandardnou výbavou odborných historických prác.

Moje pripomienky nemajú ani nemôžu spochybniť odbornú a poznávací prínos recenzovanej práce. Bez toho, žeby som chcel radiť zostavovateľom a editorom zrejme plánovaných budúcich zborníkov mladých historikov k téme dejín 1. Slovenskej republiky, domnievam sa, že pri ich štruktúrovaní by mali postupne prechádzať od širokého tematického diapazónu na užšie zamerané spracúvanie jednotlivých otázok z tejto zaujímavej a pre historikov permanentne príťažlivej problematiky.

I. Kamenec

STANĚK, T.: *POVÁLEČNÉ „EXCESY“ V ČESKÝCH ZEMÍCH V ROCE 1945 A JEJICH VYŠETŘOVÁNÍ. Sešity ÚSD AV ČR, sv. 41. Praha 2005, 368 s.*

Skúmanie problematiky vysídlenia väčšiny nemeckého obyvateľstva z Československa po druhej svetovej vojne od začiatku 90. rokov 20. storočia výrazne pokročilo, čo sa vzťahuje aj na poznanie existenčných podmienok skupín ľudí vtedy považovaných za „štátno nespoľahlivých“. Zrejme najdramatickejšie bolo obdobie bezprostredne po ukončení vojny, od mája do prelomu

leta a jesene 1945, pre ktoré je charakteristický tzv. živelný alebo divoký odsun nemeckého obyvateľstva z Československa a fenomén účtovania s minulosťou okupácie a s ľuďmi, ktorí sa v tom čase prevínili najrôznejším spôsobom. Dochádzalo voči nim k takým postupom a k použitiu takých prostriedkov a z nich vyplývajúcich dôsledkov, o ktorých sa zvyčajne hovorí ako o povojnových excesoch. Práve táto problematika si vyžaduje podrobnejšie skúmanie, ktoré by umožnilo širšie objasnenie konkrétnych prípadov, ktoré sa odohrali v priebehu počiatkovej fázy odsunu, v internačných zariadeniach i pri ďalších príležitostiach.

Staněk je uznávaným odborníkom na problematiku povojnového vysídlenia Nemcov z Československa vrátane perzekučného prístupu k nim v čase, keď ešte žili na československom území. K týmto otázkam publikoval viacero prác, monografií i čiastkových štúdií. Pri koncipovaní svojej práce, ktorá pokrýva určitý špecifický aspekt širšej historickej problematiky (správanie sa jednotlivcov a skupín ľudí voči tzv. nespoľahlivému obyvateľstvu), sa tak mal o čo oprieť, tým skôr, že je podrobne oboznámený s doterajšou produkciou k týmto otázkam, a to tak v českom, ako aj v nemeckom prostredí. Potvrdzuje to už samotný úvod práce, v ktorom sú odkazy viac-menej na všetku podstatnú literatúru i publikované pramene. Práca je logicky štruktúrovaná, smeruje od všeobecnejšieho ku konkrétnejšiemu, obsahuje závery a zhrnutia a má svoju gradáciu. Výrazným pozitívom je využitie mimoriadne širokého záberu archívnych materiálov z ústredných i regionálnych archívov; oceniť treba najmä fondy z Archívu Ministerstva vnútra ČR v Kaniciach pri Brne. Práca je materiálovo viac ako dostatočne podložená, v žiaducej miere sa využíva existujúca literatúra, kroniky i spomienky pamätníkov.

Publikácia je členená na päť kapitol, pričom tematicky má v podstate tri časti. Prvým tematickým celkom je prehľad problematiky živelných odsunov v lete 1945, t. j. prvá kapitola. Československá vláda bola v súlade s plánmi pripravenými ešte v exile odhodlaná uskutočniť transfer väčšiny nemeckého obyvateľstva viac-menej za každú cenu, pričom sa spoliehala najmä na pomoc Sovietov. Rozhodujúcu úlohu pri vysídľovacej akcii zohrávala československá armáda, ktorá mala obsadiť pohraničie a zabezpečiť štátne hranice. Najvýraznejšie sa jej úloha prejavovala na tých teritóriách, ktoré boli roku 1938 pripojené k Nemeckej ríši a prechodne tak predstavovali akési nepriateľské územie. Jadrom bol 1. čs. armádny zbor v ZSSR a samostatná obrnená brigáda zo Západu, ďalšími zložkami „domáca armáda“, t. j. rôzne strážne, asistenčné, partizánske a iné tzv. revolučné formácie. Všetky tieto zložky „čistili“, „pacifikovali“, „evakovali“ atď., tzn. robili mimoriadne tvrdé a rázne kroky s cieľom dostať z Československa čo najväčší počet Nemcov, často zdôvodňované „likvidáciou bánd wehrwolfov“, „bojom proti sabotážam“ a pod. Preto je potrebné brať s rezervou samotný termín živelný alebo divoký odsun. Bola tu síce iniciatíva zdola, no determinoval ju postup vlády a ďalších centrálnych úradov a inštitúcií, ktoré sa pred konferenciou v Postupime i bezprostredne po nej angažovali v prospech čím skoršieho a rozsiahlejšieho odsunu nemeckého obyvateľstva.

Druhou tematickou časťou práce je kapitola druhá (*Akty odplaty, tábory a väznice*) a tretia (*Výšetrovanie povojnových excesov – všeobecné predpoklady*). Bezprostredne po skončení vojny v nestabilizovaných pomeroch, v atmosfére nadšenia z oslobodenia a súčasne takmer všeobecnej nenávisti k Nemcom a všetkému nemeckému, k ľuďom považovaným za zradcov a kolaborantov, z kolektívne prežitej skúsenosti strachu a poníženia, ako aj pod vplyvom radikálnej argumentácie štátnej a politickej reprezentácie dochádzalo na mnohých miestach vo vnútrozemí a neskôr aj v pohraničí k aktom odplaty často s mimoriadne brutálnymi a tragickými dôsledkami. Násilnosti páchané na jar a v lete 1945 na verejnosti i v ústraní neboli nijakým okrajovým javom, tvorili súčasť postojev víťazov, pomstiteľov a úsilia nekompromisne potrestať vinníkov a odsunúť z republiky čo najviac Nemcov. Medzi obeťami povojnových excesov boli tí, čo niesli zodpovednosť za zločiny minulosti, ale aj nevinní vrátane žien, starcov a detí. Násilnosti páchali ľudia, ktorí na vlastnej koži zažili nemecké zverstvá, boli rôznym spôsobom perzekvovaní, no boli medzi

nimi aj takí, ktorí sa za obeť prenasledovania len vydávali, nehovoriac už o tých, ktorí chceli uplatniť svoje sadistické túžby alebo získať majetok. Viacero excesov sa stalo predmetom vyšetrovania, no z najrôznejších dôvodov uzatvorené neboli. Svojim spôsobom na to vplýval aj zákon č. 115/1946 z 8. mája 1946 o legálnosti správania súvisiaceho s bojom za znovunadobudnutie slobody Čechov a Slovákov, hoci zvažovať naň vinu je neadekvátne. Jeho prijatie bolo správne a potrebné, aj keď problematické bolo obdobie platnosti činov, na ktoré sa zákon vzťahoval (do 28. októbra 1945), a predovšetkým to, ako sa uplatňoval. Treba však zdôrazniť, že sa podarilo, aj keď len čiastočne a nakrátko, presadiť zámer prešetriť a potrestať evidentné zločiny. V júli 1947 vznikla zvláštna vyšetrovacía komisia Bezpečnostného výboru Ústavodarného národného zhromaždenia; jej činnosť *de facto* ukončil komunistický prevrat vo februári 1948. Po roku 1990 sa niektoré prípady excesov otvorili, aby sa znova preskúmali, ale pre značný časový odstup od udalostí boli začaté konania ukončované a nijaká žaloba podaná nebola.

Tematicky treťou, ťažiskovou časťou práce, sú kapitoly štyri a päť (*Výbrané prípady excesov v Čechách, na Morave a v Sliezsku*). Sústredujú sa na priblíženie konkrétnych prípadov závažnejších excesov v zaobchádzaní s tzv. nespoľahlivým obyvateľstvom v období od oslobodenia do leta 1946. Čitateľ je v určitých pasážach atakovaný doslova drastickými formuláciami a šokujúcimi konštatovaniami dobových dokumentov, spoluvytvárajúcimi atmosféru tých čias; z hľadiska súčasného ponímania, pochopiteľne, ide o správanie sa absolútne neakceptovateľné. Autor sa pritom usiluje podať nielen relatívne ucelený náčrt dobovej reality, ale prinajmenšom v hlavných rysoch pripomenúť problematiku súvisiacu s vyšetrovaním niektorých známejších (Postoloprty, Horní Moštěnice u Přerova, Pohořelice atď.) i menej známych prípadov revolučného násillia. Ťažko na základe vybraných prípadov dospieť k uceleným záverom, preto ide skôr o závery čiastkové, ktoré bude potrebné spresniť ďalším bádáním. Možno však konštatovať, že úsilie vyšetriť excesy a postihnúť páchatel'ov tu síce bolo, nie však príliš výrazné, čo v zásade ani neprekvapa-je. Záležalo na tom, kto a či vôbec získal informácie o takýchto prípadoch a s akým časovým odstupom, ako na vyšetrovanie vplýval záujem štátu, politické „krytie“ páchatel'ov, prevládajúca mienka väčšinového obyvateľstva atď.

Recenzovanú prácu možno celkovo hodnotiť ako veľmi kvalitnú, prínosnú, presvedčivú a vyváženú, čo platí aj pre záverečné zhrnutie tzv. odsunových strát nemeckých civilistov. Autor dospel k záveru (a konfrontuje ho s niektorými inými názormi), že od oslobodenia do konca roka 1945 možno bez započítania samovrážd (oficiálne ich bolo za celý rok zaevidovaných 5 558) uvažovať o najmenej 8 000 – 10 000 prípadoch úmrtí vo viac-menej priamej súvislosti s vtedajšími formami zaobchádzania s Nemcami, pričom takmer polovica z nich zomrela v táborových a väzenských zariadeniach. Príprava práce bola nepochybne časovo náročná, na autora kladla vysoké požiadavky. T. Staněk dokázal využiť široký záber ústredných i regionálnych archívov, existujúcej literatúry i spomienok pamätníkov. Svoje poznatky a hodnotenia konfrontoval s závermi iných autorov, vedel sa kriticky vyrovnáť s formuláciami, s ktorými nesúhlasil, a to nielen v niektorých nemeckých prácach, ale aj v publikáciách alebo štúdiách českých autorov. Jeho práca má všetky náležitosti kvalitnej vedeckej publikácie tak v samotnom texte (argumentácia, závery, zhrnutia, aj keď autor upozorňuje, že šírka problematiky presahuje možnosti jednotlivca), ako aj v poznámkovom aparáte. Takisto vhodne do nej zaradil prehľad prameňov a literatúry, zoznam skratiek, osobný i miestny register a anglické resumé. Voči práci takejto kvality len ťažko vyjadriť podstatnejšie pripomienky, možno len nepodstatné drobnosti typu názvu archívu (s. 329); Archív ÚV KSČ už viacero rokov neexistuje a materiály v ňom uložené sú ako fond ÚV KSČ umiestnené v Národnom archíve v Prahe. Práca *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* je dôstojným pokračovaním v tradícii kvalitne pripravených *Sešitov* i celkového pôsobenia pražského Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

J. Pešek

GLOSÝ – BIBLIOGRAFIA

VŠEOBECNÉ DEJINY

STEHLÍKOVÁ, E.: *DIVADLO ZA ČASŮ NERONA A SENEKY*. Divadelný ústav, Praha 2005. 187 s.

Autorka nám vo svojej práci predstavuje antické (a v prenesenom zmysle nielen antické) divadlo ako šikovnú parabolu sveta, v ktorom vládnú mocní obmedzenci, pričom učenci a filozofi umierajú; sveta, v ktorom sa všetko môže premeniť na absurdnú krutú hru. Keďže postavením a problematikou starovekého divadla a jeho súvzťažnosti s každodenným životom sa zaoberá aj vo svojich predchádzajúcich monografiách (*Řecké divadlo*, 1991; *Římské divadlo*, 1993; *A co když je to divadlo*, 1998) a štúdiách, ani v tejto práci sa nezameriava striktne iba na krátke obdobie, v ktorom sa križovali životné dráhy dvoch veľikánov 1. storočia nášho letopočtu uvádzaných v názve knihy.

Senecu povolala z vyhnanstva do Ríma v roku 49 Agrippina, druhá manželka cisára Claudia, aby mu zverila do výchovy svojho vtedy štrnásťročného syna Domitia Ahenobarba – budúceho cisára Neróna. Senecovo postavenie na cisárskom dvore sa tak posilnilo, že od roku 51 spolu s Burrom (prefektom pretoriánov) riadil štát a od roku 54 bol cisárovým poradcom. Cisárovej priazni sa tešil asi do roku 62, keď sa Nero úplne prestal správať podľa jeho rád, a tak sa utiahol do ústrania a venoval sa literárnej činnosti. Práve Senecove tragédie (napísal ich deväť) sa stali dôležitou správou o tom, čo je to dráma, keď na scéne života stoja oproti sebe múdry filozof a šialený cisár.

Senecov vlastný vzťah k divadlu bol ambivalentný, lebo hoci sám písal hry a navštevoval divadlo a všetky žánre tohto druhu zábavy (circus, gladiátorské a pantomimické hry, verejné recitácie pôvodných diel), sťažoval sa, že mesto je plné divadiel, kde sa ľudia zabávajú, ale o filozofiu nemá nikto záujem. Život je podľa

neho dráma – človek sa pohybuje v spoločnosti ako na javisku – a nezáleží na tom, aká je dlhá, ale či je dobre zahraná a či má dobrý koniec. Jeho myšlienky paradoxne zavřila dráma jeho vlastného života: Nerónova nenávisť ho neobišla. Keď bolo roku 65 odhalené Pisonovo sprisahanie, na príkaz Neróna sa ocitol na zozname tých, ktorí museli skončiť svoj život samovraždou.

Autorka pokračuje v tejto monografii v rozvíjaní myšlienky, ktorú stručne načrtla už v práci *Římské divadlo*. Už vtedy nahradila všeobecne rozšírené a zavádzajúce tvrdenie o postupnom úpadku antického divadla tvrdením iným, a to o premene antického divadla, jeho žánrov a divadelníctva vôbec v období cisárstva. Ako sama hovorí, potrebovala však ešte čas na ďalší výskum prameňov a literatúry, aby mohla túto tézu plne rozvinúť a ukázať, ako sa v tomto období zrodili alebo stabilizovali všetky druhy verejných či súkromných hier a viac či menej divadelnej a inej zábavy, ktoré nachádzali ohlas v širokých radoch publika, zatiaľ čo tradičné divadelné žánre ustrnuli. A práve načrtnutím tohto vývoja sa stalo zrejším, že už v tomto období sa zrodili takmer všetky žánrové a scénické možnosti budúceho európskeho divadla.

Divadlo sa vtedy jasne diferencovalo: verejné bolo určené širokým masám, súkromné patricijom a intelektuálom a, samozrejme, zbohatlíkom (akým bol napr. smutne preslávený Trimalchio). Najväčšiu návštevnosť nemalo divadlo, ale *circenses*, t. j. gladiátorské zápasy, a naumachie. Týmto spektakulárnym prejavom mohlo divadlo konkurovať iba svojimi nonverbálnymi, pantomimickými predstaveniami. Jednako rímske divadlo ako súčasť najrozličnejších celospoločenských verejných obradov a hier, na ktorých sa zhromažďovali masy, schopné vyjadriť svoje sympatie či antipatie podporiť svojich favoritov alebo naopak zosmiešniť nenávidených vládcov, zostávalo strategicky dôležitou súčasťou politickej propagandy a nikdy nestratilo svoju spoločenskú funkciu.

Toto fascinujúce obdobie premeny rímskeho divadla približuje autorka na základe všet-

kých dostupných historických prameňov, i keď – ako sama skromne poznamenáva – „je trochu trufalé snažiť sa vykresliť obraz divadla této převratné doby v městě, kam vedly všechny cesty, na základě pramenů, které máme k dispozici. Je snad možné pokusit se vystihnout alespoň ty rysy, které se zdají být nepochybné“ (s. 135).

Tieto hlavné a nepochybné črty sa pokúša vystihnúť v stručnom *Prológu*, v piatich kapitolách, ktorých názov príznačne vystihuje ich obsah (1. *Hostina u Trimalchiona alebo I pri jedle má človek poznať istú kultúru*, 2. *Imperiálna tragédia alebo Reč ľudí bola taká, ako ich život*, 3. *Divadlo v Ríme alebo Všetky druhy nevinné zábavy*, 4. *Divadlo a ľud rímsky alebo Theatrum populusque Romanus*, 5. *Chlieb a hry alebo A ty mi tu vzdycháš po métach cirkusu, javísk, po prachu a aréne!*), ako aj v zhrňujúcom *Epilógu*.

Potom nasleduje bohatý dopĺňajúci aparát, pozostávajúci z *Textov* (sú to úryvky zo Senecových hier), z chronologickej tabuľky všetkých významných historických udalostí od 1. storočia pred n. l. (keď mal Rím tri stále veľkokapacitné kamenné divadlá), až do roku 116 (keď zomrel historik Publius Cornelius Tacitus), ďalej je to zoznam citovaných prameňov, zoznam literatúry, menný register, anglické resumé a prácu uzatvára útlá obrazová príloha (ktorej kvalita sa, žiaľ, miestami odvíja od použitého papiera).

V jednotlivých častiach uvedené a rozvíjané črty tohto obdobia autorka opisuje štýlom, vďaka ktorému sa čítanie tejto vysoko odbornej publikácie stáva zážitkom, a to zážitkom odhaľovania veľmi impozantného pestrofarebného obrazu. Hoci na záver opäť pokorne a zbytočne skromne podotýka: „*Toto je obraz římského divadla, jak jej vidíme na počátku třetího tisícletí naší éry z města, které leží na území, nazývaném Římany barbaricum*“ (s. 143).

H. Trísková

STRMISKA, M. – HOUŠEK, V.
– KOPEČEK, L. – CHYTILEK, R.:
*POLITICKÉ STRANY MODERNÍ
EVROPY. Analýza stranícko-politických
systémů*. Portál, Praha 2005, 728 s.

Rozsiahla publikácia štyroch českých autorov bilancuje zhruba dve storočia vývinu európskych strán a stranických systémov. Kniha má ambíciu predstaviť stručné dejiny a súčasný stav politických systémov modernej Európy, teda jej demokratických krajín od Írska a Islandu až po hranice so Spoločenstvom nezávislých štátov. Postsovietske krajiny autori do súčasnej modernej Európy zrejme nezaraďujú. Prekvapuje však, že do nej nezaraďili ani krajiny juhovýchodnej Európy, ktoré sa uchádzajú o členstvo v Európskej únii, čiže Chorvátsko, Rumunsko, Bulharsko či ďalšie balkánske štáty. Asi ich modernosť a vyspelosť ich politického systému ešte nedosiahla úroveň oprávňujúcu ich zaradenie medzi ostatné európske krajiny ani do tejto publikácie. V prípade krajín, ktoré autori zaradili do publikácie (a je ich 32 vrátane 4 miništátov ako Monaco či San Marino), sa čitateľ dozvie veľa faktov o ich stranických systémoch, o tom ako vznikali, akou premenou prešli najmä v 20. storočí, aj o tom, ako fungujú posledné roky či desaťročia až dodnes.

Kniha má do veľkej miery encyklopedický charakter, aj keď štruktúra kapitol o jednotlivých krajinách nie je celkom zjednotená. Napr. v niektorých kapitolách je osobitná podkapitola s profilmi relevantných politických strán, v iných takýto prehľad chýba. Čitateľ, ktorý sa hlbšie zaujíma o európsku a, samozrejme, aj domácu stranícko-politickú scénu, nájde v knihe aj prehľadnú teoretickú časť venovanú definíciám politických strán, konfliktným politickým líniam v minulosti i súčasnosti a osobitne v postkomunistických krajinách strednej Európy, podľa ktorých sa strany formovali, ako aj zdroje a princípy, na základe ktorých strany vytvárali európske „stranícke rodiny“. Knihu uzatvára zhrňujúca kapitola zaoberajúca sa predovšetkým podnetmi vyplývajúcimi z voleb-

ných systémov jednotlivých krajín nášho kontinentu. Napriek podnadiu, v ktorom sa hovorí o analýze stranícko-politických systémov, ide vzhľadom na rozsah témy a priestor publikácie predsa len skôr o ich relatívne podrobnú deskripciu v ich historických a aktuálnych súvislostiach.

V časti o stredoeurópskych štátoch (krajiny Vyšehradskej štvorky a Slovinsko) nájdeme aj kapitolu venovanú Slovensku. Jej autorom je Lubomír Kopeček, ktorý medzičasom publikoval aj osobitnú monografiu o politicko-straníckych dejinách a súčasnej straníckej scéne Slovenska pod názvom *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku* (Brno 2006). Autor najprv načrtol historický vývin slovenského stranického systému od čias Rakúsko-Uhorska až do súčasnosti a rozdelil ho do šiestich fáz. Prvá fáza trvá podľa neho do roku 1918, keď sa na Slovensku nevytvoril štruktúrovanejší regionálny systém strán, ktorý by sa vymykal z rámca uhorského stranického systému. Druhá fáza sa začína rokom 1918, po ktorom sa v podmienkach československej demokracie vytvoril štruktúrovaný stranický systém, ktorý spolu s českým stranickým systémom tvoril integrálnu súčasť československého systému strán. Treťou fázou je obdobie druhej republiky a slovenského štátu s mocenským monopolom jednej strany. Sice krátkou, no samostatnou štvrtou fázou je obdobie rokov 1945 až 1948, ktoré v roku 1948 vystriedala piata fáza, opäť charakterizovaná mocenským monopolom jednej strany – KSČ. Šiesta fáza trvá od roku 1989 do súčasnosti. Podrobnejším opisom jednotlivých období venuje autor priestor primeraný charakteru publikácie.

Kopečkovu členenie vývinu stranického systému na Slovensku sa odlišuje od vývinu stranického systému v českých krajinách, ako ho načrtol Vít Hloušek. Do prvej fázy zahŕňa obdobie monarchie aj prvej ČSR, pretože táto fáza sa niesla v znamení kontinuálneho utvárania českého stranického systému (to sa vskutku nedá povedať o Slovensku, aspoň nie v rozhodujúcej miere). Do druhej fázy patrí podľa neho celé desaťročie od konca roka 1938 až do februára 1948, spojil teda tri rôzne historické

etapy, o čom by sa dala viesť diskusia či polemika. Tretia fáza je éra monopolnej vlády KSČ a štvrtá fáza sa otvorila v novembri 1989, pričom autor ju delí na fázu vlastnej tranzície (do volieb roku 1996) a fázu konsolidácie (po týchto voľbách).

Ťažisko kapitoly o Slovensku spočíva, podobne ako v prípade iných postkomunistických krajín, predovšetkým v skúmaní stranícko-politických pomerov po páde totalitného režimu. V závere tejto kapitoly charakterizuje L. Kopeček súčasný slovenský stranický systém ako „*veľmi nestabilný*“, hovorí o „*nezrelom, prípadne nekonsolidovanom*“ straníckom systéme. Táto charakteristika vyplýva predovšetkým z volebných výsledkov od roku 1992. Voľby na Slovensku prinášali vysokú fluktuáciu parlamentných strán, z ktorých aj viaceré relevantné strany prejavovali značnú vnútornú nestabilitu. Podľa autora to potvrdili aj voľby v roku 2002, keď zo šiestich parlamentných strán až štyri prešli voľbami prvýkrát (SDKÚ, Smer, ANO a KSS) a len HZDS, KDH a SMK sa ocitli v parlamente opakovane. Autor však pripúšťa, že aj v slovenských podmienkach možno vybadať určité, aj keď pomerne slabé prvky kontinuity. Vidí ich v oblasti stranických aktérov a v interakcii medzi nimi, napr. na scéne dlhodobo pôsobia niektorí dôležití aktéri, predovšetkým KDH a (ako dedička starších stranických subjektov) aj SMK. Dodajme, že i HZDS. Isté prvky kontinuity rozoznáva aj v mechanizme fungovania kooperačných a konkurenčných vzťahov medzi stranami v 90. rokoch, napr. pri formovaní koalícií za Moravčíkovej a prvej Dzurindovej vlády. Napriek takýmto prvkom kontinuity prevláda však podľa Kopečka nekonsolidovanosť slovenského stranického systému, čo vylučuje aj jeho zmysluplné zaradenie do niektorých z klasických typológií stranických systémov. Vývin slovenskej straníckej scény najmä v 90. rokoch minulého storočia si iste zaslúži pozornosť aj historikov najnovších dejín. Aktuálne stranícke pomery na Slovensku a ich vývin sú však už odborným problémom politológov.

M. Z

DO ROKU 1526

ENGEL, P. – C. TÓTH, N.:
ITINERARIA REGUM ET REGINARUM
 (1382 – 1438). *Subsidia ad historiam*
medii aevi Hungariae inquirendam
 I. MTA Történettudományi Intézete,
 Budapest 2005, 187 s.

Zaujímavý a nie každodenný príspevok k výskumu stredovekých uhorských dejín obsahuje súpis ciest Žigmunda Luxemburského (uhorského a neskôr českého, lombardského a nemeckého kráľa a rímskeho cisára, a to z rokov 1382 až 1437) a jeho dvoch manželiek (kráľovnej Márie, 1382 – 1395, a kráľovnej Barbory, 1405 až 1438), ako aj kratší itinerár v dopyto Ludovítovi I. kráľovnej Alžbety (1382 – 1386).

Pod itinerárom (z lat. *iter, itineris*, n. – cesta, pochod) chápeme vlastne dva druhy prameňov. Prvým sú zápisky z ciest obchodníkov, cestovateľov, učencov, pútnikov, ktorí zdokumentovali svoje viac či menej strastné putovanie cudzími krajinami a počas tohto putovania nadobudnuté poznatky, zážitky a skúsenosti. Dnešnou terminológiou ich označujeme cestopisy, cestovné denníky, správy. Tento literárny druh mal vynikajúcich predstaviteľov už od čias antiky (spoňme len piatu báseň prvej knihy Horáciových satír známu ako *Iter Brundisinum*), v období humanizmu vynikol v tomto žánri Pavol Rubigall svojou skladbou *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani*, v novoveku sa počet takýchto opisov rozrástol najmä po objavení Ameriky. Svedectvom toho je aj nedávno publikovaný zborník *Itineraria Posoniensia* (Bratislava 2005) ako výsledok medzinárodnej konferencie na tému *Cestopisy v novoveku*, konanej v Bratislave roku 2003; ako aj rozsiahla práca venovaná výskumu cestopisnej literatúry o Slovensku *Slovensko očami Európy 900 – 1850* od Jána Tibenského a Viery Urbancovej (Bratislava 2003).

Druhým variantom týchto itinerárov, ku ktorým patrí aj uvádzaná práca, sú na základe primárnych prameňov dodatočne zostavené

chronologické súpisy ciest významných osobností, predovšetkým vysoko postavených úradníkov a panovníkov. Prvé pokusy o zostavenie takýchto pramenných pomôcok sa objavili na začiatku 19. storočia v nemeckej historiografii; v maďarskej historiografii položil jej základy Károly Ráth, ktorý vo svojom rozsiahlom diele zostavil vojnové ťaženia, cesty a miesta pobytu uhorských panovníkov takmer za 850 rokov (Ráth, K.: *A magyar királyok hadjáratai, utazásai és tartózkodási helyei*. Győr 1861). Takto zameraný veľmi náročný výskum sa rozšíril najmä v 20. storočí, keď sa popri tradičnom súpise ciest stredovekých panovníkov objavujú aj prvé itineráre osobností žijúcich už v novoveku.

Itineráre stredovekých, ale aj novovekých panovníkov sú jedným z najdôležitejších, ak nie najdôležitejším východiskovým pilierom pri zostavovaní sledu udalostí (politických dejín) istého dejinného obdobia. Veď nám poskytujú presný súpis chronologicky a geograficky vymedzených údajov o mieste pobytu a cestách skúmanej osobnosti v istom období. Pre svoju výpovednú hodnotu majú práve preto veľký význam práve itineráre panovníkov.

Na prvý pohľad sa môže zdať, že zostavovanie itinerárov je vlastne mechanická práca. Z tohto omylu nás v úvode vyvádza Norbert C. Tóth. Podáva vyčerpávajúci opis vzniku a vývoja tejto pomocnej historickej disciplíny od polovice 19. storočia až po súčasnosť, pričom odhaľuje aj ťažkosti, s ktorými sa bádateľ pri výskume primárnych pramenných materiálov (ak sa k nim dostane) stretáva a musí boriť. Po maďarskom a nemeckom úvode nasleduje zoznam prameňov a citovanej literatúry vrátane zoznamu skratiek. Po itinerári jednotlivých panovníkov, v ktorom sa každý údaj dokladuje prameňom, prípadne literatúrou a vysvetlivkami, vždy nasleduje register osobných mien s presnými údajmi kariérneho postupu a celý pomocný aparát uzatvára komentovaný register geografických názvov (vývoj názvu vrátane súčasného, s presným určením, kde sa nachádza).

Výsledku zdĺhavej a mravčej práce – vydania publikácie – sa jeden z autorov (P. Engel) už nedožil a jeho spoluautor pripravil do tlače

rukopis s nádejou, že tých málo prameňov, ku ktorým sa nedostal, sa mu podarí získať a zapracovať do prípadného druhého vydania. Dúfa, že mu k tomu so svojimi pripomienkami pomôžu všetci, ktorí túto pomôcku využijú. Ide však o prílišnú skromnosť autora, lebo vydané dielo poslúži aj v predloženej podobe ako výborná pomôcka na výskum stredovekých uhorských dejín.

H. Trísková

1526 — 1548

MISCELLANEA ODDĚLENÍ RUKOPISŮ A STARÝCH TISKŮ. Roč. 18 (2003 – 2004.) Národní knihovna České republiky, Praha 2005. 497 s.

Vyššie dve desaťročia vydáva oddelenie rukopisov a starých tlačí Národnej knižnice ČR v Prahe svoje *Miscellanea*, ktoré okrem pôvodných štúdií, zameraných predovšetkým na výskum dejín knižnej kultúry, odzrkadľujú všetko odborné dianie jednotlivých pracovníkov v priebehu jedného či dvoch rokov. Dlhoročná výkonná redaktorka *Miscellanea* Jaroslava Kašparová zodpovedá za ich vysokú odbornú úroveň, aj keď je vítaná i spolupráca s bádateľmi príbuzných disciplín z domáceho aj zahraničného prostredia. V takom prípade príspevky zostávajú v pôvodom jazyku, pričom všetky obsahujú inojazyčné resumé. Koncepcia zborníka sa rokmi vykryštalizovala do vyhovujúcej formy štyrov, resp. piatich hlavných blokov obsahujúcich: *Štúdie a materiály, Drobnosti, Recenzie a K činnosti oddelenia rukopisov a starých tlačí Národnej knižnice ČR za predchádzajúce oddelenie.*

Sporadicky býva i ďalšia časť ako príloha čiastkovej monotematickej bibliografie, archívnych i knižných prameňov, zaujímavých textov alebo výňatkov z referátov, ktoré odzneli na významných konferenciách.

Desať štúdií uvádzaného zborníka je vypracovaných na základe knižných zbierok

pražskej Národnej knižnice a iných zámockých a cirkevných fondov Českej republiky. Jindřich Marek (Praha) sa zaoberá husitskými *Postilami* Rokycanovho okruhu, ktoré sa pripisujú Václavovi z Dráčkova († 1469). Na rozsiahlom priestore prezentuje veľmi podrobný kodikologický opis týchto stredovekých kazateľských rukopisov; hodnotí ich a komentuje, zároveň polemizuje s názormi na autorstvo niektorých z nich. Josef Smolka (Praha) približuje život a činnosť Martina Horkého z Lochovic, ktorý sa po štúdiách začiatkom 17. storočia usadil v Bologni u astronóma Giovanniho Maginiho, predovšetkým na základe jeho 14 zachovaných astronomických kalendárov. Vydával ich v Taliansku, ale najmä v Nemecku, kde zostal po bitke na Bielej hore. Richard Šípek (Praha) analyzuje bývalú zámockú knižnicu grófa Otta Mladšieho z Nostic, ktorá vznikla v druhej polovici 17. storočia v sliezskom Jawore. Michaela Tydlitátová (Praha) sa sústreďuje na staré tlače knižnice Masarykovho ústavu Akadémie vied ČR, ktoré si postupne budoval prvý prezident Československej republiky a ktoré v roku 1932 venoval tejto inštitúcii. Ich súčasťou je aj zbierka Rudolfa Hirschu (1880 – 1934) obsahujúca 60-tisíc zväzkov, z toho cca 10-tisíc do roku 1800. Osudy tejto knižnice začali naberať nové dimenzie až v 90. rokoch minulého storočia. Príspevok Anny Fechtnerovej a Markéty Holubovej (Praha) predostiera údaje o 170 členoch jezuitskej rezidencie v Golčove Jenikove (1657 – 1773) vo forme biografického slovníka. Claire Mádlová (Praha) informuje o dovoze francúzskych kníh do Čiech koncom 18. storočia, čo vypovedá o výraznom prieniku francúzskeho osvietenstva, ale aj upozorňuje na nevyváženosť trhu vzhľadom na prevahu určitej, predovšetkým vzdelanej kultúrnej vrstvy obyvateľstva. Jaroslava Kašparová (Praha) opisuje českú krajinu očami slávneho lekára a farmakológa Théodora Turqueta de Mayerne (1573 – 1655), ktorý bol v službách francúzskeho i anglického kráľa; v preklade uvádza pasáž venovanú Českému kráľovstvu. Michaela Kujovičová (Bratislava) analyzuje časť Lobkovicovej knižnice – mladšej kniežacej vetvy hořínsko-mělnickej, ktorá sa v roku 1928

dostala kúpou do bratislavskej Univerzitnej knižnice. Obsahuje 2 613 bibliografických jednotiek v 5 343 zväzkoch. Autorka analyzuje a aj podáva súpis 153 tlačí 16. storočia, medzi ktorými sa nachádzajú exempláre vzácne zo slovacikálneho hľadiska.

Zámockým knižniciam sa venujú aj ďalšie príspevky. Ľuboš Antonín (Praha) charakterizuje knižnicu starobylého rodu Vratislavovcov z Mitrovíc, ktorá vznikla v 18. storočí v barokových zámkoch v Dírnej pri Soběslavi a v Choustniku, dnes deponovanú v južných Čechách.

Jitka Radimská (České Budějovice) sa zaoberá knihami vo francúzskom jazyku v zámku Českého Krumlova, ktoré v druhej polovici 17. storočia vlastnila podľa posesorských záznamov Marie Arnoštka z Eggenbergu, rod. zo Schwarzenbergu. Súčasťou je zoznam 78 kníh s autentickým provenienčným údajom a odkazom na príslušnú literatúru. Všetky uvedené štúdie sú dokumentované bohatou obrazovou prílohou.

V časti obsahujúcej drobnosti sa informuje o niektorých zaujímavých nálezoch, ktoré bádatelia pri svojej práci najnovšie identifikovali. Vyžadujú si ešte ďalší výskum, avšak touto formou na ne aspoň upozorňujú.

Z materiálov možno uviesť napr. v Prahe objavenú rodinnú kroniku Centenských zo 17. až 18. storočia (Milada Svobodová, Praha), rukopis o Svätej Trojici zo 17. storočia v Lotyšsku (Alena Richterová, Praha) alebo neznámy fragment štambuchu Felixa Kaplíra zo Suloviec uchovávaný v Stuttgarte, rovnako zo 17. storočia (Marie Ryantová, České Budějovice). Po ôsmich recenzovaných a z hľadiska najnovšieho domáceho i zahraničného výskumu zaujímavých knihách nasleduje správa o činnosti oddelenia rukopisov a starých tlačí za roky 2003 – 2004, ako aj základné údaje o pracovníkoch oddelenia a bibliografia ich publikovaných prác.

Tak ako po iné roky, aj teraz zborník *Miscellanea* oddelenia rukopisov a starých tlačí Národnej knižnice ČR splnía svoju funkciu – zachytáva a prezentuje najnovšie výsledky odbornej činnosti i výskumu v danej oblasti,

predovšetkým z domáceho prostredia. Zároveň ide o významný príspevok k dejinám knižnej kultúry v celoeurópskom okruhu.

E. Frimmová

1848 – 1945

NEČAS, C.: *ROMOVÉ NA MORAVĚ A VE SLEZSKU (1740 – 1945)*. Matice moravská, Brno 2005, 475 s.

Profesor Masarykovej univerzity v Brne Ctibor Nečas (1933) je v historickej, ale aj etnologickej rodine významnou osobnosťou. Už od začiatku 70. rokov minulého storočia sa cieľavedome a systematicky zameriava na štúdium dejín Rómov. Jeho práce o postavení Rómov počas druhej svetovej vojny majú základný význam i pre romistiku na Slovensku, pretože prezentujú výsledky jeho archívnych výskumov na našom území. Tie publikoval najskôr v čiastkových štúdiách: *Pracovní tábory tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v roce 1942* (Nové obzory, 17, 1975), *Diskriminace a persekuce slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945* (Nové obzory 19, 1977), ďalšie príspevky vyšli v regionálnych a odborných periodikách (Vlastivedný zborník Považia, 13, 1978; Obzor Gemera 10, 1979; Tereziňské listy 10, 1980). Výsledky svojho štúdia zhrnul v monografii *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945* (Brno 1981), ktorá sa stala základným dielom zaoberajúcim sa touto problematikou u nás, v dôsledku nízkeho nákladu sa však nemohla dostať do širšieho povedomia verejnosti. Roku 1994 vydal obsiahlu publikáciu *Českoslovenští Romové v letech 1938 až 1945*, ktorá z formálneho hľadiska zachováva štruktúru monografie z roku 1981, je však podstatným rozšírením pôvodného textu a doplnením o najnovšie výsledky autorovho bádania. Takmer polovica publikácie (spolu 71 strán + poznámkový aparát) je venovaná osudom Rómov na území Slovenska.

Čtibor Nečas sa venuje aj starším dejinám, najmä moravských Rómov: opakovane vyšla jeho vysokoškolská učebnica *Romové v České republice včera a dnes (1993, 1995)*, vynikajúcim dielom na poznanie dejín Rómov je jeho *Historický kalendář – Dějiny českých Romů v datech (1997)*, aká nám na Slovensku zatiaľ, žiaľ, chýba (recenzovaná v HČ, 47, 3, 1999, s. 556 až 557).

Históriou moravských Rómov sa zaoberá aj jeho najnovšia monografia *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740 – 1945)*. Autor v prvých kapitolách podáva prehľad o doterajšom stave bádania, použitých prameňoch (najmä archívnych), ako aj o najstarších zmienkach o Rómoch na sledovanom území. Takou je správa z roku 1417, keď sa jedna skupina vedená „kráľom“ Sindelom po tom, čo prešla územím dnešného južného Slovenska, zdržiavala pri Znojme. Z dochovaných záznamov zo 16. a 17. storočia vyplýva, že moravské a sliezske teritórium bolo pre putujúcich Rómov skôr tranzitným územím. Jednotlivé nariadenia vrchnosti sa snažili týchto ľudí nevpustiť na svoje územie, resp. ich násilím z krajiny vypudíť: pri dolapení boli mučení, na chrbát im vypálili písmeno R (skratka z lat. *relegatus* – vyhostený) a pri následnom dolapení boli popravovaní. Represívne opatrenia vyvrcholili nariadeniami cisára Leopolda I. začiatkom 18. storočia, ktoré umožňovali dolapených rómskych mužov bez-
trestne zastreliť alebo obesiť, ženám a deťom na výstrahu odrezať ucho.

Najstarší záznam o usadzovaní sa Rómov na moravskom území sa viaže k roku 1698, keď šľachtic Dominik Ondřej Kounic usadil na svojom panstve v Uherskom Brode rómskeho kováča Štefana Daniela. Jeho potomkovia, a v nasledujúcich obdobiach ďalší prichádzajúci Rómovia, boli usadzovaní na panstvách Kounicovcov a zaraďovaní medzi miestnych poddaných. Stali sa z nich tzv. tolerovaní – „domáci“ Rómovia, ku ktorým bol prístup vrchnosti ústretovejší ako k rómskym kočovníkom a tulákom, ktorí týmto územím prechádzali a voči ktorým uplatňovali spomínané represívne opatrenia. Na základe výskytu najčastejších priezvisk – Daniel, Herák, Malík – sa môžeme

domnievať, že pochádzali zo západného Slovenska, kde sú tieto priezviská dodnes frekventované (Danielovci pochádzali zo šaštínskeho panstva). Ako vyplýva z neskorších tereziánskych súpisov Cigánov z 18. storočia, Rómovia na tomto území žili dlhodobo usadlým spôsobom života, preto ich adaptácia na nové, moravské prostredie bola prirodzenejšia.

V osobitných kapitolách sa C. Nečas zaoberá vrchnostenskými nariadeniami a opatreniami v 18. a 19. storočí, ktoré boli v dôsledku reforiem Márie Terézie a Jozefa II. voči rómskemu obyvateľstvu menej represívne. Vo viacerých moravských politických okresoch vznikli segregované sídelné jednotky, ktoré môžeme prirovnáť k rómskym osadám na Slovensku. Autor sa podrobne zaoberá každou z týchto osád, jej históriou, typom obydľí, zamestnaním a spôsobom života jej obyvateľov. Osobitnú pozornosť venuje biografii niektorých rómskych rodín.

Diskriminačné protirómske opatrenia sa uplatňovali aj v medzivojnovom období, namierené boli najmä proti kočovným olašským Rómom. Tragickou kapitolou dejín moravských Rómov bolo obdobie druhej svetovej vojny, keď bol v Hodoníne pri Kunštáte zriadený internačný „cigánsky tábor“, z ktorého odvážali celé rodiny do likvidačných koncentračných táborov, najmä do Osvienčima. Z pôvodných 3 400 moravských Rómov sa z koncentračných táborov vrátilo necelých 500 ľudí.

Publikácia o moravských Rómoch je nielen prehľadom dejinných udalostí, vrchnostenských nariadení a diskriminačných opatrení, ale aj ukázkou každodenného života týchto ľudí, ich osudov, zaniknutých moravských nárečí rómčiny, vzťahy k viere a vzdelaniu (z radov moravských Rómov pochádza aj prvý absolvent vysokej školy JUDr. Tomáš Holomek). Autor predstavil Rómov ako ľudí, ktorých dejiny a život sú dlhodobo úzko späté s majoritným obyvateľstvom a sú prirodzenou súčasťou našej spoločnosti. V tomto odkaze majoritnému obyvateľstvu, ktoré túto skutočnosť stále nechce prijať, vidím nesporný prínos tejto monografie.

A. B. Mann

NOVOSEDLÍKOVÁ, K.: *DEJINY INŠTITÚTU DCÉR MÁRIE POMOCNICE NA SLOVENSKU*. Inštitút dcér Márie Pomocnice, Bratislava 2005, 248 s.

Na Slovensku pôsobilo a pôsobí mnoho ženských reholí a kongregácií, ktoré sú obyčajne menej známe ako kongregácie či rehole mužské. Napriek tomu vykonávajú obrovskú prácu na poli zdravotníctva, charity, školstva i starostlivosti o mládež. K novším kongregáciám pôsobiacim na Slovensku patrí Inštitút dcér Márie Pomocnice, ktorý je ženskou vetvou saleziánov. Ide teda o saleziánky. Podobne ako príslušníci ich mužskej vetvy považujú za svojho patróna sv. Jána Bosca a venujú sa predovšetkým výchove mládeže. Sú kongregáciou nesmierne aktívnou, otvorenou, modernou, ktorá má čo poskytnúť časti našej mládeže i spoločnosti. Je potešiteľné, že ich dejiny boli vydané tlačou v knižnej forme a tak sú prístupné širokému okruhu záujemcov.

Autorka Kamila Novosedlíková neostala pri bežnom opise dejín Inštitútu. Počas viacerých rokov preskúmala mnoho archívov u nás, v Taliansku i Rakúsku, prešla celou prístupnou publicistikou, ale nachádzala mnoho informácií aj stykom s pamätníkmi. Ide o informácie, ktoré sa v klasických archívnych dokumentoch nenachádzajú, ale podstatnou mierou dokresľujú dejiny. Najmä tam, kde sa dejiny tvorili v skrytosti či v ilegalite, ako to bolo počas éry komunizmu u nás. V roku 1950 boli všetky rehole a kongregácie úradne zlikvidované a ich príslušníci, ale aj samotné inštitúcie mohli ďalej pôsobiť len ilegálne, o čom nie sú žiadne záznamy. Nehovoriac už o živote vtedajších rehoľníčok, žijúcich v modernom vyhnanstve ako otrokyne kdekade v Čechách ako robotníčky na družstvách či v továrňach.

V úvodných kapitolách autorka zoznamuje so začiatkom saleziánov i saleziánok, s ich spiritualitou a rozšírením sa po svete i na Slovensku. To všetko v kontexte historického vývoja 19. a 20. storočia. Všetci sa nielen činnosť inštitúcií, ale aj jednotlivé osobnosti, ktoré ich podstatne ovplyvnili. Prvé dve Slovensky

sa prihlásili do kongregácie v Turíne už roku 1922. Neskôr pribudli ďalšie a predovšetkým ako misionárky sa dostali do celého sveta. Na Slovensku sa Inštitút Panny Márie Pomocnice usadil v Trnave až roku 1940, ale do svojho zrušenia roku 1950 sa rozšíril aj na Orave a inde a vykonal veľký kus práce. Nasledovali roky vyhnanstva a ilegality. Autorka oboznamuje s osudmi mnohých rehoľníčok v tej dobe, ale aj s metódami prežívania Inštitútu v skrytosti a jeho stykov jednak s domácimi saleziánmi, jednak s jeho predstaviteľmi v zahraničí. Táto kapitola je nesmierne cenná, pretože je založená na veľkom množstve osobných svedectiev. Oživenie Inštitútu po roku 1989 a jeho perspektívy do budúcnosti načrtáva len v krátkosti.

Práca je písaná vedecky, ale sviežim a čitateľným slohom. Na mnohých miestach doslovne cituje či už výňatky z dokumentov, alebo spomienky. Knihu dopĺňujú tabuľky o vývoji slovenského saleziánskeho diela v Európe i prehľad biografických údajov prvých dvoch generácií slovenských saleziánok. K materiálu pristupovala autorka kriticky a tak vznikla do istej miery vzorová práca pre dejiny podobných komunit. V každom prípade je značným obohatením slovenských dejín a má v slovenskej historiografii svoje nezastupiteľné miesto.

I. Chalupeck

SITUAČNÉ HLÁSENIA OKRESNÝCH NÁČELNÍKOV, JANUÁR – AUGUST 1944. Z prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945. Zostavil Martin Lacko. Trnava 2005. 270 s.

Vydávanie archívnych prameňov bolo a ostáva jednou z najdôležitejších, no zároveň najnáročnejších úloh každej národnej historiografie. Treba preto privítať – aj keď s istými rozpakmi a s vážnymi odbornými výhradami – prvý diel novej edície dokumentov k dejinám Slovenskej republiky z rokov 1939 – 1945. Tento projekt – podľa úvodných slov editora – je

súčasťou aktivít vekovo mladých a mladších historikov venujúcich sa dejinám vojnového slovenského štátu. Tí sa každoročne stretávajú na vedeckých podujatiach, z ktorých vydávajú odborné zborníky. Ich organickou súčasťou a žánrovým i obsahovým obohatením má byť miniedícia prameňov. Tento projekt je nesporne nielen sympatický, odvážny, ale mohol by byť aj veľmi prínosný. Vydaný prvý diel tohto nesporne ambiciózneho plánu však zatiaľ splňa očakávanie profesionálnej obce historikov len v malej miere a vyvoláva skôr mnohé otázky odborného charakteru.

Najprv treba konštatovať, že vydávanie prameňov, vrátane archívnych materiálov z novších a najnovších dejín, má už svoje zaužívané odborné pravidlá a normy, ktoré by sa nemali príliš obchádzať. Prvý diel edície ich však len v máločom dodržiava. Je to veľká škoda, lebo zostavovateľ isto venoval jeho príprave veľa času i prostriedkov. Pramenná publikácia obsahuje spolu 376 dokumentov, ktoré M. Lacko vybral z fondu „55“ Vojenského historického archívu v Trnave. Sú to hlásenia okresných (v siedmich prípadoch policajných) úradov na Slovensku o situácii v príslušnom regióne v mesiacoch január – júl 1944. Pre historika a nakoniec i pre laika, ktorý vie čítať aj medzi riadkami, je to veľmi zaujímavý materiál o situácii v slovenskej spoločnosti, keď sa už viditeľne prehľbovala vnútorná kríza ľudáckeho režimu a schyľovalo sa k ozbrojenému protifašistickému povstaniu. Žiaľ, editor sa uspokojil iba s mechanickým (nevedno nakoľko vyčerpávajúcim a kompletným) prepisom príslušných dokumentov. Edícii chýba tradičný archeografický úvod a vari aj aspoň základná stručná informácia o súdobých politicko-spoločenských podmienkach a o okolnostiach, v ktorých publikované materiály vznikali. Spomenuté autorské textové úvody sú v danom prípade veľmi dôležité a navyše je to bežný úzus pri vydávaní pramenných edícií z moderných dejín.

V stručnom úvode M. Lacko až príliš lakonicky, teda nedostatočne osvetľuje zámer a význam pripravovaného (inak veľmi potrebného) projektu vydávania série archívnych, resp.

iných prameňov k dejinám Slovenska z rokov 1939 – 1945. Vydavateľ dlhuje aj vysvetlenie, prečo sa I. diel dokumentov začína situačnými hláseniami okresných, resp. policajných úradov v opačnom časovom slede – teda od predposlednej fázy existencie režimu. Veď takéto hlásenia sa začali podávať už od roku 1940. Chronologické obrátenie postupu vydávania dokumentov vyvoláva síce otázku, no možno ho akceptovať. Veď podobný postup „pospiatky“ poznáme aj v iných prípadoch. Podľa môjho názoru editor sa mal predsa len trochu viac opierať aj o skúsenosti a poznatky vydávania prameňov (aj k obdobiu I. Slovenskej republiky!) v prednovembrovom i ponovembrovom období. M. Lacko tu však ostal verný svojim superkritickým postojom k výsledkom slovenskej historiografie týkajúcej sa daného obdobia. Myslím si, že trochu ľahkovážne a jednoznačne negativisticky označil desiatky „vedeckých“ – (úvodzovky použil autor zrejme ako formálny výraz svojho odborného pohľadania a totálneho odmietnutia ich poznávacieho prínosu) – štúdií, monografií a kvalifikačných prác, ktoré vznikli v čase normalizácie a nik z nich vraj nemá najmenší úžitok. Iste, bolo aj veľa takých prác, no ani tu nie je namieste ich paušálne odmietnutie. Škoda, že v úvode nespomenul aspoň tie edície dokumentov, ktoré k danej problematike priniesli veľa pozitívneho a nie sú podnes z obsahovej ani metodologickej stránky prekonané (napr. dva zväzky Prečanových dokumentov o SNP). Bolo vari treba spomenúť aj edície dokumentov z normalizačného obdobia a podrobiť ich prísnej odbornej kritike, no nemožno ich ignorovať a tváriť sa, že neexistujú. Takisto treba spochybniť Lackovo kategorické tvrdenie, že pokiaľ po novembri 1989 vyšli pramenné edície, tak sa všetky týkali iba tzv. riešenia židovskej otázky, čo potom vraj skresľuje obraz o vtedajšom živote. Veď sám určite pozná edíciu dokumentov *Vatikán a Slovenská republika*, resp. dokumentačné prílohy v prácach venovaných zahraničnej politike slovenského štátu. Okrem toho ako jednotliviny vyšli a stále vychádzajú v odborných historických periodikách dokumenty rôzneho tematického zamerania z dejín I. Slovenskej repu-

bliky. Pravdaže, aj v tomto prípade možno mať k výberu i k metodike ich vydávania kritické výhrady, no treba ich aspoň spomenúť a brať na vedomie. Napokon, za dokumenty možno považovať aj viaceré memoárové práce politických a verejných činiteľov z obdobia nového slovenského štátu, ktoré boli publikované v ostatných sedemnástich rokoch.

Pravdaže, tieto poznámky nie sú zásadnými výhradami k anotovanej práci. Najviac v nej totiž chýba kritický alebo vysvetľujúci poznámkový aparát, ktorý je tu nahradený asi tridsiatimi poznámkami upozorňujúcimi na zmeny v názvoch v dokumentoch sa vyskytujúcich obcí, resp. vysvetľujúcimi používané skratky. V práci chýbajú aj stručné registry a absentuje tu tiež menný register. Všetky spomínané absentujúce prílohy sú spravidla štandardným vybavením pramenných edícií z najnovších dejín. V úvode mal autor vysvetliť ešte jednu vynárajúcu sa otázku: Podľa akého kľúča vyberal a publikoval hlásenia jednotlivých okresných úradov, ktorých bolo v 1. Slovenskej republike 59. Zverejnené mesačné súbory nikdy toto číslo nedosahujú. Možno sa iba domnievať, že zostavovateľ bol v danom smere determinovaný prítomnosťou príslušných dokumentov vo Vojenskom historickom archíve v Trnave. Ich skompletizovanie mohol však vari urobiť z niektorých centrálnych fondov v Slovenskom národnom archíve, kde by sa aspoň sporadicky vyžadovala aj istá komparácia jednotlivých fondov. Jednotlivé hlásenia sú zrejme publikované len úryvkovite, čo je vzhľadom na ich rozsah pochopiteľné. Editor mal však povinnosť na kľúč selekcie upozorniť, resp. vynechané partie graficky nejako vyznačiť.

Záverom možno iba konštatovať, že pri vydaní I. zväzku prameňov k dejinám 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945 M. Lacko zrejme podľahol časovému stresu a túžbe čo najskôr uverejniť získané materiály. Je to však škoda, lebo sa tu premeškala príležitosť edovať archívne materiály podľa zaužívaných archeografických zásad. Treba len dúfať, že v nasledujúcich zväzkoch sa tieto princípy budú viac rešpektovať.

I. Kamenc

PO ROKU 1945

BUKOVSKÝ, J.: *SPOMIENKY SPOLOČNÍKA*. Spoločnosť Božieho Slova, Nitra 2006. 146 s.

Po šiestich rokoch od odchodu do dôchodku publikoval svoje spomienky jeden z predstaviteľov východnej politiky Svätej stolice v 70. a 80. rokoch 20. storočia, slovenský biskup Ján Bukovský. Tento rodák zo Záhoria, člen Spoločnosti Božieho Slova, opustil Slovensko po druhej svetovej vojne a po rokoch pôsobenia v Spojených štátoch amerických a v Ríme sa roku 1973 stal trvalým pracovníkom Štátneho sekretariátu. Ako člen oddelenia zaoberajúceho sa vzťahmi s viacerými východoeurópskymi krajinami mal príležitosť byť aj pri formovaní politiky Svätej stolice voči Československu v období normalizácie. Stotožnil sa s rozporuplne vnímanou tzv. *Ostpolitik* Svätej stolice, predstavovanou štátnym sekretárom Agostinom Casarolim, a ako jej spolutvorca venuje práve tejto problematike veľkú časť svojich spomienok.

V úvodnej kapitole opisuje svoj život od odchodu zo Slovenska, cez štúdium v USA, pôsobenie v seminári v americkom Techne a vo funkcii generálneho poradcu generálneho predstaveného Spoločnosti Božieho Slova v Ríme, až po nastúpenie do Štátneho sekretariátu. V nasledujúcich častiach vykresľuje vývoj rokovaní medzi Svätou stolicou a Československom od 60. rokov až po pád komunizmu, venuje pozornosť cestám, ktoré oficiálne či neoficiálne podnikol do komunistického Československa, a prináša profil kardinála Casaroliho, podobne ako jednotlivých pápežov, počas ktorých pontifikátu pôsobil v pápežských inštitúciách.

V ďalších kapitolách sa zameriava na rozličné problémy vzťahov Československa a katolíckej cirkvi. Medzi základné patrila otázka doplnenia biskupského zboru po tom, ako v dôsledku úmrtí nezostal roku 1972 na Slovensku ani jeden štátom uznaný biskup. Bližšie sa venuje aj otázke kardinála

Š. Trochtu, pôsobeniu tajnej cirkvi a súvislostiam tejto problematiky so vzťahmi Svätej stolice a Československa, rozporuplnej činnosti kňazských organizácií vytvorených komunistickým režimom a slávnostiam na Velehrade v lete roku 1985.

Keď po rozpade sovietskeho mocenského bloku obnovili postkomunistické krajiny svoje diplomatické styky so Svätou stolicou, J. Bukovský sa zaradil medzi diplomatov zastupujúcich záujmy Svätej stolice v štátoch za niekdajšou železnou oponou. V prvej polovici 90. rokov pôsobil ako nuncius v Rumunsku a od roku 1995 zastupoval Svätú stolicu v Ruskej federácii. Týmto úlohám sa venuje v posledných dvoch kapitolách spomienok, pričom okrem osobných reflexií prináša sondy do cirkevno-politického vývoja v oboch krajinách.

I. A. Petranský

REGIONÁLNE DEJINY – ZBORNÍKY

DANGLOVÁ, O. A KOL.: *VIDIEK V PROCESE TRANSFORMÁCIE.*

Výsledky etnografického výskumu jedného západoslovenského regiónu. Ústav etnológie SAV, Bratislava 2005, 156 s.

Spoločenskovedné disciplíny ako história, sociológia či etnológia prechádzajú posledných 15 rokov procesom hľadania nových výskumných tém a spôsobov ich interpretácie, aby mohli adekvátne reagovať na rôznorodé kultúrne a sociálne procesy prebiehajúce u nás na Slovensku a v Európe vôbec. Poznanie politickej, sociálnej a ekonomickej zmeny, ktorá po roku 1989 zasiahla každodenný život jednotlivcov, prenikla do ich hodnotového sveta a výrazne ovplyvnila ich sociálne vzťahy, zároveň otvára priestor na pochopenie spätnej väzby, ktorú modernizačné spoločenské aktivity a trendy vyvolávajú na lokálnej úrovni. A práve v poznaní lokálnych dimenzií procesu súčasnej ekonomickej a sociálnej transformácie má nezastupiteľné miesto etnológia.

Problematika transformácie spoločnosti a prebiehajúcich sociálno-kultúrnych zmien sa v poslednom desaťročí dostala vo výskume najďalej práve v sociológii a etnológii, ktoré vysielajú inovatívne impulzy na štúdium sociálnych a kultúrnych dejín a v mnohom supľujú absenciu tohto smeru napr. i v slovenskej historiografii. Predkladaná práca autorského kolektívu pod editorstvom Oľgy Danglovej, koncipovaná ako prípadová štúdia na báze etnografického výskumu konkrétneho vidieckeho regiónu západného Slovenska, je výsledkom výskumného projektu *Socioekonomické premeny vidieka*. Nadväzuje na grantové projekty z 90. rokov orientované na sledovanie hodnotových modelov a zároveň je súčasťou širšie koncipovaných analýz transformácie rurálnych societ strednej a východnej Európy. Prostredníctvom štandardných výskumných postupov (dotazník, osobné pozorovanie, rozhovory), obohatených o demografické pramene, majetkové cenzá a kroniky, podáva obraz o sociokultúrnej realite vybraného regiónu.

Keďže základnou bázou procesu súčasnej zmeny a transformácie sú predovšetkým ekonomické faktory, prechod štátom riadenej ekonomiky k trhovým princípom, ústrednou líniou práce je zachytenie meniaceho sa sveta sociálnych vzťahov, variabilita ekonomických aktivít jednotlivcov a rodín.

Problematika transformácie a jej vplyv na konkrétnu rurálnu komunitu je v anotovanej práci rozčlenená do siedmich kapitol. Prvá kapitola (O. Danglová: *Ostriansky región v základných ukazovateľoch a historickej retrospektíve*) predstavuje celý skúmaný región od začiatku 20. storočia. Autorky druhej kapitoly (R. Stoličná – Z. Beňušková: *Obec v transformácii*) približujú sociálno-ekonomické a kultúrne zmeny, ktorými vybrané obce prešli v 20. storočí a proces ich transformácie. Na konkrétnych životných príbehoch ilustrujú sociálnu polarizáciu a hierarchizáciu dedinskej society. Výsledkom je odraz vývoja v celej spoločnosti na lokálnom území jedného regiónu.

Problém kontinuity transformačného obdobia s predsocialistickým a socialistickým obdobím sa objavuje vo viacerých príspevkoch.

Dedičstvo minulosti sa ukazuje ako významný faktor i v tretej kapitole (O. Danglová: *Konflikt ako sprievodný znak transformácie vidieka*), ktorá sa zaoberá úlohou konfliktu v sociálnom živote spoločnosti všeobecne a v konkrétnom mikrosvete jednej obce zvlášť.

Kapitola štyri (O. Danglová – N. Veselská: *Lokálna politika a jej aktéri*), šesť (A. Šalingová: *Obnova podnikateľského sveta*) a sedem (O. Danglová: *Regionálna integrácia dedinských komunít*) sú orientované k súčasnosti. Mapujú proces obnovy miestnej samosprávy po roku 1989, výsledky komunálnych volieb za posledných 15 rokov a sociokultúrne premeny konkrétnej lokality ako súčasť transformačného procesu vidieckej komunity po roku 1989. Zaujímavé sú časti o znovuzrození sociálnej vrstvy podnikateľov a špecificky žien podnikateľiek s problémami ich podnikania i vyrovnávanie sa spoločenského prostredia s novou sociálnou realitou. Siedma kapitola sa zaoberá úlohou regionálneho združenia pri obnove a rozvoji skúmaného regiónu. Je zrejmé, že integrácia na báze spoločných ekonomických, sociálnych i kultúrnych daností môže lepšie uspokojovať komplex lokálnych potrieb a záujmov a podporovať miestne aktivity na prospech celého regiónu.

Piata kapitola (P. Slavkovský – O. Danglová: *Premeny v poľnohospodárstve*) je venovaná odvetviu, ktoré malo v ekonomike skúmaného regiónu vždy silnú pozíciu. V prvej časti P. Slav-

kovský mapuje vývoj poľnohospodárstva v prvej polovici 20. storočia, počas kolektivizácie, ktorá bola výrazným kvalitatívnym zásahom do kontinuálneho vývinu spôsobu života dedinskej komunity, až po súčasné vývinové trendy. Na príkladoch ukazuje, že v skúmanej lokalite sa nepodarilo revitalizovať univerzálne súkromného roľníka s rodinnou farmou. Jednou z príčin je i zmena vzťahu k pôde a k súkromnému hospodáreniu predovšetkým u mladej generácie. Po roku 1989 sa roľnícka societa ocitla na križovatke vývinovej kontinuity. Naštartovaný proces transformácie poľnohospodárstva demonštruje O. Danglová na rozdielnom osude dvoch poľnohospodárskych družstiev.

Práca autorského kolektívu pod vedením O. Danglovej je zaujímavá a svojou historickou dimenziou i poznatkami podnetná predovšetkým pre historika obdobia druhej polovice 20. storočia. Podáva pohľad dovnútra konkrétnej dedinskej komunity, odhaľuje motívy konania jednotlivcov, ich hodnotový svet, formovaný minulosťou i zmenami v prítomnosti.

Autenticita životných príbehov zachytených v publikácii umožňuje však iba určitý stupeň zovšeobecnenia o sociálnej hierarchizácii, socioeconomickej situácii aj v historickej retrospektíve, čo si autori predkladanej práce uvedomovali. Prepojiť makrodejiny celej spoločnosti s mikrodejinami jednotlivca si vyžaduje verifikáciu hypotéz cestou ďalších výskumov.

V. Hlavová

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE SLOVENSKEJ DEJINY

MGR. ONDREJ PODOLEC: SNEM SLOVENSKEJ REPUBLIKY A JEHO LEGISLATÍVNA ČINNOSŤ

Obhajoba sa konala 16. novembra 2005.

Školiteľ: PhDr. Valerián Bystrický, DrSc.

Oponenti: PhDr. Ivan Kamenec, CSc., doc. PhDr. Milan Katuninec, PhD., prof. PhDr. Robert Letzt, PhD.

Práca je venovaná činnosti Snemu Slovenskej republiky (Snemu Slovenskej krajiny, Slovenskému snemu) v rokoch 1939 – 1945. Dôležitým akcentom práce je legislatívna činnosť tohto orgánu, ktorý pôsobil v totalitnom systéme jednej politickej strany, keď bola Slovenská republika satelitným štátom v záujmovej sfére nacistického Nemecka. Otázka vzťahu k „ochrannej veľmoci“ bola aj kardinálnou otázkou vo vzťahu medzi dvoma krídlami v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane. Prevažná väčšina poslancov podporovala umiernenú líniu, reprezentovanú prezidentom Jozefom Tisom. V duchu konzervatívneho krídla ho ovplyvňoval aj predseda snemu Martin Sokol. Prívrženci radikálneho, pronacistického krídla mali zase viac svojich prívržencov v orgánoch výkonnej moci a v zložkách mocensko-represívneho aparátu. Politický vplyv snemu však postupne klesal a v dôsledku protiústavných krokov predsedu vlády bol v závažných otázkach postavený na vedľajšiu koľaj. Práca na základe materiálov zo slovenských a českých archívov i na základe publikovaných dokumentov ukazuje, ako sa táto situácia odrážala v politickej, ale najmä v legislatívnej činnosti snemu.

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE VŠEOBECNÉ DEJINY

FRANK BÜRNER, M.A.: ÜBER DAS WESEN UND DEN GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHEN NUTZEN DER WEIMARER MEMOIRENLITERATUR

Obhajoba sa konala 27. januára 2005.

Školiteľ: prof. PhDr. Roman Holec, PhD.

Oponenti: PhDr. Dušan Kováč, DrSc., doc. PhDr. Eduard Nižňanský, PhD., PhDr. Ľudovít Hallon, DrSc.

Práca sa sústredila na memoárovú literatúru o Weimarskej republike. Autor si položil otázku, do akej miery sú početné memoáre viažuce sa k tomuto obdobiu nemeckých dejín relevantné svojou výpovednou hodnotou a či ich možno využiť pri skúmaní dejín Weimarskej republiky. V práci sú analýzy memoárov viacerých významných postáv z obdobia Weimarskej republiky, akými boli Friedrich Ebert, Gustav Stresemann, Paul von Hindenburg, Heinrich Brüning, Franz von Papen, Kurt von Schleicher, ale aj ďalší činitelia, ktorí nestáli v popredí, ale často v pozadí politickej scény. Viacerí vystupujú v práci v dvojitej úlohe: ako politickí aktéri i ako autori memoárov. Bürner súčasne porovnáva závery z jednotlivých memoárov so závermi, ktoré urobila odborná historiografia. Práca sa končí obsiahlym výpočtom významných znakov, ktoré tvoria podľa autora podstatu memoárov o Weimarskej republike, ale aj podstatu memoárov ako druhu historického prameňa.

KRONIKA

OSOBNOSTI AGRÁRNEJ POLITIKY 19. A 20. STOROČIA

Medzinárodná konferencia pod týmto názvom sa konala 24. a 25. mája 2006 v Uherskom Hradišti. Usporiadalo ju tamojšie Slovácke muzeum v spolupráci s Historickým ústavom Akadémie vied Českej republiky (AV ČR) a Masarykovým ústavom AV ČR. Od roku 1990 išlo v poradí už o deviatu konferenciu venovanú dejinám poľnohospodárstva a agrarizmu v 19. a 20. storočí.

Prvý deň podujatia otvorili hlavné referáty. S úvodným vystúpiť J. Harna, ktorý sa zaoberal premenami politických, hospodárskych a kultúrnych elit agrárneho hnutia v českých krajinách a na Slovensku v 19. a 20. storočí, od vzniku agrárneho politického hnutia až po zákaz obnovenia agrárnej strany v roku 1945. V spoločnom príspevku naňho nadviazali J. Šouša a E. Kubů, ktorí sa venovali najmä podnikateľským a manažérskym elitám napojeným na agrárnu stranu. Ich spoločným znakom bolo vlastníctvo statku. Úvodný blok referátov odštartoval S. Stefanov zo Sofie, ktorý sa zaoberal špecifikami bulharského poľnohospodárskeho zákonodarstva v druhej polovici 19. storočia. A. Doležalová priblížila hospodársku politiku vo volebných programoch agrárnej strany v období 1. ČSR. Boli v nich výrazné pravicové prvky, výnimku tvoril iba program z roku 1920, ktorý reagoval na zlú povojnovú hospodársku situáciu a jeho hlavným bodom bola pozemková reforma. J. Lapáček predstavil osobnosť Františka Obrtela a jeho zástoj pri organizovaní moravskej agrárnej strany v rokoch 1896 – 1906. K. Rodan sa zaoberal koncentráciou pozemkovej držby v Rakúskom Sliezsku na príklade grófskeho rodu Larisch-Mönnich. Prvý blok uzavrel J. Hájek, ktorý sa venoval skutočnej úlohe F. C. Kampelíka pri zakladaní tzv. kampeličiek. Faktom je, že Kampelík zomrel predtým, ako sa stali súčasťou života na českom a moravskom vidieku, bol však ich ideovým inšpirátorom.

Popoludňajší program sa začal referátom E. Mikuška, ktorý poslucháčom predstavil osobnosť agrárneho politika obdobia habsburskej monarchie Franza Křepka. V. Lacina predniesol príspevok o B. Bradáčovi, významnom predstaviteľovi agrárnej strany medzivojnového obdobia, ktorý mal po Rudolfovi Beranovi najbližšie k predsedovi strany Antonínovi Švehlovi. J. Rokoský sa venoval národohospodárovi F. Klinderovi, ktorý bol až do novembra 1938 pokladníkom agrárnej strany. P. Marek sa v referáte zaoberal osobnosťou senátora Františka Krojhera, ktorého v medzivojnovom období označovali aj za čiernu ovcu agrárnej strany. Bol totiž katolíckym kňazom a zároveň osobným priateľom A. Švehlu, na ktorého pohrebe slúžil obrad. Významného predstaviteľa bulharského agrárneho hnutia a premiéra Alexandra Stamolijského priblížila poslucháčom M. Stamova z Bulharskej akadémie vied v Sofii. Príspevok o chorvátskej agrárnej strane a jej predstaviteľoch, bratoch Antunovi a Stjepanovi Radičovcoch, predniesol J. Rychlík. N. Veljanoski predstavil osobnosť historicky prvého macedónskeho prezidenta a bojovníka proti komunistickej diktatúre Metodija Andonova-Čenta, ktorého podpis je pod dokumentmi o vzniku macedónskeho štátu z roku 1944 a o dva roky bol za to potrestaný jedenásťročným väzením.

Záverčný blok prvého dňa sa začal referátom J. Vaculíka, ktorý sa zaoberal volynským statkárom Václavom Vondrákom a jeho úlohou pri formovaní oddielov čs. legionárov v Rusku počas prvej svetovej vojny. M. Chaburský načrtol podiel Františka Udržala na vytváraní brannej politiky čs. štátu. Príspevok M. Hanulu sa venoval poslancovi Jozefovi Bráneckému, ktorý bol v 20. rokoch minulého storočia jedným z mála roľníkov vo vedení slovenskej časti agrárnej strany. Na osobnosť Samuela Jurkoviča, slovenského zakladateľa prvého úverového družstva na svete, sa zamerail referát M. Štefanoviča. Posledným referátom úvodného dňa podujatia bol príspevok P. Zdychu o Jozefovi Dekretovi Matejovíe, priekopníkovi moderného lesného hospodárstva na Slovensku. Rokovanie prvého dňa ukončila diskusia. J. Rokoský v nej vyvrátil tvrdenia oficiálnej

historiografie spred roka 1989, ktorá označovala R. Berana za vodcu pravicového krídla strany. Beran v skutočnosti nepatrí ani k táboru konzervatívcov, ani k umierneným, je otázne, či po smrti Josefa Vraného roku 1937 v agrárnej strane pravicové krídlo naďalej existovalo. Diskutujúci sa dotkli aj hypotetickej otázky, či by si strana v prípade obnovenia po roku 1945 bola zachovala svoje dominantné postavenie na politickej scéne. Prevládali názory, že by to nebolo možné pre klesajúci podiel poľnohospodárskeho obyvateľstva v republike. Strana by zrejme musela opustiť svoju stavovskú vyhranenosť a zamerať sa aj na iné skupiny obyvateľstva. Podľa J. Harnu si jej elity túto skutočnosť uvedomovali už začiatkom 30. rokov. K zákazu strany prišlo najmä preto, lebo každá zo strán Národného frontu mala ambície získať jej voličov do svojich radov. Večer prvého dňa vyplnil bohatý spoločenský program, v ktorom nechýbala ani moravská cimbalová hudba.

Druhý rokovací deň otvoril Z. Pátek s príspevkom o ekonómovi a historikovi poľnohospodárstva F. Lomovi. Nepatrí sice k stranickým špičkám, ale počas celého obdobia prvej republiky pracoval pre stranu na poli vedy. Tematicky naňho nadviazal L. Slezák, ktorý sa zameral na ďalšieho agrárneho ekonóma a organizátora čs. poľnohospodárskych škôl Edvarda Reicha. P. Novák predstavil osobnosť predsedu republikánskeho dorastu z 20. rokov minulého storočia a starostu mesta Kouřim Josefa Borovičku. D. Miller z Univerzity západnej Floridy v meste Pensacola predniesol referát o agrárnom novinárovi, politikovi a historikovi Antonínovi Palečkovi, ktorý po roku 1948 emigroval do USA a publikoval tam niekoľko štúdií o republikánskej strane a A. Švehlovi. Až do svojej smrti roku 1982 ostal veľkým kritikom Edvarda Beneša, tvrdil, že Švehla na rozdiel od neho vždy presadzoval zmierenie s Nemcami. J. Burešová vystúpila s príspevkom o hlavnej predstaviteľke hnutia za záujmy vidieckych žien pri agrárnej strane Ludmile Zatloukalovej-Coufalovej, ktorá sa prostredníctvom vzdelávania žien snažila rozbehnúť proces ich zrovnoprávnia s mužmi, u mužských členov strany sa však často stretávala aj s nepochopením a znevažovaním svojej činnosti. K. Podolský sa venoval organizátorovi agrárnej strany na Morave a neskôr aj ministrovi Kunešovi Sonntagovi. Životnú dráhu popredného českého sociológa vidieka a poľnohospodárstva predstavila auditóriu V. Majerová. J. Junčová prezentovala príspevok z dejín ovocinárstva, zaoberala sa priekopníkom nových metód šľachtenia ovocných stromov z druhej polovice 19. storočia Janom W. Jelínkom. Vzájomným vzťahom dvoch významných predstaviteľov slovenskej časti agrárnej strany, Milana Hodžu a Antona Štefánka, sa venoval M. Junek. Štefánek vždy vystupoval ako Hodžov oddaný stúpenec, ich časté spory ostávali počas celého obdobia 1. ČSR verejnosti utajené. V záverečnom bloku vystúpila ako prvá s referátom o agrárnom historikovi Václavovi Černom J. Honcová. V príspevku z regionálnych dejín predstavila M. Macková predpreparovaných nemeckých agrárnych politikov zo severočeského Hřebečska. J. Brabencová priblížila poslucháčom politickú a profesionálnu kariéru poľnohospodárskej inžinierky Marie Tumlírovej, agrárnej poslankyne v 30. rokoch minulého storočia.

Podujatie, ktoré bolo výborne zorganizované a napriek veľkému počtu referujúcich nedochádzalo v jeho programe k narúšaniu časového harmonogramu, ukončila záverečná diskusia. Stanovila sa v nej téma budúceho, už 10. pokračovania cyklu agrárnych konferencií v Uherskom Hradišti. Roku 2008 ňou bude prenikanie agrárnych strán do politickej štruktúry a vlád v medzivojnovom období. Ako je v Slovákcom muzeu dobrou tradíciou, aj z tohtoročnej konferencie vyjde ešte v tomto roku zborník.

M. Hanula

ODBORNÝ SEMINÁR VYHNE – MINULOSŤ A SÚČASNOSŤ

V dňoch 15. – 16. júna 2006 sa uskutočnil odborný seminár o dejinách, súčasnosti i budúcich plánoch starej banickej a kúpeľnej lokality Vyhne. Seminár sa uskutočnil v hoteli Termál vo Vyhních. Odznelo na ňom 25 prednášok, z nich sa zameriam len na historické príspevky. O súčasnosti a per-

spektívach obce informoval starosta Milan Filip. Richard Lacko (Rímskokatolícky biskupský úrad, Banská Bystrica) načrtnol historický vývoj Vyhni od najstarších čias do roku 1938. Konštatoval, že po prvý raz sa písomne spomínajú v roku 1326. Zoltán Baláz (Rímskokatolícky biskupský úrad, Banská Bystrica) sa zaoberal náboženskými dejinami obce od vzniku tunajšej farnosti začiatkom 17. storočia až do súčasnosti. Lucia Krchňáková a Janka Schillerová (Štátny ústredný banký archív – ŠÚBA, Banská Štiavnica) predstavili vyhnianske kúpele vo svetle archívnych dokumentov banskoštiavnických archívov. Vznik tunajších slávnych kúpeľov odhadli už na koniec 15. storočia. Údajne Erasmus Rössler, známy banskoštiavnický *waldburger*, v roku 1496 upravil a verejnosti sprístupnil Teplicu ležiacu pri jeho hámri. Kúpele sa spomínajú pod názvom *Thermæ Roselinae*. Pomerne podrobne ich opísal známy anglický cestovateľ Edward Brown, ktorý ich navštívil v druhej polovici 17. storočia. Mária Čelková (Slovenské banské múzeum) podrobne opísala rímskokatolícky Kostol sv. Michala Archanjela a ďalšie sakrálne objekty vo Vyhniach.

Marián Pavúk, známy vyhniansky regionálny historik, autor publikácie o vyhnianskych kúpeľoch, predniesol prednášku z dejín 20. storočia, ktorá sa týkala tunajšieho židovského pracovného tábora v období slovenského štátu. Miroslav Lacko osvetlil význam Kachelmanovej strojárne vo Vyhniach pre slovenské baníctvo. O tunajších stavebných a technických pamiatkach informovali Oľga Klaková (Krajský pamiatkový úrad) a Iveta Chovanová (Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity, Bratislava). Vladimír Husák z Bratislavy predstavil Chartu industriálneho dedičstva, ktorú schválil Medzinárodný výbor pre obnovu industriálneho dedičstva (TICCIH) v júni 2003. Jozef Slavkovský (Technická univerzita, Košice) opísal históriu geologického bádania vo vyhnianskom regióne. O ťažiaroch a ťažiarstvach vo Vyhniach do konca 18. storočia hovoril Jozef Surovec (ŠÚBA, Banská Štiavnica). Vyhnianske historické banské mapy predstavil Július Ladziansky (ŠÚBA, Banská Štiavnica). Riaditeľka ŠÚBA v Banskej Štiavnici Elena Kašiarová informovala o niektorých zaujímavostiach z archívnych dokumentov. Eugen Kladivík načrtnol vývoj banskej techniky vo Vyhniach v 19. storočí a opísal dejiny tamojšieho banského závodu v prvej polovici 20. storočia do zastavenia jeho prevádzky koncom roka 1928. O príspevku Vyhni k rozvoju banských vied hovoril Ľudovít Kovanič z Košíc. Poukázal najmä na slávneho vyhnianskeho rodáka Andreja Pribilu, profesora Baníckej akadémie v Banskej Štiavnici. Ivan Lepň a Jozef Šály predniesli prednášku o prínose Svetozára Gavoru k riešeniu ložiskovej geológie vo Vyhniach. O snahách o dobývanie magnetitového ložiska vo Vyhniach v 20. storočí informovali Richard Kaňa (Slovenská banská spoločnosť) a Eugen Kladivík (Banská Štiavnica). O výskume ložiska Klokoč prednášal Peter Jancsy (Slovenské banské múzeum).

Celkovo možno konštatovať, že seminár bol ďalším z radu odborných podujatí, ktoré metodicky mapujú históriu jednotlivých banských lokalít na území Slovenska. Treba povedať, že Vyhne boli nielen významnou banskou lokalitou, ale najmä slávnym kúpeľným miestom. S Vyhňami je tiež neodmysliteľne spojený najstarší, do súčasnosti pracujúci pivovar na Slovensku. Na tieto tradície sa snažia Vyhne aj v súčasnosti nadväzovať.

M. Kamenický

Autori čísla:

Doc. Mgr. Jaroslav Miller, PhD., Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, Křížkovského 10, 771 80 Olomouc; Mgr. László Vöröš, Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava; Borut Klabjan, M. A., Institut za zgodovinske študije, Univerza na Primorskem, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija; PhDr. Michal Schvarc, Múzeum kultúry karpatských Nemcov, Žižkova 14, 814 36 Bratislava; PhDr. Martin Lacko, Katedra histórie Filozofickej fakulty UCM v Trnave, nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava; Istvan Janek, Institute of History, Hungarian Academy of Sciences, Úri utca 53, H-1250 Budapest, P. O. BOX 9, Hungary.